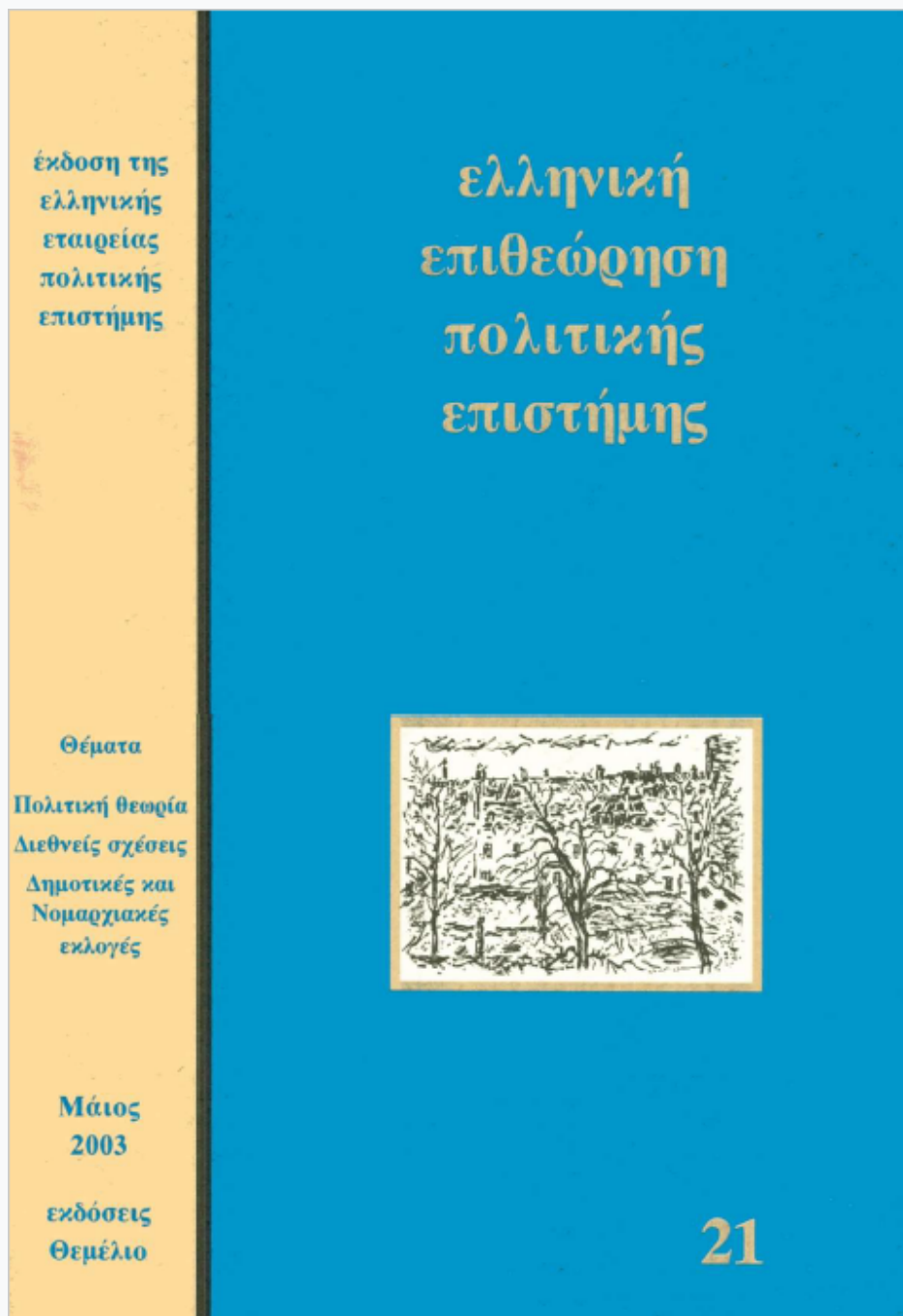

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 21, Αρ. 1 (2003)

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Θέματα

Πολιτική θεωρία
Διεθνείς σχέσεις
Δημοτικές και
Νομαρχιακές
εκλογές

Μάιος
2003

εκδόσεις
Θεμέλιο

21

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονισμός έκδοσης Γιώργος Παγουλάτος - Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαργλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Λίνα Νικολακοπούλου ~ **Υπεύθυνη δημοσίων σχέσεων** Βάλια Αρανίτου

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάδης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θεόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τηλ.-Fax 210.3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Λίνα Νικολακοπούλου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλιζιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: «Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ» — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαργλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Orfeo Tamburi

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 12 Ευρώ - Εξωτερικού 30 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 60 Ευρώ - Φοιτητές 10 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (25 Ευρώ).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 21, Μάιος 2003

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ν. Τσίρος	Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas	5
Στ. Μπάλλιας	Ευταξία και αυτονομία στην πολιτική και την κοινωνική θεωρία	28
Ε. Χειλά	Η εδραίωση της ειρήνης στο Αφγανιστάν στη μετά-ταλιμπάν εποχή	48
Δ. Πανταβός	Η «διαφώτιση» του κοινού: κινηματογραφικά επίκαιρα σχετικά με τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, 1961-1968	70

ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 2002

Γ. Μαυρής	Νομαρχιακές εκλογές 1994-2002: Εκλογές δεύτερης τάξεως;	95
Γ. Μοσχονάς	Αυτοδιοικητικές εκλογές 2002: Αποκλίσεις, κόμματα και οι δύο «λογικές» των εκλογών	106

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Κ. Ψυχοπαίδης	Η αυταρχική θεωρία της πολιτικής και το πρόβλημα των αξιών (C. Schmitt)	139
Α. Μακροδημήτρης	«Κοινότητες, ήτοι Δήμοι». Σελίδες από τη διοικητική ιστορία της Ελλάδος	156

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Τ. Βερβενιώτη	Νίκος Μαραντζίδης, <i>Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος</i>	171
Α. Μουσιδής	Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), <i>Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα: Η ολοκλήρωση της Τριλογίας, 1959-2000</i>	174
Κ. Τσουνκαλάς	Καλλιόπη Σπανού, <i>Διοίκηση, πολίτες και δημοκρατία</i>	177
Μ. Κοπά	Κων. Αρβανιτόπουλου, <i>Αμερικανική εξωτερική πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, και Χαρ. Παπασωτηρίου, Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική: 1945-2002</i>	181

Βιβλία που λάβαμε		185
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		191

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ ΤΟΥ JÜRGEN HABERMAS

Το άρθρο παρουσιάζει την κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Jürgen Habermas. Η κριτική αυτή αναφέρεται τόσο στην επιστημολογία όσο και στο περιεχόμενο της θεωρίας του γερμανού φιλόσοφου. Επισημαίνονται εκείνα τα σημεία που καθιστούν ευάλωτη τη χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία λόγω της απουσίας ουσιωδών ανθρωπολογικών προϋποθέσεων. Παράλληλα, σκιαγραφείται η περιγραφική θεωρία της απόφασης του Κονδύλη και η «κοινωνιοντολογία» του, ως απόπειρα ερμηνείας της κοινωνικής σχέσης. Συμπερασματικά, επισημαίνονται τα θεωρητικά πλεονεκτήματα αλλά και τα μειονεκτήματα της ανάλυσης των δύο κορυφαίων στοχαστών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ακροτελεύτιο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη φέρει τον τίτλο «Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος. Κοινωνική σχέση, κατανόηση, ορθολογικότητα»¹ και αποτελεί τον πρώτο από τους τρεις τόμους της ιδρυτικής θεμελίωσης της «κοινωνιοντολογίας» (Sozialontologie) ως ανασυνθετικής-εποπτικής ερμηνείας του κοινωνικού στοιχείου. Ο τόμος αυτός δημοσιεύθηκε πρωτοτύπως στη γερμανική γλώσσα το 1999 από τα κατάλοιπα των χειρογράφων του έλληνα στοχαστή. Ατυχώς, ο απροσδόκητος θάνατός του, το καλοκαίρι του 1998, κατέστησε ανολοκλήρωτο και, αναγκαστικά, αποσπασματικό το μεγαλύτερο εγχείρημα μιας συνολικής γνωσιοθεωρητικής επαναπροσέγγισης του κοινωνικού πράττειν. Έτσι, ο δεύτερος τόμος υ-

* Διδάκτορας της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.

1. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch: Grundzüge der Sozialontologie, Band 1, Soziale Beziehung, Verstehen, Rationalität*, Akademie Verlag, Βερολίνο 1999.

πό τον τίτλο «Κοινωνία ως πολιτική συλλογικότητα» και ο τρίτος υπό τον τίτλο «Ταυτότητα, Εξουσία, Πολιτισμός» έμελλε να μην γραφούν ποτέ. Απέμεινε η οδυνηρή πληροφορία του εκδότη του γερμανικού πρωτοτύπου, Falk Horst, ότι ο Παναγιώτης Κονδύλης, όπως προφορικά του είχε εκμυστηρευθεί, «τα είχε όλα έτοιμα στο κεφάλι» και ότι τώρα, πλέον, χρειαζόταν απλώς να τα μεταφέρει στο χαρτί.²

Στον υπάρχοντα πρώτο τόμο ο αναγνώστης προϋδεάζεται εξ αρχής για έναν καθολικού τύπου αναστοχασμό του κοινωνικού. Το έργο χωρίζεται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος συσχετίζεται η κοινωνική θεωρία με τα δομικά χαρακτηριστικά της μαζικοδημοκρατικής κουλτούρας.³ Ιδίως, ασκείται κριτική στις σημαντικότερες εκφάνσεις της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας, μεταξύ δε άλλων, στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann και στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas. Στο δεύτερο μέρος βρίσκουμε ουσιώδεις ενοράσεις της κοινωνιοντολογίας ως μεθοδολογικής προϋπόθεσης, αλλά και ως γνωσιακής ανασκόπησης του Κοινωνικού και, δη, σε ευθεία αντιπαράθεση με τα κεινόμενα του μεθοδολογικού ατομισμού. Το τρίτο και τέταρτο μέρος αφιερώνονται στην εκ των έδων ανάλυση της κοινωνικής σχέσης. Εξέχουσα θέση καταλαμβάνει η «ανθρωπολογική» ορίζουσα της επικοινωνίας· με αφορμή αυτή ο Κονδύλης επανέρχεται και ασκεί δριμύτατη κριτική τόσο στη συστημική θεωρία όσο και στις ουτοπικές εξιδανικεύσεις του Habermas αναφορικά με την προοπτική ενός διαλόγου που κατατείνει στην ηθική της συναίνεσης χωρίς την ύπαρξη οποιωνδήποτε κατεξουσιαστικών δεσμεύσεων. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος καταγράφονται οι έννοιες της ορθολογικότητας, του συμβόλου και της γλώσσας, έτσι όπως αλληλοεξαρτώνται στο τεταμένο πεδίο της κοινωνικής σχέσης. Έμφαση δίδεται στην κριτική της βεμπεριανής έννοιας της «ορθολογικότητας ως προς τον σκοπό» (Zweckrationalität)⁴ και στην προβληματική ιδεοτυπική ταξινόμηση του κοινωνικού πράττειν από τον Max Weber.

Αυτή και μόνον η τηλεγραφική παρουσίαση του παραπάνω έργου

2. Στο ίδιο, στις εισαγωγικές παρατηρήσεις.

3. Στο ίδιο, σ. 8 κ.ε. Για μιαν ενδελεχέστερη ανάλυση των τυπολογικών χαρακτηριστικών της μαζικοδημοκρατίας βλ. P. Kondylis, *Der Niedergang des bürgerlichen Denk – und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*, Act Humaniora, Weinheim 1991, σ. 188-208.

4. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch...*, ό.π., σ. 589 κ.ε.

καταμαρτυρεί τη θεματολογική ευρύτητα και τη σχεδόν ανεξάντλητη ποικιλία των στόχων που επιλέχθηκαν από τον Κονδύλη προς θεωρητική αντιπαράθεση. Ένας από αυτούς τους στόχους, η κριτική του στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του J. Habermas, τυγχάνει ξεχωριστής προσοχής και σημασίας λόγω της διαρκώς αυξανόμενης επιρροής του γερμανού στοχαστή στον χώρο της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης. Σύμφωνα με τον Habermas, μια θεωρία της κοινωνίας είναι εφικτή μονάχα ως ο αναστοχασμός της γνωρίζουσας συνείδησης.⁵ Όμως, προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας τέτοιας θεωρίας είναι η συγκρότηση της ομιλίας στο πλαίσιο μιας καθολικής πραγματολογίας η οποία καταδεικνύει ότι πρέπει να γίνουν αποδεκτές ορισμένες αξιώσεις επικοινωνιακής εγκυρότητας. Λαμβάνοντας θέση υπέρ της προοπτικής ενός διυποκειμενικά μοιρασμένου από τους συμμετέχοντες κόσμου, η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν προσανατολίζεται στη δομική κατανόηση του νοήματος.⁶ Η διαλογική θεμελίωση των κανόνων και των αξιών αποβλέπει στη μέγιστη δυνατή συναίνεση των δρώντων υποκειμένων και στη ριζοσπαστική, δημοκρατική αλλαγή της νομιμοποίησης της πολιτικής ισχύος.

Ο Κονδύλης εμφανίζεται να ανασύρει από τη φαρέτρα του ένα πλήθος επιχειρημάτων που κινούνται τόσο σε επιστημολογικό όσο και σε περιεχομενικό επίπεδο ανάλυσης. Προφανώς, ο εμπνευστής της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης⁷ διαισθάνεται το αντίπαλο δέος της γνωσιοθεωρητικής απειλής που ένα έργο με οικουμενικές αξιώσεις, όπως αυτό του Habermas, θα μπορούσε να ασκήσει στη δική του προσπάθεια μιας *in toto* επαναπραγμάτευσης του κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει την κριτική που ο Κονδύλης άσκησε στον Habermas και να συγκεφαλαιώσει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτήν.

5. Βλ. J. Habermas, «Η ιδέα μιας γνωσιοθεωρίας ως κοινωνικής θεωρίας», στο J. Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1990, σ. 64.

6. J. Habermas, «Η διαλεκτική του εξορθολογισμού», στο J. Habermas, *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 64-65.

7. Η περιγραφική θεωρία της απόφασης αναπτύσσεται στο Π. Κονδύλη, *Ισχύς και Απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόπων και το πρόβλημα των αξιών*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1991.

2. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

Ο Κονδύλης ορίζει την κοινωνιοντολογία ως την Οντολογία του Κοινωνικού.⁸ Το υπό πραγμάτευση αντικείμενό της αποτελεί το κοινωνικό είναι που, όμως, δεν κατανοείται ως κάποιο σταθερό μέγεθος το οποίο διευθύνει και ιεραρχεί την πολυσχιδεία των κοινωνικών φαινομένων. Το κοινωνικό είναι κατανοείται, πολύ περισσότερο, σχεσιακά και περιλαμβάνει εκείνες τις δυνάμεις ή τους παράγοντες που διατηρούν αμείωτη την κίνηση της κοινωνίας. Ανάλογα σχεσιακός είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο Κονδύλης αντιλαμβάνεται την επιστημολογία της κοινωνιοντολογίας του: τούτη δεν προσφέρει κανένα απώτατο ή τελικό, περιεχομενικό ή κανονιστικό κριτήριο για την παρατήρηση της ανθρώπινης κοινωνίας και ιστορίας. Παρέχει, απλώς, μιαν αναλυτική βάση από την οποία συμπεραίνονται τα ανθρωπολογικά αίτια, που καθιστούν αδύνατη την εύρεση του πιο πάνω κριτηρίου.⁹

Τρεις είναι οι οντικές διαστάσεις του κοινωνικού που, κατά τον Κονδύλη, συνιστούν ταυτόχρονα το θεωρητικό τρίπτυχο της κοινωνιοντολογίας: α) η κοινωνική σχέση, β) το Πολιτικό και γ) ο άνθρωπος.¹⁰ Η κοινωνική σχέση συνυπάρχει με το κοινωνικό είναι: οτιδήποτε συμβαίνει σε μια κοινωνία είναι προϊόν ορατών (ή, ακόμη, αθέατων) διανθρώπινων σχέσεων και προκύπτει από τη δυναμική που αυτές εμπεριέχουν. Το Πολιτικό σχηματίζει την «αλληλοδράση όλων των αλληλοδράσεων», διότι με την ιδιαίτερη ποιότητα που το χαρακτηρίζει μπορεί να συνέχει και να συγκρατεί την κοινωνία ως Όλο. Τέλος, και όσον αφορά στη λεγόμενη «φύση του ανθρώπου», ο Κονδύλης επιχειρεί μια πολυεπίπεδη προσέγγιση: τόσο η διαλογική ανθρωπολογία όσο και η ανθρωπολογία των ορμών είναι αναγκαίες συνεισφορές για την κατανόηση των ανθρώπινων πραγμάτων.

Χωρίς περιστροφές, ο Κονδύλης αμφισβητεί την επιστημολογική ορθότητα του χαμπερμασιανού παραδείγματος. Η κοινή αφετηρική συναντίληψη της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν και της συστημικής θεωρίας ευρίσκεται στην άρνησή τους να κληρονομήσουν το ουσιοκρατικό μοντέλο της προνεωτερικότητας. Αρχετάνωρίς έχουν επισημανθεί οι συνέπειες μιας τέτοιας, καθολικού τύ-

8. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch...*, ό.π., σ. 196.

9. Στο ίδιο, σ. 186.

10. Στο ίδιο, σ. 206-219.

που άρνησης: στην προσπάθειά της να ενσωματώσει μιαν εξελικτικιστική παράμετρο που θα της προσδώσει οικουμενικές αξιώσεις, η χαμπερμασιανή ανάλυση παραιτείται εκουσίως από κάθε ιστορική ή γενετική προσέγγιση του Κοινωνικού.¹¹ Έτσι, ο αποκλεισμός του ηθικού-κανονιστικού στοιχείου από ουσιώδη περιεχομενικά μεγέθη δημιουργεί ζήτημα εμπειρικής επαληθευσιμότητας της θεωρίας και, περαιτέρω, ζήτημα συρρίκνωσής της σε ένα αυστηρά προδιαγεγραμμένο, φαινομενολογικό-αφαιρετικό πεδίο.

Ο Κονδύλης θεματοποιεί τις παλαιότερες αιτιάσεις κατά του Habermas και εμβαθύνει σε αυτές. Θεωρεί ότι τραυματίζονται στοιχειώδεις επιστημολογικές δεσμεύσεις στον βαθμό που ο Habermas κατασκευάζει μιαν αφηρημένη εικόνα του υποκειμένου, που δεν γνωρίζει τίποτε για την εχθρότητα και τον πόλεμο και, επομένως, για τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής.¹² Εύλογα σημειώνει ο Κονδύλης ότι, το πρώτο που οφείλει να προσφέρει μια συναινεσιακή θεωρία με βλέψεις πραγματολογικής καθολίκευσης, είναι να εξηγήσει εκείνα ακριβώς τα φαινόμενα που *prima facie* εναντιώνονται σε αυτήν. Ενόσω παρακάμπτει το πρόβλημα της εχθρότητας στη σχέση των μερών, μοιραία περιορίζει την όποια επιστημολογική προσφορά της σε μιαν αποκλειστικά τυπικοπραγματολογική προσέγγιση της κοινωνικής ζωής.

Βεβαίως, ο Κονδύλης γνωρίζει τους λόγους για τους οποίους ο Habermas «μυστικοποιεί»¹³ την τυπική γενικευσιμότητα της θεωρίας του ως μονοπαράγοντικό κριτήριο της νομιμότητας των ανθρώπινων πραγμάτων. Διαμέσου του παραμερισμού της φιλοσοφίας της συνείδησης και της ανθρωπολογίας προβάλλει ο απώτατος στόχος του Habermas να συναγάγει την υποχρεωτικότητα του ηθικοκανονιστικού πεδίου από τη διαλογική αναζήτηση της αλήθειας. Στο σημείο αυτό, ο Κονδύλης υπενθυμίζει την αναπόφευκτη συγγένεια της χαμπερμασιανής κοινωνικής θεωρίας με τον νεοθετικισμό: όπως ο τελευταίος επιχειρεί στο επίπεδο της γνωσιοθεω-

11. Βλ. W.D. Narr - D.H. Runze, «Zur Kritik der politischen Soziologie», στο Franz von Maciejewski (επιμ.), *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Supplement 2, Suhrkamp Verlag, Φρανκφούρτη 1974, σ. 83-84.

12. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch...*, ό.π., σ. 27.

13. Η έκφραση αναφέρεται από τον W. Fach στην αντιπαράθεσή του με τον J. Habermas γύρω από τα ζητήματα της κυριαρχίας και της νομιμότητας, στο W. Fach - U. Degen (επιμ.), *Politische Legitimität*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη 1978, σ. 119.

ρίας (Erkenntnistheorie) και της επιστημολογίας να παράγει δράσεις από τη «σωστή» χρήση της γλώσσας, έτσι και η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης επιχειρεί στον χώρο του Κοινωνικού να κατασκευάσει νομιμότητα διά της «ορθής» εφαρμογής ενός τυπικού μηχανισμού συναινεσιακής διαδικασίας.¹⁴

Στο σημείο αυτό ο Κονδύλης παραβλέπει ότι, για τον Habermas της ύστερης περιόδου, η επιστημολογία παύει να αποτελεί τη «βασιλική οδό» για την κριτική θεωρία. Το μέγα ζητούμενο της κοινωνικής θεωρίας δεν είναι να δείξει τα διαπιστευτήριά της χρησιμοποιώντας *stricto sensu* μεθοδολογικούς όρους.¹⁵ Η υπέρβαση του νεοθετικισμού επιχειρείται μέσω μιας θεμελιωτικής δικαιολόγησης του πρακτικού λόγου που στοχεύει επιμόνως στη συναίνεση. Προς την κατεύθυνση αυτή, η κοινωνική θεωρία θα αναζητήσει την έξοδο από τα γρανάζια της φιλοσοφίας της συνείδησης: οι κανόνες που θεμελιώνονται διαλογικά και τα καθολικοποιήσιμα διαφέροντα έχουν έναν μη συμβατικό χαρακτήρα. Τούτο, διότι κατά τον Habermas, οι κανόνες αυτοί δεν είναι ούτε προϊόν του εμπειρικού βίου, ούτε τίθενται σε ισχύ με μιαν απλή απόφαση. Πολύ περισσότερο συνιστούν πράξεις του υπερβατολογικού υποκειμένου, έτσι όπως διαμορφώνονται από τα μέσα της εργασίας, της γλώσσας και της κυριαρχίας.¹⁶

Η παραίτηση της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν από κάθε ανθρωπολογική συγκεκριμενοποίησή της ενοχλεί τον Κονδύλη, που πιστεύει ότι ο προσανατολισμός της ενάντια στη φιλοσοφία του υποκειμένου τελικώς δημιουργεί την εντύπωση της *eo ipso* ισοπέδωσης κάθε μορφής ανθρωπολογίας. Προς τούτο, επιστρατεύει το διόλου αμελητέο επιχείρημα της ίδιας δυναμικής που αναπτύσσει η κοινωνική σχέση: μια ανθρώπινη επαφή λαμβάνει ενίοτε εχθρικά χαρακτηριστικά για πλείστους όσους λόγους. Η απέχθεια «της πρώτης ματιάς» είναι ένας από αυτούς αλλά όχι και ο μοναδικός. Έχθρα είναι ανθρωπολογικά δυνατόν να δημιουργηθεί και όταν περισσότερα του ενός υποκειμένα προσανατολίζονται, εξαιτίας κοινών επιθυμιών ή αξιώσεων, σε στόχους ή συμφέροντα που δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα. Τότε γειρίζονται

14. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 28.

15. Βλ. J. Habermas, «Ένα φιλοσοφικοπολιτικό πορτρέτο», στο J. Habermas, *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, *ό.π.*, σ. 106-107.

16. Βλ. J. Habermas, «Γνώση και διαφέρον», στο J. Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, *ό.π.*, σ. 34-46.

από τους συμπαίχτες αγωνιώδη ερωτήματα του τύπου: «ποιος είναι αυτός ο άνθρωπος;» (ήγουν ο αντίπαλος συνοδοιπόρος μου) ή «τι τελικώς αποζητεί» ή «μήπως έχει κατά νου το κακό»; Ο Κονδύλης σημειώνει χαριτωμένα, ότι τέτοιου είδους ερωτήματα επιλύονται από τους ορεγόμενους την εχθρότητα μόνο διαμέσου της υποχρεωτικής, προσωπικής συναναστροφής μαζί τους.¹⁷

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, ναι μεν η φιλία ή, έ-στω, η αμοιβαιότητα και η συμπάθεια πρέπει να εξυμνούνται από ηθικής πλευράς ως αποκλειστικός τόπος της διυποκειμενικότητας, όμως κοινωνιοντολογικά είναι αθεμελίωτα μεγέθη ενόσω λησμονούν την περίπτωση της σύγκρουσης, της κλιμάκωσης της βίας ή ακόμη και τον πόλεμο ως ανθρωπολογικές εκφάνσεις του κοινωνικού πράττειν.¹⁸ Οπότε, η χαμπερμασιανή επιστημολογία διολισθαίνει σε μια ακραιφνώς ουτοπική εξιδανίκευση της δράσης και δεν αναστοχάζεται το υποκείμενο ως αυτό που πράγματι είναι: ένα έμ-βιο ον με σάρκα και οστά, με παλινωδίες, πάθη κι αμφιταλαντεύσεις.

Ολοκληρώνοντας την κριτική του στη χαμπερμασιανή επιστημολογία, ο Κονδύλης τονίζει ότι είναι εξαιρετικά σχηματική η θέση της σχετικά με τη φιλοσοφία του υποκειμένου. Πράγματι, ο Habermas θέτει ως δεδομένο ότι η φιλοσοφία του υποκειμένου αντιλαμβάνεται μοναδολογικά τον άνθρωπο ως ατομικό φορέα και κοινωνό γνωσιακών ή ηθικών προδιαθέσεων που εναντιώνονται στον κα-ταναγκασμό τους από τον εξωτερικό κόσμο, ήγουν τον κόσμο των αντικειμένων. Αντίθετα, ο Κονδύλης σημειώνει ότι η εικόνα αυτή είναι απλουστευτική και περιορισμένη. Ήδη, η φιλοσοφική αν-θρωπολογία, από τον καιρό του Feuerbach και του Marx, κατέρρι-ψε ως πλάσμα της φαντασίας το ατομικιστικό ιδεώδες της φιλοσο-φίας του υποκειμένου. Επιπροσθέτως, η γερμανική ανθρωπολο-γία, από το 1920 και εντεύθεν, οριστικοποίησε τη ρήξη με την πιο πάνω εικόνα, γεγονός που ο Habermas παρουσιάζεται να αγνοεί ε-πιδεικτικά καθιστώντας, έτσι, ανιστόρητη την όποια κριτική του απέναντι στη φιλοσοφία του υποκειμένου.¹⁹

Πάντως, ο λόγος που ο Habermas εγκαταλείπει βαθμηδόν τη φι-λοσοφία της συνείδησης προς χάριν της φιλοσοφίας της διυποκει-μενικότητας, σχετίζεται με την κεντρική ιδέα του ότι ένα τέλος (σχολός) αμοιβαίας κατανόησης βρίσκεται πάντοτε στη γλωσσική

17. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 403.

18. Στο *ίδιο*, σ. 404.

19. Στο *ίδιο*, σ. 66-67.

επικοινωνία.²⁰ Προκειμένου να καταγράψει τη διαλεκτική του εξορθολογισμού του πρακτικού Λόγου, προτείνει μια δομική ανάλυση του βιόκοσμου, βασισμένη σε μια νέα θεωρία της επικοινωνίας. Κατά τη γνώμη του, μέσω μιας τέτοιας θεωρίας δεν υποχρεώνεται κανείς να προχωρά την ανάλυση ομιλώντας μόνο για ατομικούς δρώντες και για τις συνέπειες των πράξεών τους, αλλά πολύ περισσότερο να εμβαθύνει στα χαρακτηριστικά των βιόκοσμων εντός των οποίων αυτοί κινούνται. Η επιλογή μιας φορμαλιστικής επικοινωνιακής θεωρίας από τον Habermas στοχεύει στην εξέταση των συνθηκών της διυποκειμενικής ισχύος της επικοινωνίας, προκειμένου να παράσχει επαρκείς απαντήσεις στο ερώτημα του πώς μπορούν να εφαρμοσθούν δικαιολογημένοι κανόνες και πώς μπορούν να πραγματοποιηθούν οι ηθικές εννοήσεις των υποκειμένων.

3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

Από απόψεως περιεχομένου ο Κονδύλης κρίνει κατ' αρχήν ως αδικαιολόγητη την απόλυτη ταύτιση του κοινωνικού πράττειν με τη διυποκειμενική ισχύ της επικοινωνίας. Ο Κονδύλης θεωρεί ότι, εν προκειμένω, ο Habermas περιορίζει αδικαιολόγητα το Όλο στις ανάγκες μιας εννοιολογικής κατασκευής που, όμως, στερείται θεωρητικής σπουδαιότητας. Δίχως την ανάδειξη της κοινωνικής σχέσης ως όρου για την παραγωγή νοήματος, ο Habermas εναντιώνεται σε βασικές ανθρωπολογικές προϋποθέσεις της επικοινωνίας που καθιστούν εύλογους τους λόγους για τους οποίους το κοινό γλωσσικό αίσθημα δεν θα επιθυμούσε να εξισώσει επικοινωνιακά τον δολοφονημένο με το δολοφόνο του, όπως σχολιάζει δηκτικά ο Κονδύλης.²¹ Απαραίτητη, δηλαδή, είναι η επέκταση της έννοιας της επικοινωνίας πέραν της τυπικής-φορμαλιστικής σημασίας της, ώστε να συμπεριλάβει τον εσωτερικό μηχανισμό της κοινωνικής σχέσης που καθορίζει τις προϋποθέσεις της συνεννόησης και της ανταλλαγής πληροφοριών.

20. Βλ. J. Habermas, *Η διαλεκτική του εξορθολογισμού*, ό.π., σ. 48.

21. P. Kondylis, ό.π., σ. 392.

α. Η απουσία αναγκαίων ανθρωπολογικών προϋποθέσεων

Ποια, λοιπόν, είναι τα ανθρωπολογικά προαπαιτούμενα που, κατά τη γνώμη του Κονδύλη, δεν λαμβάνει υπόψη του ο Habermas; Πρόκειται για υπαρξιακού τύπου προϋποθέσεις, όπως η εκφραστικότητα των μερών, η αμεσότητα μιας συνάντησης, ο βαθμός έντασης ή το αιφνίδιο μιας συνομιλίας – με μια λέξη, όλα εκείνα τα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά που γνώριζαν αρχετα καλά οι παλαιές διαλογικές σχολές αλλά που έχουν ελάχιστη θέση στις απρόσωπες κανονικότητες και στις συμμετρίες ενός πλήθους εξορθολογισμένου επικοινωνιακού πράττειν τύπου Habermas.

Αντιθέτως, ο Κονδύλης συμπεριλαμβάνει την εκφραστικότητα ως *sine qua non* προϋπόθεση για την επίτευξη μιας πλήρους νοήματος αισθητηριακής πρόσληψης (*Wahrnehmung*) του Άλλου ως επικοινωνιακού συμμετέχοντος. Σε ένα πρώτο επίπεδο κατανόησης, είναι αδιανόητη η οποιαδήποτε αντιληπτική κρίση για τον Άλλο, δίχως τον «εδώ και τώρα» συμβολισμό της έκφρασης. Πράγματι, ένας αποστεωμένος από τη σημασία της έκφρασης ρηματικός γλωσσικός συμβολισμός θα ισοδυναμούσε με τον αποκλεισμό κάθε μορφής δημιουργικής δράσης που θα επιθυμούσε να εναντιωθεί στις επιταγές της εργαλειακής ορθολογικότητας και ενός παγκοσμιοποιημένου επικοινωνιακού λόγου.²²

Κατά τον Κονδύλη, η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν παρουσιάζεται αδιάφορη απέναντι στη βαρύνουσα σημασία της έκφρασης, της αμεσότητας και της έντασης που συνοδεύουν τα γλωσσικά ενεργήματα μιας διυποκειμενικής επαφής. Τούτο, διότι όλες οι διαπροσωπικές σχέσεις δεν έχουν μόνο γλωσσικές αλλά και πρακτικές ορίζουσες ως προς τη δυνατότητα διεξαγωγής ενός διαλόγου.²³ Τα παραπάνω σχόλια δεν παραγνωρίζουν το γεγονός ότι ο Habermas οραματίζεται ένα ανώτατο στάδιο επικοινωνιακής ηθικής στο οποίο «τα δυναμικά των ορμών» θα μπορούσαν να καταστούν αντικείμενο ορθολογικού μετασχηματισμού διαμέσου της επικοινωνιακής δομής της κοινωνικής δράσης. Όμως, αναφέρεται πρακτικά το ερώτημα, εάν είναι τελικώς δυνατή μια διαδικασία

22. Βλ. Α. Δελγιώργη, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 333.

23. Βλ. H. Girndt, «Zum Problem der Legitimation politischen Handelns. Eine Auseinandersetzung mit Jürgen Habermas», στο von P.G. Kielmansegg (επιμ.), *Legitimationsprobleme politischer Systeme*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1976, σ. 63.

κοινωνικοποίησης που εδράζεται αποκλειστικά στον εκγλωττισμό και την εσωτερίκευση διυποκειμενικών κανόνων.

Φαίνεται μάλλον από τα προεκτεθέντα, ότι οι ανάγκες μιας ακραιφνούς επικοινωνιακής μεθοδολογίας εξωθούν τον Habermas να λησμονήσει ένα πρωτεύον αξίωμα της φροϋδικής ψυχανάλυσης, ήτοι την υλικότητα και την ανεξαρτησία του σώματος, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε στη θεωρία των ορμών.²⁴ Υποτίθεται ότι η παράλειψη του Habermas να έρθει σε επαφή με την εξω-γλωσσική πραγματικότητα και να την αποδεχθεί γνωσιοθεωρητικά ως αναγκαίο περιβάλλον για την επικοινωνία, ενισχύει την επιχειρηματολογία του Κονδύλη και, προφανώς, δικαιώνει όσους μέμφονται τον γερμανό φιλόσοφο ότι παρέδωσε εντελώς την εσωτερική φύση στην επικράτεια του ιρασιοναλιστικού, μη γλωσσικού στοιχείου. Με άλλα λόγια, η εκφραστικότητα παραμένει μια terra incognita, μια προγλωσσική, μη δυνάμενη να κατηγοριοποιηθεί, εσωτερική φύση.

Έτσι, όμως, παροράται η βασική φροϋδική αντιπαράθεση του λόγου με τις ορμές. Ο Habermas εμφανίζεται, σύμφωνα με μια κριτική, να αποσυνδέει την πρόοδο στο βασίλειο της ηθικής από την πρόοδο στο βασίλειο της ευτυχίας.²⁵ Μια μελλοντική κοινωνία θα μπορούσε να είναι χειραφετημένη ηθικά και δικαιοκράτεια μέσω της επικοινωνίας, αλλά την ίδια στιγμή να μην είναι ευτυχισμένη, ενόσω θα εξακολουθούσε να απορρίπτει συλλήβδην τη σημασία της έκφρασης και των προδιαθέσεων από τον χώρο της εμπειρικής γνώσης. Τούτο, διότι η γλώσσα εκφράζει όχι μόνον τα συμβαίνοντα αλλά και τα δυνάμενα να συμβούν, όχι μόνον τα λεγόμενα αλλά και όσα δεν λέχθηκαν ή δεν κατόρθωσαν να εισακουστούν.

Οι παραπάνω κριτικές δεν έμειναν, βεβαίως, αναπάντητες από τον Habermas. Σε όσους τον μέμφονται ότι αντιλαμβάνεται τις εννομήσεις ως ιρασιοναλιστικά κατάλοιπα της εσωτερικής φύσης του υποκειμένου, ανταπαντά μεταφέροντας τη συζήτηση στο διαλογικό επίπεδο της θεωρίας. Έτσι, η εσωτερική φύση δεν συνιστά πολιτιστική αοριστία, ούτε θεματοποιείται προκαταβολικά ως ε-

24. Βλ. J. Whitebook, «Λόγος και Ευτυχία. Μερικά ψυχαναλυτικά θέματα στην κριτική θεωρία», *Λεβιάθαν*, τχ. 4, 1989, σ. 42-43.

25. Στο ίδιο, σ. 45-46. Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι ο Habermas αγνοεί τη διαφορά μεταξύ της επικοινωνιακής και της εκφραστικής-μμητικής διάστασης της γλώσσας, αλλά ότι χωροστά μια πιο σαφή εξήγηση της φύσης της αισθητικής-πρακτικής ορθολογικότητας. Έπ' αυτού, βλ. M. Jay, «Habermas και Μοντενι-σμός», *Λεβιάθαν*, τχ. 3, 1988, σ. 86 κ.ε.

κείνο το υπόστρωμα που οφείλει να τελεί σε αρμονία με τις γλωσσικές δομές ή, ακόμη, και να είναι εντελώς απορροφημένο μέσα σε αυτές.²⁶ Το γεγονός ότι ο Habermas τάσσεται υπέρ της διυποκειμενικής ισχύος της επικοινωνίας, δεν συνεπάγεται ότι εξαλείφει την εσωτερική φύση ως μαν απλή, εξω-γλωσσική αναφορά. Το μείζον ερώτημα είναι, τώρα, εάν η εσωτερική φύση δύναται να εξηγηθεί καλύτερα μέσω της επικοινωνιακής διάστασης. Οπότε, ο καμβάς της συζήτησης δεν οριοθετείται από τους «ιδιαιτέρους αστερισμούς των βιωμένων πρακτικών» και από τον τρόπο που ο καθένας αντιλαμβάνεται για τον εαυτό του την ευτυχία, παρά συνδέεται μόνο με τις γενικές δομές του βιόκοσμου.²⁷ Στο ασφαλές πλαίσιο αυτών των δομών θα διερευνήσει πλέον η θεωρία την ορθολογικότητα της επικοινωνίας.

β. Το πρόβλημα του επικοινωνιακού πράττειν ως ξεχωριστού τύπου κοινωνικής δράσης

Η δεύτερη περιεχομενική κριτική του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν εντοπίζεται στο κοινωνιοντολογικό πρωτείο που αξιώνει ο Habermas: εν προκειμένω, επιχειρείται από τον γερμανό στοχαστή η κατασκευή ενός αυτοδύναμου τύπου κοινωνικού πράττειν απέναντι στο στρατηγικό πράττειν, ο οποίος τύπος εφεξής θα ονομάζεται επικοινωνιακό πράττειν. Ως στρατηγικό πράττειν ορίζεται εκείνο που προσανατολίζει τη δράση του προς την επιτυχία υπό το πρίσμα της εφαρμογής κανόνων ορθολογικής επιλογής. Εδώ, προέχει ο βαθμός αποτελεσματικότητας του επηρεασμού των αποφάσεων ενός ορθολογικού αντίπαλου συμπαίκτη. Τουναντίον, κατά την επιτέλεση της επικοινωνιακής δράσης, τα σχέδια του πράττειν των συμμετεχόντων μερών δεν συντονίζονται μέσω εγωκεντρικών υπολογισμών του αποτελέσματος, αλλά μέσω ενεργημάτων συνεννόησης.²⁸

26. Βλ. J. Habermas, «Ερωτήματα και αντερωτήματα», *Λεβιάθαν*, τχ. 4, 1989, σ. 69-70.

27. Στο ίδιο, σ. 72. Για μια συστηματική καταγραφή της έννοιας του βιόκοσμου στο έργο του Habermas, βλ. Κ. Καβουλάκος, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1996, σ. 240 κ.ε.

28. Βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung*, 3 Auflage, Band 1, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1985, σ. 385.

Ο Κονδύλης επισημαίνει ότι ο Habermas εισάγει μιαν ανεπίτρεπτη ντεσιζιονιστική διχοτόμηση των δύο τύπων κοινωνικής δράσης διότι, εξ αρχής, παρακάμπτει τη βαθύτερη κοινωνιοντολογική διάστασή τους. Η διάσταση αυτή καθίσταται εύληπτη στην εμπειρική διαπίστωση ότι οι δύο αναλυόμενοι τύποι δράσης έχουν πλείστες όσες τυπικές και δομικές ομοιότητες που αποσιωπώνται εντελώς από το χαμπερμασιανό επιχείρημα στην προσπάθειά του να εξυψώσει την επικοινωνιακή δράση σε γνωσιακά αυτόνομο τύπο του πράττειν. Κατά τον Κονδύλη, το στρατηγικό πράττειν δεν περιλαμβάνει μονάχα το πράττειν που εξελίσσεται σε συνθήκες σύγκρουσης. Επιπροσθέτως, εμπεριέχει και το συντεταγμένο πράττειν που δεν αποκλείει τη συνεργασία των εμπλεκόμενων μερών.²⁹ Γι' αυτό καθίστανται δυσδιάκριτα τα τυπολογικά όρια μεταξύ στρατηγικού και επικοινωνιακού πράττειν.

Διά της αναγωγής του επικοινωνιακού πράττειν σε ιδιαίτερο τύπο κοινωνικής δράσης, ο Habermas επιθυμεί να διευρύνει την ιδεοτυπική κατηγοριοποίηση του πράττειν που συναντάμε στο έργο του Max Weber. Συναρτά την προοπτική της επικοινωνίας με τις ανάγκες ενός χειραφετητικού διαφέροντος που είναι ικανό να διασφαλίζει τη σύζευξη της θεωρητικής γνώσης με τη βιούμενη πρακτική. Σε έναν πρακτικό διάλογο θεωρεί ότι δύνανται να ελεγχθούν ποιοι κανόνες αποτελούν έκφραση καθολικοποιήσιμων διαφερόντων και ποιοι χαρακτηρίζονται από μερικότητα.³⁰ Το επικοινωνιακό πράττειν που οραματίζεται ο Habermas διαρρηγγύνει κάθε μεθοδολογικό δεσμό με τη βεμπεριανή πραξεολογία του ατόμου.

Πράγματι, στον Weber αναζητάται πάντοτε το νόημα στο ατομικό πράττειν ενός ή περισσότερων, αλλά πάντοτε μεμονωμένων, ατόμων. Η διαύγαση της κοινωνικής σχέσης εστιάζεται διαρκώς στην ένδοθεν αιτιώδη συνάφειά της με την κάθε ξεχωριστή ατομικότητα και όχι εξωτερικά, σε υπερατομικά θεσμικά μεγέθη.³¹ Οπότε, το ορθολογικό ως προς τον σκοπό (zweckrational) κοινωνικό πράττειν αναφέρεται πραξεολογικά στο καθέκαστο άτομο ως ξεχωριστή ατομική συμπεριφορά. Αντιθέτως, ο Habermas διασπά τη

29. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 411.

30. Βλ. J. Habermas, «Επίλογος στο γνωση και διαφέρον», στο J. Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, *ό.π.*, σ. 100-101.

31. Βλ. Ν. Τσίρος, *Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber. Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένων*, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2001, σ. 61-62.

βεμπεριανή ατομοκεντρική πραξεολογία εισάγοντας το στοιχείο της διυποκειμενικότητας στην επικοινωνιακή δράση που προσανατολίζεται στη συνεννόηση. Με τον όρο επικοινωνιακό πράττειν νοείται μια αλληλόδραση συμβολικά διαμεσολαβημένη που υπακούει σε δεσμευτικούς κανόνες και ορίζεται από τις αμοιβαίες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά δύο τουλάχιστον δρώντων υποκειμένων.³² Στη θέση του βεμπεριανού ιδεοτυπικού ατομοκεντρισμού εισάγεται τώρα η αναθεωρημένη χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία, που αναζητά το νόημα στην αλήθεια των διυποκειμενικά επαληθεύσιμων γλωσσικών περιεχομένων.

Όπως προείπα, ο Κονδύλης δεν αναγνωρίζει το επικοινωνιακό πράττειν ως ξεχωριστό τύπο κοινωνικής δράσης. Πιστεύει ότι οι δομικές ομοιότητες του με το στρατηγικό πράττειν είναι τόσες, ώστε να νοθεύεται αρκούτως η όποια απόπειρα αναγωγής του σε ιδιαίτερο τύπο κοινωνικής δράσης. Από την άλλη πλευρά, η κονδυλική κριτική δεν σχολιάζει τους βαθύτερους λόγους που το επικοινωνιακό πράττειν αποτελεί για τον Habermas ιδιαίτερο τύπο του πράττειν. Πράγματι, ο Habermas προσβλέπει στην επικοινωνιακή δράση που κατευθύνεται προς τη συνεννόηση, ως προϋπόθεση για μια χειραφετημένη κοινωνία. Διότι μια χειραφετημένη κοινωνία δεν είναι, κατά τη γνώμη του, τίποτε άλλο από την «απαλλαγμένη από την κυριαρχία επικοινωνία».³³ Ο βίκοσμος είναι εκείνη η απύθμενη δεξαμενή της πολιτισμικής γνώσης από την οποία αντλούνται τα πλούσια ερμηνευτικά αποθέματα για τη συνεννόηση και την επιχειρηματολογία της καθημερινής ομιλίας.

Θα προσθέσω ότι, κατά τη γνώμη μου, παραμένει αξεπέραστος ο αναλυτικός πλούτος της ιδεοτυπικής κατηγοριοποίησης του Weber απέναντι στη χαμπερμασιανή διεύρυνση για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, διότι και μεν το ορθολογικό ως προς τον σκοπό κοινωνικό πράττειν κατευθύνεται υπό το πρίσμα ορθολογικών σταθμίσεων, όμως πλείστες όσες φορές αναμειγνύεται με αξιακά στοιχεία. Κατά συνέπεια, ο κοινωνικά πράττων μπορεί να επιλέξει ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενους σκοπούς, έτσι ώστε από άποψη συμπεριφοράς να προσανατολίζει την εκλογή του ορθολογικά ως προς την αξία. Δεύτερον και το κυριότερο, διότι ο Weber δεν αγνοεί, αλλά τουναντίον ενσωματώνει τα ανθρώπινα πάθη και την

32. Βλ. J. Habermas, «Τεχνική και επιστήμη ως ιδεολογία», στο J. Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, ό.π., σ. 133.

33. Στο ίδιο, σ. 164.

ανταγωνιστική φύση του υποκειμένου στο πλαίσιο της μεθοδολογίας του. Γνωρίζει π.χ. ότι η ορθολογική δράση μπορεί να κινηθεί με άνεση σε μιαν ερμηνευτική καμπύλη, η οποία θα συμπεριλάμβανε τόσο μιαν ύψιστη ηθική της ευθύνης όσο και έναν διαμετρικά αντίθετο άκρατο ομορτυτισμό, χωρίς κανένα ηθικό φρόνημα.³⁴

γ. Η κριτική στα μεταθεωρητικά εχέγγυα της θεωρίας του Habermas

Η τρίτη παρατήρηση του Κονδύλη αφορά στα μεταθεωρητικά εχέγγυα της χαμπερμασιανής κατασκευής. Ο έλληνας στοχαστής θέτει ως δεδομένο ότι η επικοινωνία εμπεριέχει στους κόλπους της μια μεταεπικοινωνιακή σύνθεση, ήτοι μια ρητή ή σιωπηρή κατανόηση εκείνων των προϋποθέσεων υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα ο διάλογος ως κριτική των αξιώσεων ισχύος. Φαίνεται ότι η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν αγνοεί αυτό το μεταεπικοινωνιακό πρόβλημα. Πολύ δε περισσότερο, ο Habermas το παρακάμπτει αντιλέγοντας ότι η επιχειρηματολογία μπορεί να διεξαχθεί σε όλες τις περιοχές ή τα πεδία της επικοινωνίας.³⁵ Περιορίζει, δηλαδή, την προσπάθεια για την ανεύρεση συναίνεσης μόνο στις περιπτώσεις που τίθενται προς συζήτηση πρακτικές έριδες και όχι όταν εγείρονται προβληματισμοί γύρω από την εγκυρότητα των γενικών, και περισσότερο αφηρημένων, γλωσσολογικών δομών ή κανόνων του πράττειν.

Η φορμαλιστική εξίσωση του επικοινωνιακού με το μεταεπικοινωνιακό επίπεδο οδηγεί στο ανεμπόδιτο συμπέρασμα ότι, για την κριτική των αξιώσεων ισχύος, θα αρκούσε ο συνυπολογισμός των επικοινωνιακών συμμετεχόντων μέσω της απουσίας κάθε κυριαρχικού ή εξουσιαστικού προσαπαιτούμενου. Η απουσία της κυριαρχίας και η ισότητα των μερών σχηματίζουν ταυτόχρονα το θεμελιωτικό επίχειρημα της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν και το «τυχερό» συναινετικό αποτέλεσμα της. Δεν επιτρέπεται, όμως, καμία σύγκρουση που θα εξέρχεται της αθωότητας που προσφέρει η επιχειρηματολογία. Έτσι, κατά τον Κονδύλη, η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν περιγράφει τυπολογικά τον τρόπο λειτουργίας μιας ιδανικής επικοινωνιακής κοινωνίας υπό τον όρο ότι αυτή είναι επιτεύξιμη. Τουναντίον, δεν αποδεικνύει την τυχόν ύπαρ-

34. Βλ. J. Winckelmann, *Legitimität und Legalität in Max Webers Herrschaftssoziologie*, Mohr Verlag, Tübingen 1952, σ. 28.

35. Βλ. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 416.

ξή της, ούτε εξηγεί τον τρόπο πραγματοποίησής της.³⁶

Σε αντίστοιχες κριτικές που μέμφονται ως ιδεαλιστική και ουτοπική τη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν, ο Habermas υπενθυμίζει ότι η ουτοπική σκέψη ενσωματώθηκε στην ιστορική και στην καθημερινή πολιτική σκέψη, έτσι ώστε να αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της.³⁷ Υπενθυμίζει, επίσης, ότι το ζητούμενο δεν είναι η κατασκευή μιας εντελώς διάφανης κοινωνίας, πράγμα που, άλλωστε, είναι εκ προοιμίου αδύνατο. Η ιδεώδης κατάσταση ομιλίας προσπαθεί απλώς να διασώσει, μέσω του λόγου, τις στοιχειώδεις αξιώσεις για την αλήθεια και την ορθότητα των επικοινωνιακά συμμετεχόντων.³⁸ Κατά συνέπεια, ένα ορισμένο σύμπαν λόγου χρειάζεται ιδεώδεις ή σταθερές συνθήκες για την ανταλλαγή νοημάτων. Σε αντίθετη περίπτωση, και εφόσον δεχθούμε την άποψη ότι δεν υπάρχουν ταυτόσημα νοήματα στους όρους της επικοινωνίας, καταρρέει κάθε απόπειρα ανθρώπινης συνεννόησης.

Κατά τα λοιπά, ο Κονδύλης επανέρχεται στο κυριότερο ανθρωπολογικό επιχείρημά του σχετικά με τη σύγκρουση και τον πόλεμο ως κοινωνιοντολογικά μεγέθη που είναι αδύνατο να αποκλεισθούν από την κοινωνική σχέση. Αυτή τη φορά, αναλύει τους λόγους που καθιστούν εκ προοιμίου αδύνατο ένα σχεδίασμα ειρήνης με βάση τις αρχές της επικοινωνίας: ακόμη και εάν μια κοινωνία ή και η ίδια η ανθρωπότητα δημιουργούνταν μέσω κοινωνικών ομάδων που θα ενεργούσαν συναινετικά υπό την καθοδήγηση φορμαλιστικών κανόνων επικοινωνίας, πάλι θα προέκυπταν συναινέσεις που θα διαχωρίζονταν κατά μέρος ή και εντελώς από κάποιες άλλες με διαφορετικό κίνητρο ή περιεχόμενο. Διαφορετικά ειπωμένο: εάν η τυπικοπραγματολογική προσέγγιση της επικοινωνίας παρέμενε τωόντι τυπική, άνευ περιορισμένων ή ηθικών προϋποθέσεων, τότε θα αρκούσε ένα επικοινωνιακά αφεγάδιαστο πολλαπλοστημόριο της κοινωνίας (ή της ανθρωπότητας) για να διανοίξει τις θύρες του πολέμου όλων εναντίον όλων.³⁹ Κάτι τέτοιο θα συνέβαι-

36. Στο ίδιο, σ. 417. Σε παρόμοια κατεύθυνση κινείται η κριτική του Κ. Καβουλάκου, «Κράτος Δικαίου και Δημοκρατία στον J. Habermas», *Αξιολογικά*, τχ. 13, 2000, σ. 81.

37. Βλ. J. Habermas, «Μορφές ζωής, ηθικότητα και το καθήκον του φιλοσόφου», στο J. Habermas, *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, ό.π., σ. 161.

38. Βλ. J. Habermas, «Ένα φιλοσοφικοπολιτικό πορτρέτο», στο J. Habermas, ό.π., σ. 130.

39. P. Kondylis, ό.π., σ. 418.

νε εξαιτίας των ποικίλων και, ενίοτε, συγκρουσιακών περιεχομένων που εμφιλοχωρούν στις αξιώσεις ισχύος και στα ομιλιακά ενεργήματα που τις συνοδεύουν.

Κατά τον Κονδύλη, η ακλόνητη βεβαιότητα του Habermas ότι οι κοινωνίες θα συναντήσουν την αλήθεια μέσω της διαλογικής διαδικασίας που θα τις οδηγήσει στη φιλία και στην απαλλαγή από κάθε ψευδή συνείδηση, μοιάζει με την ιρασιοναλιστική πεποίθηση του προφήτη Μωάμεθ, όταν αυτός επαίρεται: «η κοινωνία μου δεν θα συμφωνήσει ποτέ με μια πλάνη».⁴⁰ Φαίνεται, έτσι, από την κριτική αυτή, ότι ο Habermas δεν ασχολείται με το consensus που αποσπάται διά της βίας.⁴¹ Γεγονός, όμως, είναι ότι ο γερμανός στοχαστής διακρίνει μεταξύ συναίνεσης (Konsensus) και συμβιβασμού (Kompromiss). Ενώ ο συμβιβασμός πιστοποιεί τη μη ισοδύναμη θέση των μερών και τη συνακόλουθη δυσκολία καθολίκευσης των υπό συζήτηση διαφορόντων, αντίθετα η συναίνεση επέρχεται όταν αποκατασταθούν οι συμμετρικές σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων στην επικοινωνία.⁴² Πρόκειται για σχέσεις αναγνώρισης και ετοιμότητας να μάθουμε ο ένας τον άλλο, υπέρ των οποίων τάσσεται ανεπιφύλακτα ο θεωρητικός του επικοινωνιακού πράττειν.

Παρομοίως, ο Habermas παρουσιάζεται να μην έχει προσφέρει μέχρι στιγμής μιαν επαρκή κανονιστική δικαιολόγηση του κατεξουσιαστικού χαρακτήρα και της πίεσης που ασκούν οι δικαιοκί κανόνες από πλευράς ηθικής θεμελίωσης ενός συστήματος δικαίου.⁴³ Οπότε, η θεωρία του ομοιάζει να παραμένει ενάλωτη απέναντι στην κοινωνιοντολογική διαπίστωση του Κονδύλη ότι, ναί μεν όποιος επιθυμεί να επικοινωνεί υπόκειται σε νόρμες με ηθικό-κανονιστικό περιεχόμενο, όμως από την άλλη μεριά, δεν ισχύει το αντίστροφο, ήτοι μια νόρμα ουδέποτε μπορεί να διατάξει εάν κάποιος οφείλει να δρα επικοινωνιακά.⁴⁴ Εν προκειμένω, ο Κονδύ-

40. Στο ίδιο, σ. 419.

41. Έπ' αυτού, βλ. R. Münch, *Legitimität und politische Macht*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1976, σ. 43.

42. Βλ. J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spaetkapitalismus*, Suhrkamp Verlag, Φρανκφούρτη 1973, σ. 153-155.

43. Έτσι, K.O. Apel, «Diskursethik vor der Problematik von Recht und Politik: können die Rationalitätsdifferenzen zwischen Moralität, Recht und Politik selbst noch durch die Diskursethik normativ – rational gerechtfertigt werden?», στο von K.O. Apel - M. Kettner (επιμ.), *Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft*, 2 Aufl., Suhrkamp Verlag, Φρανκφούρτη 1993, σ. 44.

44. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 419.

λης παρασιωπά ότι, για τον Habermas, το δίκαιο δεν αποκτά *per se* το κανονιστικό νόημά του, αλλά μόνο με τη βοήθεια της νομοθετικής οδού που παράγει νομιμότητα. Έτσι, η άδεια για τον καταναγκασμό του δικαίου προς επιβολή κυρώσεων ανάγεται σε μια προσδοκία νομιμότητας, ήτοι στη δημοκρατική θέσπιση του δικαίου και στην έλλογη αποδοχή των καθορισμένων κανόνων του.⁴⁵

δ. Η κατά τον Κονδύλη αντιπραγματιστική θεμελίωση της χαμπερμασιανής πολιτικής θεωρίας

Η τέταρτη και τελευταία κριτική του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν έχει πολιτικό προσανατολισμό και αφορά στον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Ο Κονδύλης επισημαίνει ότι η μακρόχρονη εμπειρία του κοινοβουλευτισμού ουδέποτε συναρτήθηκε με την επίτευξη μιας συμφωνίας όλων με όλους. Περαιτέρω, το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης δεν εξαρτήθηκε από την εξιδανικευτική προοπτική αιφρόνων συμφωνιών αλλά από τη λειτουργική αναγκαιότητα της λήψης αποφάσεων. Κάτι τέτοιο δεν συνιστά μομφή κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος, όπως εμφατικά τονίζει ο Κονδύλης. Είναι μονάχα μια πραγματιστική διαπίστωση σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του εν λόγω πολιτεύματος.⁴⁶

Η απώτερη στόχευση του Habermas είναι να υποκαταστήσει τη *volonté générale* μέσω ενός τυπικού διαδικασιακού μηχανισμού για τη λήψη των αποφάσεων. Ωστόσο, παραμένουν αναπάντητα τα ερωτήματα περί των τυπολογικών χαρακτηριστικών που θα διέπουν ένα τέτοιο πολίτευμα, συναινεσιακού τύπου. Για παράδειγμα, δεν αναλύονται επαρκώς οι κίνδυνοι που, ενδεχομένως, θα αναφύονταν από την αλόγιστη χρήση θεσμών άμεσης δημοκρατίας, όπως του δημοψηφίσματος ή της «λαϊκής πρωτοβουλίας» (*Volksinitiative*). Κάτι τέτοιο, πιθανόν θα συνέβαινε στην περίπτωση μιας επικοινωνιακής πρακτικής που θα στόχευε στο να διασφαλίσει την κατά το δυνατόν ευρύτερη συμμετοχή, αγνοώντας τη λειτουργική πίεση για την ταχεία λήψη των αποφάσεων. Τέτοιες διατάξεις μιας αμεσότερης μορφής δημοκρατίας, μιας «*plébiscite de tous les jours*» μπορούν εύκολα να καταλήξουν στην απολιτικοποίηση της κρατικής ε-

45. Πρβλ. J. Habermas, *Το Πραγματικό και το Ισχύον*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 74.

46. P. Kondylis, *ό.π.*, σ. 420.

ξουσίας και να προσφέρουν ιδεολογική τροφή στους απεχθείς θιασώτες του ολοκληρωτικού κράτους, που υποτίθεται ότι θα κάλυπτε το υφιστάμενο έλλειμμα κυριαρχίας.⁴⁷ Πάντως, ο Habermas δεν αγνοεί το πρόβλημα και διευκρινίζει ότι, όσο περισσότερο παραλύει η αλληλεγγύη ως απαραίτητος επικοινωνιακός όρος των κοινωνικών σχέσεων, τόσο ευκολότερα αποξενώνονται μεταξύ τους οι δρώντες με συνέπεια να τίθενται υπό παρακολούθηση και να μετέχουν μαζί σε δημοψηφίσματα.⁴⁸

Ενώ, λοιπόν, ο Κονδύλης προσάγει μια λειτουργιστική εικόνα του κοινοβουλευτικού συστήματος ως θεσμού εντός του οποίου αναπόφευκτα πρέπει να ληφθούν αποφάσεις, ο Habermas προχωρά ένα βήμα πιο πέρα. Στην προσπάθειά του να κατασκευάσει μια διαλογική θεωρία του πολιτικού και του δικαιοκτικού συστήματος επιχειρεί να εντάξει τον κοινοβουλευτισμό στο πλαίσιο μιας έλλογης διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης. Η διαμόρφωση αυτή σκοπεύει στη συνομολόγηση αποφάσεων περί πολιτικών και νόμων που θα λαμβάνονται ύστερα από διαδικαστικά ρυθμισμένους διακανονισμούς στον χώρο του κοινοβουλίου, αλλά και των λοιπών διοικητικών οργάνων. Οι αρχές του κράτους δικαίου, όπως αυτές αντανακλώνται και εξειδικεύονται από τις νομικοπολιτικές αρχές της λαϊκής κυριαρχίας ή της πλειοψηφίας κλπ., αναλύονται από τον Habermas ως ιδιαίτερες μορφές επικοινωνίας για τον ορθό σχηματισμό των πολιτικών αποφάσεων.⁴⁹ Ο κύριος στόχος της διαβουλευτικής πολιτικής είναι η επιδίωξη συγχώνευσης της θεωρίας με την καθημερινή, πολιτική πράξη. Η στρατηγική της διαλογικής θεωρίας καλείται να μορφοποιηθεί στις αποφάσεις πολιτικά υπεύθυνων και δημοκρατικά λειτουργούντων νομοθετικών σωμάτων. Ο Habermas αποτιμά την αλήθεια μιας απόφασης στις τυπολογικές τεχνικές που αντικειμενικά την εμπεριέχουν, δηλαδή στις έλλογες διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης. Έτσι, πιστεύει ότι θα γεφυρώσει το παλαιόθεν χάσμα μεταξύ του τύπου και του περιεχομένου για τη συγκρότηση δίκαιων αποφάσεων.

Ολοκληρώνοντας την κριτική του, ο Κονδύλης περιγράφει το χαμπερμασιανό θεώρημα ως αθεράπευτα αφελές, ενόσω παραγνωρίζει τις εξουσιαστικές συμπεριφορές που επιδρούν στην επικοι-

47. Βλ. π.χ., τις απόψεις του C. Schmitt, *Legalität und Legitimität*, 2. Aufl., Duncker und Humblot Verlag, Βερολίνο 1968, σ. 92-93.

48. Βλ. J. Habermas, *ό.π.*, σ. 487-488.

49. Στο ίδιο, σ. 195 κ.ε.

νονία και, εν τέλει, τη διαμορφώνουν. Το πεδίο εντός του οποίου εξυφάνεται η επικοινωνιακή δράση σταματά πλέον να λειτουργεί συγκρουσιακά. Η χαμπερμασιανή θεωρία ενδιαφέρεται πρωτίστως για μια διαδικαστική κατασκευή νομιμότητας που υποτίθεται ότι θα συντονίσει το κοινωνικό πράττειν στον χώρο του βιόκοσμου. Μια τέτοια θεωρία αποκόπτεται βαθμηδόν από ηθικά και πρακτικά ερωτήματα περιεχομένου. Οπότε, το εμπειρικό περιεχόμενο της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν ως μιας θεωρίας της νομιμότητας του ισχύοντος είναι σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτικό και ατομικό, ελάχιστο εάν όχι μηδαμινό.⁵⁰

Όμως, ο Habermas δεν αναζητεί το τεκμήριο της νομιμοποίησης των αποφάσεων στο περιβάλλον ενός, άνευ ετέρου, επικοινωνιακού διακονισμού. Προϋπόθεση για την επικοινωνία είναι, καταρχήν, ο αδιαίρετος σεβασμός των ατομικών ελευθεριών και των πολιτικών δικαιωμάτων. Για τη δημοκρατική νομιμοποίηση αναζητείται ένας εσωτερικός σύνδεσμος μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, έτσι ώστε τα πρώτα να θεσμοποιούν τους όρους επικοινωνίας για τον έλλογο σχηματισμό της πολιτικής βούλησης.⁵¹ Εν προκειμένω, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η χαμπερμασιανή διαδικαστική σύλληψη του δικαίου και της συναίνεσης δεν αφίσταται κάποιας ουσίας, ενόσω προϋποθέτει διάλογο μεταξύ ίσων και ελεύθερων πολιτών. Πρόκειται, δηλαδή, για μια στοιχειώδη ουσιοκρατική σύλληψη που απορρέει από την αρχή της αυταξίας του κάθε πολίτη σε μια δημοκρατικά οριοθετημένη κοινωνία.⁵²

50. Έπ' αυτού M.V. Bader, «Theorie des kommunikativen Handelns als Theorie der Legitimität», *Das Argument. Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften*, 27 Jg, Heft 151, 1985, σ. 367-368.

51. Βλ. J. Habermas, «Νομιμοποίηση μέσω των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Ισοπολιτεία*, τόμ. II, τχ. 1, Απρίλιος 1998, σ. 13-14. Για τους τύπους των δικαιωμάτων στον ύστερο Habermas, βλ. Μ. Γκιβάλος, «Τύποι των δικαιωμάτων και του πράττειν στον Χάμπερμας σε σχέση με παραδοσιακές θεμελιώσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 108-137.

52. Πρβλ. Μ. Σταθόπουλος, «Προλεγόμενα», στο J. Habermas, *Αγώνες Αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1994, σ. 38.

4. ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνισταμένη των κριτικών παρατηρήσεων του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν έχει τις ρίζες της στην αντι-ιδεαλιστική κατεύθυνση του έλληνα στοχαστή. Ήδη, στο βιβλίο του «Ισχύς και Απόφαση» χρησιμοποίησε μιαν ενιαία εννοιολογία προκειμένου να διαρρηξεί τα γνωσιακά όρια μεταξύ των επιστημών. Έμφαση δόθηκε στην κατασκευή ενός περιγραφικού μεταεπιπέδου, στο πλαίσιο του οποίου ο πολεμικός χαρακτήρας της σκέψης αντιμετωπίστηκε ως φυσιολογική χρήση της. Το αντίθετο της λογικής σκέψης, όπως ρητά επεξηγεί ο Κονδύλης, δεν είναι η πολεμική σκέψη αλλά εκείνη που είτε στερείται λογικής είτε είναι λογικά εσφαλμένη. Η ορθολογικότητα δεν ταυτίζεται πλέον με την ηθική-κανονιστική «ορθολογικότητα», παρά αποκλειστικά με την επιχειρηματολογικά ορθή ανάπτυξη μιας επιστημονικής άποψης.⁵³

Έχοντας κατακτήσει το παραπάνω περιγραφικό μεταεπίπεδο, ο Κονδύλης στράφηκε, στη συνέχεια, ενάντια στη διαδικασιακή ανάλυση του Habermas για να ισχυρισθεί ότι στερείται θεμελίωσης, καθ' ην στιγμή αφήνει αναπάντητο το μεταεπικοινωνιακό ερώτημα των αξιώσεων ισχύος. Κατά τον Κονδύλη, ο τονισμός της «αγωνιστικής», ανθρώπινης πραγματικότητας είναι μεθοδολογικά αναγκαίος ώστε να περιγραφούν δυναμικές ιστορικές διαδικασίες.⁵⁴ Εν προκειμένω, προεξάρχει το διαλεκτικό στοιχείο του εμπνευστή της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης, αφού η περιγραφή του Ιστορικού ως δυναμικού γίνεσθαι καθίσταται εν τέλει δυνατή μόνο διαμέσου της κατανόησης των αδιάκοπων ανθρώπινων συγχρούσεων και αντιθέσεων.

Κρίσιμο στο σημείο αυτό είναι να τονισθεί ότι ο Κονδύλης δεν παραγνωρίζει τη δυνατότητα της σύμπραξης, της συνεργασίας και της φιλίας. Η φιλία και η ειρήνη ανήκουν ισοδύναμα στη situation humaine όσο και ο πόλεμος ή η εχθρότητα.⁵⁵ Όμως ο Κονδύλης αρνείται να θητεύσει σε κανονιστικές θεωρήσεις (συνεπώς και σε αυτή του Habermas) στον βαθμό που, οι τελευταίες, επιδιώκουν την αυτονομιμοποίησή τους, δίχως να ερμηνεύουν την παρουσία

53. Βλ. Π. Κονδύλης, «Δέκα ερωτήσεις στον Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τχ. 15, 1994, σ. 15.

54. Στο ίδιο, σ. 20.

55. Στο ίδιο, σ. 21.

του «κακού» και της ανθρωπίνης εχθρότητας.⁵⁶

Η κοινωνιοντολογικά ορθή διαπίστωση του Κονδύλη εγείρει πάντως πλήθος ερωτημάτων, όταν καλείται να επιλύσει γνωσιοθεωρητικούς γρίφους αναφορικά με τα πρακτικά αποτελέσματά της. Στην «Ισχύ και Απόφαση», η μελαγχολική συνομολόγηση ότι η περιγραφική θεωρία της απόφασης παραιτείται από την ενεργό συμμετοχή στη ζωή και ότι, περαιτέρω, θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως «πλήρης μηδενισμός» μια και ούτε ο κόσμος αλλά ούτε και ο άνθρωπος έχουν αντικειμενικό νόημα ή αξία,⁵⁷ περισσότερο δυσχεραίνει παρά κατευνάζει τις αξιακές απαιτήσεις του έκπληκτου αναγνώστη.

Πράγματι, η περιγραφική θεωρία της απόφασης αδιαφορεί για το περιεχόμενο της.⁵⁸ Εμφανίζεται να προσπορίζεται τα όποια πλεονεκτήματά της από την ανάδειξη μιας νέας μορφολογίας σκέψης που συνυφαίνεται με την «έσχατη πραγματικότητα» του υποκειμένου, ήγουν την επιδίωξη της αυτοσυντήρησης και της επέκτασης της ισχύος του. Το πλεονέκτημα, όμως, αυτό παύει να υφίσταται εξαιτίας της παντελούς απουσίας κάθε κανονιστικής αρχής ή αξιολογικού πλαισίου που θα οδηγούσε τη θεωρία στην πιθανή κοινωνική αποδοχή της. Μολοντούτο, η εμμονή σε μια περιγραφική πραγματολογία διολισθαίνει και η ίδια σε μιαν αξιολογικά φορτισμένη ανάλυση στον βαθμό που συλλαμβάνει την υποκειμενικότητα σε συνθήκες αυτοσυντήρησης και ισχύος,⁵⁹ συνεπώς υπό προϋποθέσεις αγωνιστικής έντασης και φόρτισης.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η κοινωνιοντολογική θέαση του Κονδύλη παραιτείται από κάθε προσπάθεια για τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού και κοινωνικού βίου. Η γνωσιολογική εξομοίωση της ειρήνης με τον πόλεμο ή της φιλίας με την εχθρότητα απαγορεύει μια περαιτέρω εμβάθυνση, που θα καταδείκνυε για ποιους λόγους είναι προτιμότερη η ειρήνη από τον πόλεμο και η φιλία από την εχθρότητα. *Mutatis mutandis*, ο Κονδύλης υπονομεύει την αναγκαιότητα του θεσμικού εμπλουτισμού του κοινοβουλευ-

56. Βλ. Π. Κονδύλης, *Ισχύς και Απόφαση*, ό.π., σ. 217.

57. Στο ίδιο, σ. 222-223.

58. Στο ίδιο, σ. 220. Τοίτο οφείλεται στο γεγονός, ότι ο Κονδύλης δεν δέχεται την απόφαση ως υπαρξιακό Δέον. Ωσαύτως, αρνείται την καθηγοντολογική σύνδεση των αποφάσεων με αντικειμενικές αξίες ή αλήθειες.

59. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Θ. Γεωργίου, «Κριτική της περιγραφικής θεωρίας του Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τχ. 15, 1994, σ. 89.

τικού συστήματος προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων μέσω διαλογικών στρατηγικών και συναινετικών πολιτικών.

Αντιθέτως, το κοινωνιοθεωρητικό σχέδιασμα του Habermas προσφέρει κοινωνικά χρησιμότερες απαντήσεις, στον βαθμό που κυριαρχείται από διαλογικά θεμελιωμένες διαδικασίες θέσπισης των πολιτικών δικαιωμάτων και των δικαιοκλών κανόνων. Αξιοπρόσεκτη είναι εδώ η προσπάθεια ανάδειξης μιας φιλελεύθερης δημοσιότητας, που θα βασίζεται σε μια δραστήρια πολιτική κοινωνία και θα παρέχει στο κοινοβουλευτικό σύστημα την αφετηρία για την πρακτική εφαρμογή μιας διαβουλευτικής πολιτικής.⁶⁰ Αν και η κριτική μέμφεται τη φορμαλιστική γνωσιοθεωρία του Habermas ότι σχεδόν «απωθεί» την ανισότητα των κοινωνικών σχέσεων ως όρο συγκρότησης μιας κριτικής δημοσιότητας,⁶¹ παραμένει όμως, από την άλλη πλευρά, ορθή η διαπίστωση ότι η πολιτική δημοσιότητα έχει εμπειρικές αναφορές και δεν είναι απλώς ένα σύνολο κανονιστικών αιτημάτων. Πράγματι, σε πολύπλοκα κοινωνικά συστήματα η δημοσιότητα μεσολαβεί μεταξύ του πολιτικού συστήματος και του πολιτισμικού βιόκοσμου, έτσι ώστε, δίχως την παρουσία της, να στερείται νοήματος κάθε απόπειρα εκδημοκρατισμού του πολιτικού στοιχείου.⁶²

Παρ' ότι, λοιπόν, η κοινωνιοντολογία του Κονδύλη διεκδικεί απέναντι στον Habermas την πραγματιστική και αναλυτική πρωτοκαθεδρία, ο γερμανός στοχαστής υπερτερεί τόσο ως προς την κοινωνική ωφελιμότητα του στρατηγήματός του όσο και ως προς τη συμμόρφωσή του προς τις κανονιστικές αρχές μιας, έστω και φορμαλιστικά διατυπωμένης, διυποκειμενικής επικοινωνίας. Οι όποιες ελλείψεις της χαμπερμασιανής θεωρίας σχετίζονται ιδίως με την παραίτησή της από μια περιεχομενική δικαιολόγηση του ισχύοντος. Επομένως, η εμβάθυνση στην οντολογία της κοινωνικής σχέσης θα προσέφερε μια νέα δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού της θεωρίας, όσον αφορά στο ζήτημα των όρων που περιορίζουν το πεδίο του επικοινωνιακού πράττειν. Μια τέτοια εμβάθυνση επιχειρεί ο Κονδύλης αλλά, κατά τραγική ειρωνεία, το αδόκητο τέλος του άφησε ανολοκλήρωτο το σχέδιο μιας θεωρίας του Πολιτικού με έμ-

60. Βλ. J. Habermas, *Το Πραγματικό και το Ισχύον*, ό.π., σ. 490.

61. Πρβλ. Κ. Ψιχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 549.

62. Βλ. J. Habermas, ό.π., σ. 493.

φραση στην κοινωνία ως πολιτική ταυτότητα. Ίσως σε αυτές τις τελευταίες εννοήσεις να βρίσκονταν και οι απαραίτητες διασαφήσεις, που θα άμβλυναν την εντύπωση του υπαρκτικού αναχωρητισμού του κορυφαίου έλληνα φιλόσοφου της σύγχρονης εποχής.⁶³

63. Πρόκειται για έναν αναχωρητισμό που δεν φαίνεται, τελικώς, να ενοχλεί τον Κονδύλη, *Ισχύς και Απόφαση*, όταν επί λέξει αναφέρει: «Το τίμημα της αξιολογικά ελεύθερης γνώσης (σημ: άρα και της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης) είναι η ζοή, γι' αυτό είναι μηδαμινές οι πιθανότητες να γίνει μια τέτοια γνώση κοινωνικά αποδεκτή» (σ. 19).

ΕΥΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το πρόβλημα της ευταξίας στον Hobbes, καθώς και η κριτική που του άσκησε ο Parsons, ο οποίος αντιπρότεινε ως πλαίσιο θεμελίωσής της το ηθικο-κανονιστικό σύστημα (την πολιτισμική παράδοση). Εντούτοις, το ίδιο το διάβημα του Parsons εγγράφεται σε μια «κοινωνιολογική παράδοση», η οποία θέτει το ζήτημα της ευταξίας σε μια λογική οργανικού τύπου – λογική που, από μια σκοπιά, χαρακτηρίζει και τον χώρο της πολιτικής θεωρίας. Ωστόσο, αυτή η οργανική λογική, επειδή ακριβώς εκτυλίσσεται στο «σύμπαν της νεωτερικής», διαφέρει από την κλασική οργανική αντίληψη, στον βαθμό που ενσωματώνει μια ιδέα της αυτονομίας που θεμελιώνεται στη «μεταφυσική του υποκειμένου», η οποία, όμως, εφόσον αναδεικνύει μια αυτόνομη ατομικότητα, συνδέεται με την «ηθικο-κανονιστική κρίση της νεωτερικότητας». Στο σημείο αυτό εξετάζεται η δυνατότητα υπέρβασης αυτής της κρίσης και η θεμελίωση της ευταξίας σε έναν μη μεταφυσικό ουμανισμό μέσω της κριτικής αξιολόγησης της παράδοσης, στο πλαίσιο και με τη διαμεσολάβηση της οποίας μπορεί να διασωθεί η αυτονομία του υποκειμένου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της ευταξίας (order) αποτελεί μια κεντρική θεματική του πολιτικού και του κοινωνικού στοχασμού. Βασικό πρόβλημά της είναι η σχέση του ατόμου με τη συλλογικότητα και οι όροι συμφιλίωσης και ενσωμάτωσής του σε αυτή. Πώς πραγματώνεται η συμφιλίωση αυτή; Είναι «φυσική», όπως υποστήριξε ο Αριστοτέλης, ή είναι προϊόν σύμβασης μεταξύ ελεύθερων και έλλογων ανθρώπων, όπως υποστήριξαν οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου; Προϋποθέτει την προτεραιότητα της συλλογικότητας, όπως στις οργανικές θεωρίες του πολιτικού και του κοινωνικού ή την προτεραιότη-

* Λέκτορας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Πατρών.

τα της ατομικότητας, όπως στις φιλελεύθερες συμβολαιακές θεωρίες; Σε ποιο βαθμό και υπό ποιους όρους ο πολιτικός ή ο κοινωνικός δεσμός που δημιουργείται μέσα από τη συμφιλίωση αυτή διασφαλίζει την ελευθερία/αυτονομία και σε ποιο βαθμό συνιστά καταναγκασμό επί του ατόμου;

Η πολιτική και η κοινωνική θεωρία έχουν δώσει διαφορετικές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Οι οργανικές θεωρίες του πολιτικού, από τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα μέχρι τον Rousseau και τον Hegel, θέτουν την προτεραιότητα του συλλογικού έναντι του ατομικού, δηλαδή θέτουν ως θεμελιώδη όρο της συμφιλίωσης αυτής την «οργανική» ένταξη του ατόμου στη συλλογικότητα, η οποία περιέχει ταυτόχρονα και τους όρους της ελευθερίας του: η ίδια η συλλογικότητα είναι εκείνη που μπορεί να προσφέρει στο άτομο τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της ελευθερίας του, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει την «υποταγή» του σε αυτή. Αυτή η οργανική αντίληψη του κοινωνικο-πολιτικού δεσμού εμφανίζεται, λοιπόν, να αγνοεί την ελευθερία/αυτονομία του ατόμου, γεγονός που επικρίθηκε με σφοδρότητα από τον K. Popper. Η ουσιαστική έγκληση που απήθυνε η ποππεριανή κριτική στον «οργανικισμό» είναι ότι αυτός οδηγεί σε μια ολοκληρωτική λογική η οποία βρίσκεται σε αντίφαση με τις αρχές της φιλελεύθερης κοινωνίας. Κατά πόσον είναι βάσιμη η κριτική αυτή κατά την οποία ο Πλάτωνας, ο Rousseau και ο Hegel θεωρούνται συλλήβδην εκφραστές του ολοκληρωτισμού; Αυτό που θα υποστηρίξω σχετικά με το ζήτημα είναι ότι ο οργανικισμός στη σύγχρονη εκδοχή του, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Rousseau και τον Hegel, επιχειρεί να ενσωματώσει ρητά μια προβληματική της ελευθερίας/αυτονομίας του ατόμου.

Από τη μεριά της, η κοινωνιολογική παράδοση έθεσε το ζήτημα της ευταξίας προτάσσοντας ως κύριο μέλημά της την ενότητα του κοινωνικού, παραμελώντας έτσι το ζήτημα της ελευθερίας και της αυτονομίας, με εξαίρεση ως προς το τελευταίο ζήτημα τον Durkheim. Η ντυρχεμιανή κοινωνιολογία έθεσε ως όρο συγκρότησης του κοινωνικού δεσμού, δηλαδή της σχέσης του ατόμου με τη συλλογικότητα και, συνεπώς, ως όρο της συμφιλίωσής του με αυτή, τη συλλογική συνείδηση, δηλαδή την πολιτισμική διαμεσολάβηση. Ο Parsons χρησιμοποίησε ουσιαστικά την ίδια επιχειρηματολογία, καταφερόμενος ενάντια στις συμβολαιακές θεωρίες και, ειδικά, ενάντια στον Hobbes, στον οποίο απευθύνει την έγκληση ότι θεμελιώνει την ευταξία ορθολογιστικά και, κατ' ουσίαν, μεταφυσικά.

Το βασικό πρόβλημα που αναδεικνύει, λοιπόν, η παρσονική κριτική είναι το δίλημμα ανάμεσα σε μια ορθολογιστική και σε μια πολιτισμική θεμελίωση της ευταξίας. Όμως, η κατάφαση της παρσονικής κοινωνικής θεωρίας στην πολιτισμική διαμεσολάβηση της ευταξίας συνδυάζεται με την παράκαμψη του προβλήματος της ελευθερίας/αυτονομίας του ατόμου.

Τέλος, θα επιχειρήσω να δείξω ότι δύο είναι οι σημαντικότερες θεωρίες στον χώρο των κοινωνικών επιστημών που επιχειρούν να θεμελιώσουν την ευταξία μέσα από μια πολιτισμική διαμεσολάβηση της σχέσης του ατόμου με τη συλλογικότητα και, συγχρόνως, να διαφυλάξουν την ελευθερία/αυτονομία του ατόμου. Στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας, ο Durkheim διατύπωσε, παράλληλα με τη γνωστή θεωρία του περί συλλογικής συνείδησης, και μια θεωρία της αυτονομίας, ενώ στον χώρο της πολιτικής θεωρίας ο Rawls επιχειρήσε να διατυπώσει μια νεο-συμβολαιακή θεωρία η οποία, αν και ο βασικός πυρήνας της είναι ορθολογιστικός, τείνει συγχρόνως να ενσωματώσει τόσο την πολιτισμική διαμεσολάβηση της ευταξίας όσο και το αίτημα της ελευθερίας/αυτονομίας.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ

Ως πρόβλημα που σχετίζεται με τους όρους συμφιλίωσης του ατόμου με τη συλλογικότητα και, συνεπώς, με τους όρους θέσμισής της, η έννοια της ευταξίας βρίσκεται στον πυρήνα κάθε θεωρητικής προσέγγισης που στοχεύει στη θεμελίωση του κοινωνικού ως τέτοιου – του κοινωνικού του οποίου τα πολιτικά ισοδύναμα είναι οι έννοιες του κράτους και της πολιτικής κοινότητας. Ωστόσο, η έννοια της ευταξίας αναδείχτηκε σε κεντρικό πρόβλημα της κοινωνικής σκέψης χάρη στον Hobbes ο οποίος, όπως επισημαίνει ο T. Parsons,¹ υπήρξε ο κατεξοχήν στοχαστής που διατύπωσε τη σχετική θεωρία, θέτοντας ερωτήματα τα οποία ακόμη και σήμερα αποτελούν την αφετηρία κάθε σχετικής προβληματικής. Το κεντρικό ηθικο-πολιτικό πρόβλημα που θέτει το ζήτημα της ευταξίας είναι αυτό της αυτονομίας του ατόμου, μιας έννοιας η οποία, από τη σκοπιά της ηθικής φιλοσοφίας, είναι συνώνυμη –όχι όμως ταυτόσημη– με την έννοια της ελευθερίας. Πώς ορίζεται η αυτονομία;

1. T. Parsons, *The Structure of Social Action*, τ. 1, The Free Press, Λονδίνο 1968, σ. 93.

Πώς τίθεται το ζήτημα της ευταξίας σε σχέση με αυτό της αυτονομίας;

Κατ' αρχήν, τόσο η έννοια της ελευθερίας όσο και αυτή της αυτονομίας είναι έννοιες το περιεχόμενο των οποίων είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσδιοριστεί.² Η ελευθερία είναι μια από τις πιο αμφίσημες και δυσνόητες έννοιες τόσο στον χώρο της φιλοσοφίας όσο και σε αυτόν της πολιτικής. Στη φιλοσοφία, η ελευθερία εμπλέκεται με ζητήματα μεταφυσικά που οδηγούν αναπόφευκτα σε αντινομίες και σε αδιέξοδα. Το κεντρικό πρόβλημα της ελευθερίας στη φιλοσοφία υπήρξε ο προσδιορισμός της σχέσης ανάμεσα στη φυσική ή την κοινωνική αναγκαιότητα και στην ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης, ανάμεσα στην ετερονομία που προβάλλει ως αναπόφευκτη συνέπεια εξωτερικών και *a priori* καθορισμών και στην αυτονομία της βούλησης. Η ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης και, κατά συνέπεια, η αυτονομία του ατόμου αναδείχθηκε κατ' εξοχήν από την καντιανή φιλοσοφία και σήμαινε κυρίως την ικανότητα του ατόμου «to legislate for itself the foundation of all value for human beings...».³ Έτσι, οι έννοιες της αυτονομίας και της ελευθερίας εμφανίζονται στον Kant στενά συνυφασμένες, αν όχι ταυτώσιμες.

Προφανώς, δεν είναι στις προθέσεις μας να ασχοληθούμε εδώ με τη φιλοσοφική προβληματική της ελευθερίας και της αυτονομίας. Αυτό που ενδιαφέρει την ανάλυσή μας είναι, αφενός, η διαπίστωση ότι οι δύο έννοιες έχουν ως κοινό τους γνώρισμα την ελευθερία της επιλογής και την απουσία εξωτερικού καταναγκασμού και, αφετέρου, ότι η έννοια της αυτονομίας, ως «αυτοθέσμιση», στη σύγχρονη πολιτική θεωρία προσέλαβε το νόημα της πολιτικής αυτονομίας, δηλαδή της δυνατότητας των πολιτών να συννομοθετούν. Την ουσιαστικά ρουσσική αυτή ιδέα επανέφεραν, τις τελευταίες δεκαετίες, στη θεωρητική συζήτηση γύρω από τα προβλήματα της δημοκρατικής αυτονομίας κυρίως ο Rawls, αλλά και ο Habermas.

Είναι προφανές ότι οι έννοιες της αυτονομίας και της ελευθερίας, όπως χρησιμοποιούνται στην πολιτική και την κοινωνική θεωρία προέρχονται από τη φιλοσοφία και διατηρούν την αντίθεση “ελευθερία της βούλησης/εξωτερικός καταναγκασμός”, είτε αυτός

2. H. Putnam, *Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού*, μτφρ.: Μ. Βενιέρη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998, σ. 61.

3. J. Dunn, *The History of Political Theory and other essays*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1996, σ. 59.

σημαίνει τις διάφορες μορφές κοινωνικού ελέγχου, όπως στην κοινωνιολογία, είτε σημαίνει την απουσία πολιτικής αυτονομίας, όπως στην πολιτική θεωρία.

Η κοινωνική θεωρία χρησιμοποιεί από κοινού με την πολιτική θεωρία, αλλά με διαφορετικούς όρους, το κλασικό φιλοσοφικό σχήμα υποκείμενο/αντικείμενο, από το οποίο προκύπτουν δύο βασικές και συνάμα «καθαρές» θεωρητικές τάσεις: ο υποκειμενισμός (subjectivism) και ο αντικειμενισμός (objectivism)· σε αυτούς αντιστοιχούν μια σειρά από *δυνάμεις έννοιες* (paired concepts),⁴ όπως ατομικό/συλλογικό, ελευθερία/καταναγκασμός, αυτονομία/ετερονομία, κλπ., όπου όλοι οι πρώτοι και όλοι οι δεύτεροι όροι είναι συγγενείς.

Σύμφωνα με τον P. Bourdieu, ο αντικειμενισμός αντιστοιχεί σε κανονικότητες, σε συστήματα, σε δομές και, υπόρρητα, στο συλλογικό και την εξωτερικότητα, ενώ ο υποκειμενισμός παραπέμπει στις έννοιες της βούλησης, της ατομικότητας και, συνεπώς, της εσωτερικότητας.⁵ Είναι αυτονόητο ότι, στη θεωρητική προσέγγιση του κοινωνικού, ο αντικειμενισμός προβάλλει την προτεραιότητα του εξωτερικού/αντικειμενικού κόσμου, ενώ το αντίθετο ακριβώς ισχύει για τον υποκειμενισμό, ο οποίος δίνει έμφαση στην εσωτερικότητα και στην ελευθερία του ατόμου. Υπ' αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο αντικειμενισμός εκφράζεται κατεξοχήν στις οργανικού τύπου θεωρίες, όπως αυτές του Αριστοτέλη ή του Hegel, ενώ ο υποκειμενισμός βρίσκει την ακραία έκφρασή του στον καρτεσιανισμό με τη μορφή της απόλυτης αυτονομίας της σκέψης.

Μια από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις αντικειμενισμού αποτελεί, όμως, η ντυρκεμιανή έννοια της συλλογικής συνείδησης, ειδικά στο έργο του E. Durkheim *Les règles de la méthode sociologique*,⁶ όπου η ατομική συνείδηση περιγράφεται ως απλή εκδήλωση του συλλογικού και ως προϊόν των κοινωνικών δομών («γεγονότων», «faits sociaux»), και, συνεπώς, θεωρήθηκε ως μια ακραία άρνηση της ατομικής ελευθερίας και βούλησης. Στην πραγματικότητα, η έννοια του αντικειμενισμού καταλαμβάνει σχεδόν

4. Σύμφωνα με την ορολογία των R. Bendix και B. Berger, (αναφ. από τον Ph. Corcuiff στο *Les nouvelles sociologies*, Nathan, Παρίσι 1995, σ. 8).

5. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 44.

6. E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, PUF, Παρίσι 1981, σ. 101-109.

σε κάθε προσέγγιση του κοινωνικού το ίδιο ή ένα ισοδύναμο επιστημολογικό locus με αυτό που κατέχει στο ντυοκεμανό σύστημα. Σύμφωνα με τον S. Moscovici, πέρα από τις όποιες αποχρώσεις, «το επιστημολογικό αυτό locus έχει καταληφθεί από έννοιες οι οποίες έχουν λίγο-πολύ το ίδιο περιεχόμενο με τη συλλογική συνείδηση: *κοινωνική ταυτότητα, βασική προσωπικότητα, εθνικός χαρακτήρας...*», ή ακόμη και έννοιες όπως «ο *habitus* ή το *κοινωνικό φαντασιακό*».⁷

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που τίθεται εδώ είναι κατά πόσον η έννοια της ευταξίας στις διάφορες εκδοχές της συνδυάζει μια προβληματική της ελευθερίας ή της αυτονομίας και, κυρίως, πώς τη θεμελιώνει. Κατά πόσον είναι βάσιμη η άποψη του K. Popper ο οποίος καταφέρεται αδιακρίτως εναντίον του Πλάτωνα, του Rousseau αλλά και του Hegel, καταλογίζοντάς τους έναν αντικειμενισμό που ανάγει την κοινωνία σε απόλυτη ουσία, εκμηδενίζοντας την ελευθερία του ατόμου.⁸ Κατά πόσο μπορούμε να εξομοιώσουμε την αρχαιοελληνική αντίληψη της ευταξίας και της ελευθερίας με τις αντίστοιχες θεωρίες του Rousseau και του Hegel, οι οποίες διατυπώθηκαν στο πλαίσιο της νεωτερικότητας και συνδέονται με την ανάδυση του ατόμου και του νεωτερικού υποκειμένου.

3. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΕΥΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

Είναι γεγονός ότι η οργανική αντίληψη του κοινωνικού είναι χαρακτηριστική τόσο στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, όπου οι νόμοι «συναρμολύζουν τους πολίτες σε μια μονάδα...»,⁹ όσο και στον Αριστοτέλη, όπου το άτομο υποτάσσεται στους σχολούς (την «εντελέχεια») της *πολιτείας*, η οποία έχει την προτεραιότητα έναντι του ατόμου και της ελευθερίας του: «Ότι μεν ουν η πόλις και φύσει πρότερον ή έκαστος, δήλον· ει γαρ μη απάρκης έκαστος χωρισθείς...».¹⁰ «Αν και αναγνωρίζεται», όπως επισημαίνει ο Hegel, «η

7. S. Moscovici, *La machine à faire des dieux*, Fayard, Παρίσι 1988, σ. 459, σημ.

26. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

8. K. Popper, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μτφρ.: Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1982, τόμ. 1, κεφ. 4 και 8, τόμ. 2, κεφ. 12.

9. Αναφέρεται από τον K. Popper, *Η ανοιχτή κοινωνία...*, ό.π., τόμ. 1, σ. 147.

10. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1253α, 25.

ηθική υπόσταση της ατομικότητας από τον Αριστοτέλη», ωστόσο «το κράτος είναι η ουσία των ατόμων»,¹¹ και, συνεπώς, αποτελεί τον χώρο της ολοκλήρωσής τους, πράγμα που υποδηλώνει τη μη δυνατότητα ανάδυσης μιας οιασδήποτε ατομικιστικής ηθικής ή μιας υποκειμενικής συνείδησης.

Αντίθετα, η ανάδυση της ατομικότητας ως ελεύθερης βούλησης, συντελείται στο πλαίσιο του *σύμπαντος του λόγου* της νεωτερικότητας που θέτει στο επίκεντρό του το άτομο ως αυτόνοκες και ως *πρώτη αρχή* θέσπισης του κοινωνικού, και όχι ως επιγενόμενο, όπως στην κλασική οργανική αντίληψη.¹² Το ορθολογικό και ελεύθερο αυτό άτομο, –ελεύθερο τόσο από την «αντικειμενική φύση» των αρχαίων όσο και από τον Θεό–, θεμελιώνει τους θεσμούς και τους νόμους με αφετηρία τον Λόγο και την ανεξάρτητη βούλησή του.¹³ Η ορθολογική και ελεύθερη ίδρυση των θεσμών, διά της οποίας επιτυγχάνεται η συμφιλίωση του ατόμου με τη συλλογικότητα, δηλαδή η ευταξία, είναι αποτέλεσμα μιας πράξης η οποία, ως τέτοια, προϋποθέτει την καταστατική ελευθερία του ατόμου, ακόμη και όταν αυτή η ελευθερία συνδέεται με το αίτημα μιας οργανικού τύπου ενότητας, όπως στον Rousseau μέσα από τη Γενική Βούληση και στον Hegel μέσα από το καθολικό κράτος.

Συνεπώς, η ιστορικότητα της νεωτερικότητας είναι συνυφασμένη με μια κοσμοαντίληψη η οποία καθιερώνει την αντιστροφή της σχέσης του υποκειμένου με τον αντικειμενικό κόσμο της παράδοσης, μια αναστροφή που μετατρέπει το άτομο από υποκείμενο της κλασικής μεταφυσικής σε υποκείμενο της νεώτερης μεταφυσικής του *cogito*, της *μεταφυσικής της υποκειμενικότητας*. Σύμφωνα με τη «μεταφυσική» αυτή, το υποκείμενο είναι θεμέλιο και μοντέλο του πραγματικού,¹⁴ σε σχέση με/και ενάντια στο οποίο ορίζεται η ελευθερία του, η οποία, στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, παραπέμπει στον ατομικισμό της *ελευθερίας των νεότερων*, κατά την έκφραση του B. Constant. Η οργανική ή ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεν μπορεί, συνεπώς, να κατανοηθεί στις συνθήκες της νεωτερικότητας παρά στο πλαίσιο μιας ιστορικότητας στο επίκεντρο της οποίας βρίσκονται το υποκείμενο και οι ιδιότητές του.

11. Hegel, *Leçons sur l'histoire de la philosophie*, τόμ. 3, J. Vrin, Παρίσι 1972, σ. 590-591.

12. L. Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Seuil, Παρίσι 1983, σ. 81-82.

13. A. Renaut, *L'ère de l'individu*, Gallimard, Παρίσι 1989, σ. 105, 258, passim.

14. L. Ferry, *Philosophie politique*, 1, PUF, Παρίσι 1984, σ. 13.

Με βάση τα παραπάνω, η αναγόρευση του Hegel από τον Popper σε εκφραστή και συνεχιστή της οργανικής/ολοκληρωτικής αντίληψης του κράτους δεν λαμβάνει υπόψη της ακριβώς αυτή τη διάσταση, η οποία, παράλληλα με την ιδέα ενός οργανικού όλου που τίθεται από τον Hegel, ενσωματώνει την έννοια της ελευθερίας, που παραμένει θεμελιώδης και πρωταρχική, αλλά και την ατομική συνείδηση, η οποία στη σύγχρονη σκέψη είχε, όπως επισήμανε ο ίδιος ο Hegel, μια σημασία που δεν απέκτησε ποτέ στην αρχαιοελληνική σκέψη. Το γεγονός αυτό συνιστά μια αντιστροφή της αριστοτελικής οντολογίας, για την οποία η ατομικότητα είναι κατ' ουσίαν ενσωματωμένη στην εντελέχεια της συλλογικότητας και δεν νοείται ως διαφορά από αυτήν, αλλά ως έκφρασή της.

Πέρα από τη βασιμότητα που είναι ακριβοδίκαιο να αναγνωριστεί στις ολιστικές αναγνώσεις του Hegel, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η ενότητα του χεγγελιανού κράτους τίθεται κατ' αρχήν ως ενότητα μέσα από τη διαφύλαξη των διαφορών, «οι οποίες προσδίδουν στην ελευθερία το βάθος και την πραγματική της υπόσταση».¹⁵ Επιπλέον, όπως τονίζει ο J. Hyppolite, «ο ατομικισμός της νεωτερικότητας βρίσκεται στο κέντρο της πολιτικής θεωρίας του Hegel, με την έννοια ότι η ταύτιση της ατομικής με τη γενική βούληση δεν πραγματοποιείται άμεσα, όπως στον αρχαίο κόσμο, αλλά μέσα από τη μεσολάβηση του κράτους», το οποίο «περιέχει όχι μόνο τη συμφιλίωση του ατόμου με τη γενική βούληση, αλλά και την αντίθεσή τους».¹⁶

Σε ό,τι αφορά στον Rousseau, οι οργανιστικές και ολοκληρωτικές όψεις της πολιτικής θεωρίας του, αν και από μια ορισμένη σκοπιά είναι αναμφισβήτητες, τίθενται υπό όρους οι οποίοι διαφέρουν ριζικά από την αρχαιο-ελληνική εκδοχή τους. Ορισμένες αναγνώσεις της, προερχόμενες κυρίως από τον χώρο του φιλελευθερισμού, όπως αυτή του J.L. Talmon,¹⁷ δεν λαμβάνουν υπόψη ότι, στη συλλογιστική του κοινωνικού συμβολαίου, η έννοια της ελευθερίας είναι κεντρική, αν και δεν τίθεται με καθαρά φιλελεύθερους όρους: «Το θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο επιχειρεί να δώσει λύση το κοινωνικό συμβόλαιο» συνίσταται στο «να βρεθεί μια μορφή

15. Αναφ. από τον E. Cassirer, *Le mythe de l'Etat*, μτφρ. στα γαλλικά: B. Vergely, Gallimard, Παρίσι 1993, σ. 373.

16. J. Hyppolite, *Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel*, M. Rivière et cie, Παρίσι 1968, σ. 107-108.

17. J.L. Talmon, *Origins of Totalitarian Democracy*, Λονδίνο 1952, κεφ. III.

ένωσης που να διασφαλίζει το πρόσωπο και τα αγαθά του κάθε συμβαλλόμενου, και μέσα από την ένωση αυτή ο καθένας, έχοντας ενωθεί με όλους τους άλλους, να μην υπακούει παρά στον εαυτό του και να παραμένει τόσο ελεύθερος όσο ήταν και πριν». ¹⁸ Αυτή ακριβώς η θέση του Rousseau υπήρξε αντικείμενο κριτικής, κυρίως στον βαθμό που θεωρήθηκε ότι δεν συμβιβάζει το αίτημα της ατομικής ελευθερίας με την ανάγκη της Μίας και αδιαίρετης λαϊκής βούλησης, όπως αυτή εκφράζεται με τη λαϊκή κυριαρχία.

Παρά το γεγονός ότι η ρουσσωική θεωρία ενέχει το στοιχείο της συγχώνευσης της ατομικότητας στο συλλογικό, η συγχώνευση αυτή δεν τίθεται a priori αλλά προϋποθέτει την έννοια της ατομικής βούλησης ως ελεύθερης προσχώρησης στο συμβόλαιο ή, σύμφωνα με την έκφραση του Rousseau, «τη συμβατική ελευθερία του». Για τον Rousseau, «η απάρνηση της ελευθερίας σημαίνει απάρνηση της ιδιότητας του ανθρώπου [...] σημαίνει την αφαίρεση κάθε ηθικότητας από τις πράξεις του». ¹⁹ Ταυτόχρονα, «η υπακοή στη Γενική Βούληση είναι όρος για την ελευθερία [...] εφόσον αυτή αποτελεί την προϋπόθεση για την κατάργηση της προσωπικής εξάρτησης». ²⁰ Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί ριζικά τον οργανικισμό του Rousseau από εκείνον της αρχαιότητας, όπου η σχέση ελευθερία/φύση είναι, όπως επισημαίνει η H. Arendt, αντίστροφη από εκείνη της νεωτερικότητας ή, τουλάχιστον, του νεωτερικού φυσικού δικαίου το οποίο, σε αντίθεση με το κλασικό φυσικό δίκαιο, εκλαμβάνει την ελευθερία ως σύμφυτη με τον άνθρωπο. ²¹ Σύμφωνα εξάλλου με τον L. Dumont, ανεξάρτητα από τις πρακτικές προεκτάσεις και τις συνέπειες που είχε η χρήση της θεωρίας του στο πολιτικό επίπεδο, το εγχείρημα του Rousseau συνιστά προπαντός «μια απόπειρα σύνθεσης του ατομικού με το συλλογικό θέτοντας ταυτόχρονα το πρόβλημα του ανθρώπου της νεωτερικότητας ως πολιτικού ατόμου που παραμένει θεμελιακά κοινωνικό». ²² Η σύνθεση αυτή θεμελιώνεται προπαντός στην πολιτική ελευθερία, δηλαδή στη δημοκρατική αυτονομία η οποία, σε αντίθεση τόσο με την οργανική θεωρία του Hegel όσο και με τις συμβολιακές θεωρίες του Hobbes

18. J.J. Rousseau, *Du contrat social*, Gallimard, Παρίσι 1964, I, 6.

19. Στο ίδιο, I, 4.

20. Στο ίδιο, I, 7.

21. H. Arendt, *Essais sur la révolution*, μτφρ. στα γαλλικά: M. Chrestien, Gallimard, Παρίσι 1967, σ. 39-40.

22. L. Dumont, *ό.π.*, σ. 102.

και του Locke, αποτελεί όρο ίδρυσης του πολιτικού σώματος από τους εταίρους οι οποίοι «ως μετέχοντες στην κυρίαρχη εξουσία ονομάζονται Πολίτες».²³

Ωστόσο, ένα από τα κεντρικά ερωτήματα που έθεσε η ανάδυση της ατομικότητας στο πλαίσιο της νεωτερικότητας είναι πώς θεμελιώνεται η ίδρυση του πολιτικού σώματος, δηλαδή πώς είναι δυνατή η συγκρότηση πολιτικής κοινότητας από ελεύθερες και έλλογες ατομικότητες και πώς η κοινότητα αυτή διατηρεί την ενότητά της. Ο Hobbes υπήρξε ο κατ' εξοχήν στοχαστής της νεωτερικότητας που έθεσε το ερώτημα αυτό και επιχειρήσε να διατυπώσει μια θεωρία της ευταξίας με αφετηρία την ιδέα του συμβολαίου. Η θεωρία του συμβολαίου αποτελεί μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα αυτό; Ο Parsons αμφισβήτησε τη δυνατότητα αυτή αντιπροτείνοντας μια θεωρία της πολιτισμικής διαμεσολάβησης μέσω της οποίας είναι, κατ' αυτόν, εφικτή η ευταξία.

4. Η ΕΥΤΑΞΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ HOBBS ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ PARSONS

Ο Hobbes έθεσε ως γνωστόν το πρόβλημα των όρων συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας εκκινώντας από την έννοια της φυσικής κατάστασης, η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία κανόνων ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων και στην οποία επικρατεί ο πόλεμος όλων εναντίον όλων. Η πραγμάτευση του προβλήματος αυτού από τον Hobbes καθώς και η λύση την οποία επεξεργάστηκε, δηλαδή η ανάθεση της εξουσίας στον κυρίαρχο μέσω του συμβολαίου, απορρέουν από τη χομπσιανή ανθρωπολογία, η οποία αρνείται στον άνθρωπο την ικανότητα δέσμευσης σε ηθικούς κανόνες.

Με όρους κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, το ερώτημα που έθεσε ο Hobbes λαμβάνει την ακόλουθη μορφή: «πώς είναι δυνατόν τα επιμέρους άτομα, τα οποία αποτελούν ένα Πλήθος (A Multitude of men), να συμφιλιωθούν και να μετατραπούν σε Ένα Πρόσωπο (One Person)»²⁴ ώστε, μεταβαίνοντας από το status naturalis στο status civilis, να συγκροτήσουν αντίστοιχα κοινωνία και πολιτική κοινότητα (Republic); Σύμφωνα με τη χομπσιανή ανθρωπολογία, ο άνθρωπος διακατέχεται από διάφορα πάθη τα οποία επιδιώκει να

23. J.J. Rousseau, *Du contrat social*, ό.π., I, 6.

24. Th. Hobbes, *Leviathan*, (1651) επιμέλεια C.B. Macpherson, Pelican Books, Νέα Υόρκη 1968, xvi, σ. 46-47.

ικανοποιήσει χρησιμοποιώντας τη δύναμη, την απάτη ή ακόμη και τη λογική (reason), η οποία είναι στην υπηρεσία τους, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη διαίρεση, τη σύγκρουση και τον πόλεμο.²⁵ Με ωφελμιστικούς όρους, ο Hobbes υποστηρίζει ότι η εγγύηση της ασφάλειας και η ειρηνική συνύπαρξη προϋποθέτουν την ελεύθερη και διά συμβολαίου παραχώρηση της εξουσίας και της ελευθερίας που διαθέτει το κάθε άτομο σε έναν κυρίαρχο,²⁶ ο οποίος επιβάλλει την ευταξία, δηλαδή τη συμφιλίωση των διαφοροτικών και επιμέρους συμφερόντων ή των ατομικών στοχεύσεων και, εντέλει, την κοινωνική ειρήνη.²⁷

Οι συνέπειες της χομπσιανής ανθρωπολογίας είναι ιδιαίτερα σημαντικές σε ό,τι αφορά τόσο στους όρους θεμελίωσης της κοινωνίας γενικά και της πολιτικής κοινωνίας ειδικότερα, όσο και στο γνωστο-θεωρητικό περιεχόμενο των όρων αυτών, οι οποίοι βρίσκονται στον πυρήνα της κοινωνικής σκέψης γενικότερα. Κατ' αρχήν, η λύση του προβλήματος της ευταξίας από τον Hobbes στηρίζεται σε μια σειρά προκείμενων που έχουν σημαντικές προεκτάσεις στο επίπεδο της πολιτικής και της κοινωνικής θεωρίας και αφορούν στην έννοια της ατομικότητας και στη σχέση της με τη συλλογικότητα, στην αντίληψη της ορθολογικότητας και της ελευθερίας του ατόμου και, κυρίως, στη δεσμευτικότητα των συμβαλλομένων έναντι του κοινωνικού συμβολαίου, δηλαδή των πολιτών και του κυρίαρχου.

Είναι γεγονός ότι από τον Hobbes και μετά, το πρόβλημα της ευταξίας παραμένει το θεμελιωδέστερο, ίσως, θεωρητικό πρόβλημα της πολιτικής και της κοινωνικής θεωρίας γιατί, ακριβώς, παραπέμπει τόσο στο επίμαχο πρόβλημα της σύστασης της κοινωνίας ως τέτοιας όσο και σε αυτό της πολιτικής κοινότητας, με αυτονόητες προεκτάσεις στη θεωρία της δημοκρατίας. Όπως επισημαίνει ο Parsons, η θεωρία του Hobbes είθισται να θεωρείται ότι θέτει ορθά το πρόβλημα της ευταξίας στο θεωρητικό επίπεδο, δηλαδή ως προβληματική των όρων υπό τους οποίους είναι δυνατή η σύσταση –πολιτικής– κοινωνίας αλλά λανθασμένα στο πραγματολογικό (factual), δηλαδή στο επίπεδο εκείνο όπου θα ήταν δυνατή η διατύπωση μιας επιστημονικής θεωρίας της ανθρώπινης δράσης.²⁸ μιας

25. Στο ίδιο, xvii, σ. 3.

26. Στο ίδιο, xviii, σ. 2-4.

27. Στο ίδιο, xviii, σ. 25-26.

28. T. Parsons, *The Structure of Social Action*, ό.π., σ. 362.

θεωρίας στη βάση της οποίας το πρόβλημα της ευταξίας θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας επιστημονικής ανάλυσης, τέτοιας που να λαμβάνει υπόψη της τους εμπειρικούς –και όχι τους λογικο-υποθετικούς– όρους της ατομικής δράσης και της δεσμευτικότητάς της έναντι του κοινωνικού συμβολαίου.

Αυτό που πρωτίστως υποστηρίζει με τη θέση του αυτή ο Parsons είναι το γεγονός ότι η ανθρώπινη δράση δεν τίθεται από τον Hobbes ως πρόβλημα δέσμευσής της στις μετα-συμβολιακές συνθήκες του status civilis, και, συνεπώς, ότι ο προ-κοινωνικός και κατ' ουσίαν λογικο-θεωρητικός χαρακτήρας του συμβολαίου δεν μπορεί να θεμελιώσει την πολιτική κοινότητα ως τέτοια. Αυτό έχει ως συνέπεια την προσφυγή στο στρατήγημα της κυριαρχίας, δηλαδή σε μια έννοια που εμφανίζει ως ήδη λυμένο ένα πρόβλημα –αυτό της θεμελίωσης της πολιτικής κοινότητας– το οποίο καλείται να επιλύσει, ενώ αυτό, στην πραγματικότητα, παραμένει ανοιχτό. Διότι, εφόσον στο πλαίσιο του status civilis τα άτομα επιδιώκουν την ικανοποίηση των παθών ή των συμφερόντων τους και ο μοναδικός τρόπος να το πράξουν, χωρίς να χρησιμοποιήσουν τη βία και την απάτη εις βάρος των άλλων, είναι η συγκρότηση μιας κηδεμονικής δύναμης που αντιπροσωπεύεται από τον κυρίαρχο, ώστε να δρουν στο πλαίσιο μιας εύτακτης κοινωνίας, στην πραγματικότητα τίποτα δεν δεσμεύει ούτε τη δύναμη αυτή αλλά ούτε και τα άτομα να τηρούν το συμβόλαιο,²⁹ πέρα από τον φόβο των κυρώσεων εκ μέρους του κυρίαρχου ή τον φόβο του Θεού που καλλιεργεί η Εκκλησία υπηρετώντας τον κυρίαρχο.³⁰ Συνεπώς, η ατομικότητα εμφανίζεται στον Hobbes ως θεμελιακά εξατομικευμένη και απομονωμένη,³¹ δηλαδή ως a priori α-κοινωνική και μη ικανή είτε να πραγματοποιήσει τη συμφιλίωση με τις άλλες ατομικότητες είτε να εκδηλώσει κάποια μορφή αλληλεγγύης· το αποτέλεσμα είναι η ίδια η κοινωνία να αποτελεί μια ενότητα πρόσκαιρη, αβέβαιη και εντελώς συμβατική, εξαρτώμενη απολύτως και αποκλειστικά από την ικανότητα (τη δύναμη) του κυρίαρχου να επιβάλλει την ευταξία.

Έτσι, η συγκρότηση κοινωνίας ως αποτέλεσμα της συμφιλίωσης των ατομικών συμφερόντων δεν υλοποιείται μέσα από μια ατομική δράση που να στηρίζεται σε πραγματικές δεσμεύσεις, αλλά εί-

29. J. Dunn, *ό.π.*, σ. 51.

30. Th. Hobbes, *Leviathan*, XII, *ό.π.*, σ. 34-38.

31. M. Horkheimer, *Les débuts de la philosophie de l'histoire*, Payot, Παρίσι 1980, σ. 55.

να προϊόν μιας καθαρά λογικο-υποθετικής και εξω-ιστορικής πράξης, δηλαδή του συμβολαίου και των απορροεουσών από αυτό εξουσιών του κυρίαρχου. Αν και αφορμάται από ιστορικά παραδείγματα, όπως ο αγγλικός εμφύλιος, το σύστημα του Hobbes δεν είναι, τελικά, παρά μια καθαρά ορθολογιστική κατασκευή η οποία παραπέμπει σε μια «εσωτερική» εμπειρία, με την έννοια του Habermas, ή σε ένα «διανοητικό πείραμα» τοποθετούμενο εκτός της ιστορικότητας και στερούμενο κάθε έγχρονης/εμπειρικής αναπαράστασης της ατομικής πράξης.³² Ο Hobbes αναγνωρίζει στο άτομο την ικανότητα να δρα ορθολογικά στο πλαίσιο της επιδίωξης των συμφερόντων του· πρόκειται όμως για μια ορθολογικότητα η οποία συνδέεται με το άμεσο και ευκαιριακό ατομικό όφελος και η οποία, συνεπώς, δεν προσανατολίζεται στην ελεύθερη προσχώρηση σε ένα σύστημα κανόνων που θα εξασφάλιζε το όφελος όλων σε μια σταθερή και μόνιμη βάση.³³ Υπό μία έννοια, λοιπόν, η ιδέα της κυριαρχίας στον Hobbes και η δεσμευτικότητα του κυρίαρχου όχι μόνο δεν εγγράφονται στην ιστορικότητα και δεν αντλούν τη νομιμοποίησή τους από την κοινωνία αλλά, σε τελική ανάλυση, θεμελιώνονται σε μια εξω-κοινωνική αρχή.

Συνεπώς, η ευταξία εδώ θεμελιώνεται σε μια εξωτερική δύναμη, ενώ ταυτόχρονα αγνοεί τις ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές δομές και το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων που αποτελούν την «εσωτερική» κινητήρια δύναμη της ατομικής πράξης και το πλαίσιο εντός του οποίου αυτή οριοθετείται.³⁴ Έτσι, το πρόβλημα της ευταξίας βρίσκει εδώ μια απάντηση καθαρά λογικο-θεωρητική που δεν μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικο-αναλυτικά, ακριβώς γιατί δεν ενσωματώνεται στην ιστορικότητα.³⁵

32. Ot. Höffe, *L'Etat et la justice*, J. Vrin, Παρίσι 1988, σ. 11-12.

33. Πράγμα το οποίο επιχειρεί να κάνει, σύμφωνα με τον Parsons, ο Locke, στη βάση της αμοιβαίας αναγνώρισης των φυσικών δικαιωμάτων των άλλων μέσα από την αποδοχή κανόνων, με τη διαφορά ότι οι κανόνες αυτοί απορρέουν από το φιλελεύθερο αξίωμα της «φυσικής ταύτισης των συμφερόντων», το οποίο ο Parsons χαρακτηρίζει ως «μεταφυσικό». Η λύση του Locke στο πρόβλημα της ευταξίας είναι, συνεπώς, εξίσου απορητική με εκείνη του Hobbes, διότι παραπέμπει σε κανόνες η προέλευση των οποίων είναι εξωτερική στο κοινωνικό σύστημα, όπως ακριβώς ο ρόλος του κυρίαρχου στον Hobbes δεν είναι στην ουσία παρά το υποκατάστατο του θεϊκού ρόλου, δηλαδή μιας αρχής εξωτερικής στην κοινωνία. T. Parsons, *The Structure of Social Action*, ό.π., σ. 96, 102, 239, 239, σημ. 2 και 363.

34. M. Horkheimer, *Les débuts...*, ό.π., σ. 87-88.

35. Στο ίδιο, σ. 61-62.

Σύμφωνα με τον Parsons, το πρόβλημα της ευταξίας δεν μπορεί να λυθεί ούτε μέσα από μια δύναμη που είναι εξωτερική στο κοινωνικό σύστημα και επιβάλλεται στα άτομα, δηλαδή τον κυρίαρχο, ούτε με αφετηρία την ατομική ορθολογική δράση, η οποία προσανατολίζεται σε μια αναπόδεικτη «φυσική» εναρμόνιση· πρέπει να γίνει αντικείμενο μιας προσέγγισης με άξονα αναφοράς το ίδιο το κοινωνικό σύστημα, δηλαδή «στη βάση μιας ευμενούς τάξης, η οποία ενυπάρχει στον χαρακτήρα της ίδιας της κοινωνίας».³⁶

Πιο συγκεκριμένα, αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της εσωτερικής υψωσης από τα άτομα ενός αντικειμενοποιημένου συλλογικού συστήματος αξιών³⁷ το οποίο μπορεί να αποτελεί τη βάση της συμφιλίωσης των ατομικών στοχεύσεων και της εναρμόνισης των διαφορετικών συμφερόντων. Το σύστημα αυτό, στον Parsons, ισοδυναμεί με μια «δεδομένη κανονιστική τάξη», δηλαδή με ένα σύστημα κανόνων εντός του οποίου και σε συνάφεια με το οποίο λαμβάνει χώρα η κοινωνική δράση (process),³⁸ πράγμα που σημαίνει ότι οι ατομικές στοχεύσεις, υποτασσόμενες σε ένα αντικειμενοποιημένο σύστημα αξιών, εναρμονίζονται μεταξύ τους στο πλαίσιο μιας συναίνεσης που αποτελεί τη βάση της ευταξίας και της κοινωνικής σταθερότητας.

Σύμφωνα με τη λογική αυτή, ο Parsons ανάγει ουσιαστικά σε κεντρική έννοια της ευταξίας τις αξίες ή, σύμφωνα με την ορολογία του Durkheim από τον οποίο δανείζεται ρητά τις βασικές έννοιες της θεωρίας του, τη συλλογική ηθική η οποία, εσωτερικευόμενη από το άτομο, ορίζει «το πλαίσιο αναφοράς της δράσης» προσανατολίζοντας την ατομική πράξη σε μια προσχώρηση σε συναινετικούς κανόνες. Όπως επισημαίνει ο A. Giddens, η προσέγγιση αυτή του Parsons χαρακτηρίζει κυρίως το ύστερο έργο του, όπου δίνεται έμφαση στο στοιχείο της υποταγής της ατομικής δράσης στην κανονιστική τάξη, η οποία εγγράφεται σε μια προβληματική κανονιστικής ρύθμισης και ελέγχου της ατομικής δράσης.³⁹

Ήδη, όμως, στο *The Structure of Social Action*, όπου η ατομική βούληση φαίνεται να είναι αποδεκτή από τον Parsons, εισάγεται η ιδέα της ελεγκτικής αρχής («a controlling agency»)⁴⁰ της ατομικής

36. T. Parsons, *The Structure of Social Action*, ό.π., σ. 238.

37. Στο ίδιο, σ. xi.

38. Στο ίδιο, σ. 91-92.

39. A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson University Library, 1976, σ. 95, 98.

40. T. Parsons, *The Structure of Social Action*, ό.π., σ. 237-238.

δράσης, ενώ στο *The Social System* ο ρόλος της ελεγκτικής αρχής μετατίθεται στο ηθικο-κανονιστικό σύστημα ή, σύμφωνα με την ορολογία του Parsons, στην πολιτισμική παράδοση.⁴¹ Οι κοινές αξίες, οι πεποιθήσεις και οι νόρμες που συγκροτούν αυτή την παράδοση, όχι μόνο αποτελούν την πηγή της ατομικής δράσης και τους πραγματικούς όρους ενσωμάτωσης της κοινωνίας, αλλά ασκούν έλεγχο σε κάθε κοινωνική μεταβολή ώστε αυτή να συνάδει με τους συλλογικούς σκοπούς που εκφράζει η πολιτισμική παράδοση.⁴²

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, η παρσονική θεωρία προϋποθέτει, όπως ακριβώς κι εκείνη του Hobbes, ότι το άτομο δεν είναι ικανό να διαχειριστεί την ελεύθερη βούλησή του ώστε να την προσανατολίσει σε σκοπούς που να υπερβαίνουν το εγωιστικό συμφέρον και τις ατομικές στοχεύσεις του, πράγμα που έρχεται να κάνει το θεσμοποιημένο κανονιστικό σύστημα υπό τη μορφή της πολιτισμικής παράδοσης. Έτσι, αν ο Hobbes μεταθέτει το πρόβλημα της δεσμευτικότητας έναντι του συμβολαίου από τα άτομα στον κυρίαρχο, ο Parsons μεταθέτει τον έλεγχο αυτό ουσιαστικά στην κουλτούρα και στο ηθικο-κανονιστικό σύστημα. Και στις δύο περιπτώσεις, διαπιστώνεται μια απαξίωση της ελεύθερης βούλησης του υποκειμένου και η υποκατάστασή της από δυνάμεις που, υπό μια έννοια, είναι εξωτερικές σε αυτήν και, συνεπώς, της ασκούν έναν ορισμένο καταναγκασμό. Η απαξίωση αυτή ισοδυναμεί, στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας και, ειδικά, της θεωρίας της δημοκρατίας, με την απόρριψη της δυνατότητας του υποκειμένου να πράττει αυτόνομα συμμετέχοντας στη διαμόρφωση των θεσμών και των αρχών της δημοκρατικής κοινωνίας, δηλαδή να συννομοθετεί.

Είναι δυνατός ένας συμβιβασμός της αυτονομίας με τον καταναγκασμό που ασκεί στην ατομική βούληση η κοινωνία κατά τρόπο που να διασφαλίζονται οι όροι της συμφιλίωσής τους, δηλαδή η ευταξία; Στο πρόβλημα αυτό έχουν δοθεί δύο σημαίνουσες θεωρητικές απαντήσεις. Στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας από τον Durkheim και σε αυτόν της πολιτικής θεωρίας από τον Rawls.

41. T. Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1967, σ. 11.

42. B. Badie, *Culture et politique*, Economica, Παρίσι 1993, σ. 39.

5. ΕΥΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟΝ RAWLS ΚΑΙ ΤΟΝ DURKHEIM

Ένα από τα βασικά αξιώματα της ντυορκεμιανής κοινωνικής θεωρίας είναι η υπόθεση σύμφωνα με την οποία η κοινωνία αποτελεί την πηγή όχι απλώς της ηθικότητας (moralité), αλλά και της ίδιας της ελευθερίας του ατόμου, το περιεχόμενο και το -ηθικό- νόημα της οποίας δεν είναι αποτέλεσμα ενός ορθολογικού και εξατομικευμένου πράττειν, αλλά ανάγεται στην ίδια την ηθικότητα που αντιπροσωπεύει η κοινωνία ως τέτοια. Ενδεικτική αυτής της θεώρησης είναι η θέση του Durkheim σύμφωνα με την οποία η συλλογικότητα, αλλά και το κράτος, το οποίο δεν είναι παρά το ισοδύναμο ή μια μετωνυμία της κοινωνίας, μακράν του να αποτελούν το αντίθετο του ατόμου, είναι αντιληπτά ως συστατικά της ίδιας της ελευθερίας του –ιδέα την οποία ο Durkheim αντλεί σαφώς από τον Rousseau.

Από την άλλη μεριά, όμως, παρά το γεγονός ότι το επιχείρημα του Durkheim ενσωματώνει μια προβληματική της ελευθερίας, ο βασικός σκοπός και το κεντρικό πρόβλημα της κοινωνικής θεωρίας του δεν είναι το πρόβλημα της ελευθερίας από μια κανονιστική σκοπιά, αλλά η ενότητα του κοινωνικού. Ο Durkheim επιχειρεί κατ' αρχήν να αναδείξει μια προβληματική της ευταξίας και, ουσιαστικά, να απαντήσει στο ζήτημα της ενότητας του κοινωνικού θέτοντας ταυτόχρονα το πρόβλημα της συμβατότητας ανάμεσα στο αίτημα της ευταξίας και στις αρχές του σύγχρονου ατομικισμού, ανάμεσα στο αίτημα της ενότητας του κοινωνικού και στην ιδέα της αυτονομίας του ατόμου. Πώς είναι δυνατή η συμβατότητα αυτή;

Ο Durkheim επικαλείται την καντιανή ηθική, η οποία συνδυάζει τον δεσμευτικό χαρακτήρα του ηθικού νόμου, δια του οποίου το άτομο καλείται σε μια παθητική υπακοή, με την αυτονομία της βούλησης, χωρίς την οποία ο ηθικός νόμος στερείται της ηθικότητάς του. Αναφερόμενος στον Kant, ο Durkheim προβάλλει το εξής επιχείρημα: «Η σχέση της ανθρώπινης βούλησης με τον νόμο αυτό», λέει ο Kant, “είναι μια σχέση εξάρτησης (Abhängigkeit)· την ονομάζουμε δέσμευση (Verbindlichkeit), και προσδιορίζει έναν καταναγκασμό (Nöthigung)”. Ταυτόχρονα, δεν δέχεται ότι “η βούληση αυτή μπορεί να είναι πλήρως ηθική όταν δεν είναι αυτόνομη, όταν δηλαδή υφίσταται έναν νόμο τον οποίο δεν νομοθέτησε η ίδια”. Η αυτονομία της βούλησης, λέει ο Kant, “είναι η μοναδική αρχή κάθε ηθικού νόμου και κάθε καθήκοντος που εναρμονίζεται με αυτόν:

κάθε ετερονομία της βούλησης είναι αντίθετη με την ηθικότητα της βούλησης”». ⁴³ Η αυτονομία της βούλησης δεν θεμελιώνεται, όμως, αποκλειστικά στον καθαρό Λόγο, ο οποίος στερείται κάθε δεσμευτικότητας και, συγχρόνως, ασκεί έναν καταναγκασμό στην ατομική συνείδηση, αλλά και στη σχέση που αναπτύσσει με την αισθητότητα (*sensibilité*). ⁴⁴ Λόγος και αισθητότητα είναι οι δύο όψεις της διπλής φύσης του ανθρώπου που βρίσκονται σε έναν ανυπέροβλητο ανταγωνισμό, δεδομένου ότι ο μεν καθαρός λόγος οδηγεί στην αυτονομία, η δε αισθητότητα στην ετερονομία. Πώς μπορεί να επιλυθεί η σύγκρουση αυτή ώστε να διαφυλαχτεί η αυτονομία;

Εφόσον ο Λόγος εκληφθεί στην καθαρή μορφή του, ως εξωτερικός στον αισθητό, τον πραγματικό κόσμο, ανήκει στο πεδίο της τυχαιότητας (*contingence*) και, συνεπώς, δεν μπορεί να θεσπίσει τον νόμο της ηθικής τάξης «ο οποίος εκφράζει τη φύση αυτού του συγκεκριμένου και πραγματικού αντικειμένου που είναι η κοινωνία», ⁴⁵ δεν μπορεί, δηλαδή, να θεμελιώσει τη δεσμευτικότητα που αποτελεί την ουσία του ηθικού νόμου. Η δεσμευτικότητα αυτή μπορεί να προέλθει μόνο από το γεγονός της ύπαρξης του Λόγου εντός του πραγματικού κόσμου, δηλαδή εντός του κοινωνικού κόσμου, ο οποίος θέτει όρια όχι μόνο στα πάθη, αλλά και στην ορθολογική φύση μας και κατ’ αυτόν τον τρόπο την απελευθερώνει. Ο ανθρώπινος λόγος δεν είναι μια υπερβατική ιδιότητα, αλλά είναι ενταγμένος στον κόσμο και, συνεπώς, υφίσταται τους νόμους του κόσμου αυτού: «Ό,τι υπάρχει στον κόσμο είναι περιορισμένο, και κάθε περιορισμός προϋποθέτει την ύπαρξη δυνάμεων που τον περιορίζουν». Η φωτισμένη (*éclairée*) και, γι’ αυτό, ελεύθερη προσχώρησή μας στον κόσμο είναι, λοιπόν, αυτή που μας οδηγεί στην ηθική δέσμευση απέναντί του, δηλαδή απέναντι στις επιταγές της ηθικής τάξης της κοινωνίας και, εντέλει, στην αυτονομία. Έτσι, η ηθική τάξη της κοινωνίας, ως συνώνυμη με την ευταξία, καθίσταται συμβατή με την αυτονομία. Είναι σαφές ότι η αυτονομία δεν έχει στον Durkheim ένα πολιτικό περιεχόμενο παρόλο που, ως έννοια, θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας.

Αντίθετα, η «θεωρία της δικαιοσύνης» του Rawls είναι η κατ’ εξοχήν πολιτική θεωρία που συνδυάζει μια προβληματική της ευτα-

43. E. Durkheim, *L'éducation morale*, PUF, Παρίσι 1974, σ. 92.

44. Στο *ίδιο*, σ. 93.

45. Στο *ίδιο*, σ. 96.

ξίας και της δημοκρατικής αυτονομίας. Ο Rawls επιχειρεί, όπως ακριβώς και ο Hobbes, ένα διανοητικό πείραμα, δηλαδή μια ορθολογιστικού τύπου υπόθεση η οποία κατασκευάζεται με βάση τις αρχές της τυπικής λογικής. Η υπόθεση αυτή ισοδυναμεί, σύμφωνα με τη συμβολαιακή λογική, με την απόφαση που λαμβάνουν οι συμβαλλόμενοι εταίροι στην «αρχική κατάσταση» («original position») να καθορίσουν τις αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης αγνοώντας («veil of ignorance») τις συνέπειες που αυτές θα έχουν για τον κάθε συμβαλλόμενο στη μελλοντική οργάνωση της κοινωνίας. Χάρη σε αυτή την άγνοια, οι αρχές αυτές είναι δεσμευτικές για όλους, πράγμα που κατ' αρχήν σημαίνει ότι είναι οριστικές και δεν επιδέχονται τροποποιήσεις και, συνεπώς, οι πολίτες/εταίροι δεν έχουν ουσιαστικά τη δυνατότητα να συννομοθετήσουν επ' αυτών. Τη θέση αυτή ο Rawls τη διατυπώνει στο κλασικό και βασικό έργο του *Theory of Justice*.

Ωστόσο, σε μεθύτερες παρεμβάσεις του και, ειδικά, στην αντιπαράθεσή του με τον Habermas, ο Rawls διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τις αρχικές ορθολογιστικές θέσεις του τείνοντας να ενσωματώσει στη θεωρία του με εντονότερο και σαφέστερο τρόπο το στοιχείο της δημοκρατικής αυτονομίας και, συγχρόνως, να απομακρυνθεί από μια καθαρά ορθολογιστική θεμελίωση της πολιτικής δικαιοσύνης. Έτσι, οδηγείται στο να συνδυάσει το ορθολογιστικό επιχείρημα με την ιστορικότητα των αρχών της δικαιοσύνης, δηλαδή με μια αντίληψη της δικαιοσύνης θεμελιωμένης στα κοινωνικά συγκείμενα (background justice) και ισοδυναμούσας με τη «βασική δομή» (basic structure) της κοινωνίας, δηλαδή με ένα ενιαίο και νομιμοποιημένο θεσμικό σύστημα συνεργασίας που αντιστοιχεί στην υφιστάμενη θεσμικο-δικαική τάξη της δημοκρατικής κοινωνίας.⁴⁶

Στην αντιπαράθεσή του με τον Habermas σχετικά με το ζήτημα της δημοκρατικής αυτονομίας, ο Rawls δέχεται ουσιαστικά έναν συνδυασμό ανάμεσα στις αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης που υιοθετούνται από τους εταίρους στην αρχική κατάσταση και στην ύπαρξη ηθικών καταναγκασμών που επιβάλλονται από τις παραδόσεις της δημοκρατικής κοινωνίας. Όπως υποστηρίζει ο Habermas, οι ηθικοί αυτοί καταναγκασμοί συνιστούν περιορισμούς στη δυνατότητα συννομοθεσίας των πολιτών, δεδομένου ότι «περιορίζεται η αυτόνομη δημοκρατική νομοθεσία» επειδή ακριβώς «τίθεται πριν

46. Βλ. J. Rawls. *Justice et démocratie*, Seuil, Παρίσι 1996, σ. 92-93, passim.

από τη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης».⁴⁷ Ο Rawls αντιτίθει, από τη μεριά του, ότι οι αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης «δεν αποκλείεται να επιδέχονται αναθεώρηση με την καλοπροαίρετη κρίση των πολιτών», η οποία διεξάγεται στο πλαίσιο της εμπειρικής πραγματικότητας, δηλαδή στο πλαίσιο των αρχών που προέρχονται από τις δημοκρατικές παραδόσεις και αποτελούν κεκτημένη γνώση των κοινωνιών αυτών, γεγονός που ικανοποιεί το αίτημα της δημοκρατικής αυτονομίας.⁴⁸ Καμιά γενιά, λέει ο Rawls, δεν μπορεί να σβήσει εντελώς ό,τι έχουν δημιουργήσει όλες μαζί οι προηγούμενες, και, συνεπώς, η πολιτική αυτονομία έχει αυτόν τον αντικειμενικό περιορισμό.⁴⁹ Έτσι, η δημοκρατική αυτονομία στον Rawls φαίνεται να είναι αντιληπτή ως διαρκώς ασκούμενη συντακτική εξουσία του λαού, περιοριζόμενη όμως από τις αρχές που αντλούνται από το ιστορικό υλικό των δημοκρατικών κοινωνιών. Πάντως, οι αρχές αυτές –οι οποίες είναι ουσιαστικά οι φιλελεύθερες αρχές των ατομικών ελευθεριών– και η δεσμευτικότητά τους διατηρούν την προτεραιότητα έναντι του αιτήματος της δημοκρατικής αυτονομίας, η οποία είναι αντιληπτή από τον Rawls ως, εξ ορισμού, περιορισμένη. Σε κάθε περίπτωση, οι αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης, όπως την αντιλαμβάνεται ο Rawls, θεμελιώνονται σε μια κοινή συνείδηση περί δικαιοσύνης των πολιτών η οποία ανάγεται στην παράδοση και η οποία, ως τέτοια, παραπέμπει σε μια επιχειρηματολογία ηθικο-πολιτισμικής διαμεσολάβησης της συνείδησης ανάλογη με εκείνη του Durkheim.⁵⁰

Από μια σκοπιά, και στις δύο αυτές περιπτώσεις, οι ηθικές παραδόσεις αποτελούν συγκροτησιακό όρο της ευταξίας, ενσωματώνοντας ταυτόχρονα, αν και με διαφορετικό τρόπο, το ζήτημα της ελευθερίας του ατόμου στη βάση της αυτονομίας. Σε σύγκριση με την παρσονική αντίληψη της ευταξίας, η οποία παραμερίζει το ζήτημα της ελευθερίας του ατόμου ως υποκειμένου που δρα ορθολογικά και αυτόνομα έναντι των καταναγκασμών του κοινωνικού, οι

47. J. Habermas - J. Rawls, *Débat sur la justice politique*, Les Editions du Cerf, Παρίσι, 1997, σ. 42-43.

48. Στο ίδιο, σ. 89.

49. Στο ίδιο, σ. 93 κ.ε.

50. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Στ. Μπάλλιας, «Δημοκρατία και αυτονομία: Από την πολιτική θεωρία του Rawls στο κοινωνικο-παιδαγωγικό πρόγραμμα του Durkheim», *Διεκάλειον*, 18/2, Δεκέμβριος 2000, σ. 193-214.

δύο αυτές προσεγγίσεις έχουν το πλεονέκτημα να συνδυάζουν ακριβώς την έννοια της ευταξίας ή, με άλλους όρους, της συναίνεσης θεμελιωμένης σε μια ηθική που αντλείται από την ιστορικότητα, με την έννοια της αυτονομίας. Είναι σαφές ότι η έννοια της αυτονομίας ως πολιτικής/δημοκρατικής αυτονομίας είναι συγκροτησιακό στοιχείο της πολιτικής θεωρίας του Rawls, ενώ η κοινωνική θεωρία του Durkheim δίνει έμφαση στο ζήτημα της ευταξίας στην προβληματική της οποίας επιχειρεί να ενσωματώσει δευτερογενώς μια θεωρία της αυτονομίας. Ωστόσο, η προβληματική του Durkheim προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την επεξεργασία μιας θεωρίας πάνω στις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες θεσμοποίησης μιας δημοκρατικής ηθικής που να αναδεικνύει συγχρόνως τη δημοκρατική αυτονομία.

Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΤΟ ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΤΑΛΙΜΠΑΝ ΕΠΟΧΗ

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών του μηχανισμού «εδραίωση της ειρήνης» και των κυρίων δραστηριοτήτων του. Στη συνέχεια, αναλύονται οι εσωτερικές και διεθνείς όψεις της αφγανικής κρίσης και, τέλος, διατυπώνονται ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά με τα όρια και τις δυνατότητες της ειρήνευσης στο Αφγανιστάν. Θέση της μελέτης είναι ότι η εδραίωση της ειρήνης αποτελεί μία πολύπλοκη διαδικασία που στοχεύει στην καταπολέμηση των βαθύτερων αιτιών μιας σύγκρουσης. Δεδομένου όμως ότι τα εσωτερικά αίτια τροφοδοτούνται από τα προβλήματα του διακρατικού συστήματος (άνιση ανάπτυξη, πρόβλημα Βορρά-Νότου, ηγεμονικές συμπεριφορές), υποστηρίζεται ότι η εδραίωση της ειρήνης, ως μία διαδικασία που επιδιώκει την οργάνωση μίας νέας εσωτερικής τάξης σε μία αποτυχημένη κρατική οντότητα (Αφγανιστάν), δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν δοθεί έμφαση στα προβλήματα αυτά.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αποτελεί κοινή διαπίστωση μεταξύ ακαδημαϊκών, πολιτικών αναλυτών, διπλωματών αλλά και, ευρύτερα, της διεθνούς κοινής γνώμης ότι τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ καθορίζουν πλέον σημαντικά τις εξελίξεις στο διεθνές σύστημα και στα περιφερειακά υποσυστήματα. Ο ρόλος των διεθνικών φαινομένων όπως η τρομοκρατία, η διακίνηση των ναρκωτικών, η μαζική μετανάστευση, ο ισλαμικός φονταμενταλισμός και οι συνέπειες τους στην ασφάλεια του διεθνούς συστήματος έχουν ήδη επισημανθεί και αναλυθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.¹ Ο πρώην γε-

* Επίκουρη Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Βλ. ενδεικτικά A. Roberts, «The United Nations and International Security», *Survival*, τόμ. 35 τχ. 2, καλοκαίρι 1993, σ. 10. Επίσης, M.E. Brown (επιμ.), *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton University Press, Princeton 1993.

νικός γραμματέας του ΟΗΕ Μπούτρος-Μπούτρος Γκάλι στον γνωστό «Οδηγό για την Ειρήνη» του 1992 προέβλεπε μία σειρά δράσεων που θα απαντούσαν στις νέες εθνικιστικές, θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές διεκδικήσεις θεραπεύοντας τα βαθύτερα αίτια τους που ήταν «η οικονομική απόγνωση, η κοινωνική αδικία και η πολιτική καταπίεση».²

Η συνεχιζόμενη όμως αδυναμία του ΟΗΕ να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το πρόβλημα εδραίωσης ενός πραγματικού συστήματος συλλογικής ασφάλειας,³ οι διαφορετικές εθνικές προτεραιότητες και στόχοι των ισχυρών κρατών, σε συνδυασμό με την έλλειψη εμπειρίας της διεθνούς κοινότητας να θεραπεύσει τα αίτια της νέας μορφής σύγκρουσης εθνοτικού, θρησκευτικού και κοινωνικού χαρακτήρα,⁴ υπήρξαν από τους βασικούς λόγους υποβάθμισης άλλων διεθνικών φαινομένων που απειλούν τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Επιπλέον, οι υποστηρικτές της νέας μορφής παρεμβατισμού που αποσκοπούσε στην παύση των εμφυλίων πολέμων και στον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο εσωτερικό των κρατών –ακόμη και με τη χρήση βίας– φαίνεται ότι δεν υπολόγισαν σωστά τα διλήμματα, τους κινδύνους και το κόστος της πολιτικής αυτής.⁵ Υιοθετώντας την άποψη ότι στη μεταψυχροπολεμική εποχή οι απειλές κατά της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας προέρχονται από εμφυλίους πολέμους υποστήριζαν ότι η διεθνής παρέμ-

Boutros-Boutros Ghali, «Empowering the United Nations», *Foreign Affairs*, τόμ. 71, τχ. 5, χειμώνας 1992-1993, σ. 91. L. Gordenker, «International Organization in the New World Order», *The Fletcher Forum*, καλοκαίρι 1991, σ. 76. Θ. Χριστοδουλίδης - Δ. Μπουραντώνης (επιμ.), *Ο ΟΗΕ στο κατώφλι της μεταψυχροπολεμικής εποχής*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1998.

2. Boutros-Boutros Ghali, *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peace Making and Peace Keeping*, UN Doc. H/47/277, 17 Ιουλίου 1992, σ. 9.

3. Για τις δυσκολίες και τα προβλήματα εφαρμογής του συστήματος συλλογικής ασφάλειας από την περίοδο του Μεσοπολέμου και της ίδρυσης της Κοινωνίας των Εθνών μέχρι τη μεταψυχροπολεμική εποχή, βλ. Th. G. Weiss - D.P. Forsythe - R.A. Coate, *The United Nations and Changing World Politics*, Westview Press, Οξφόρδη 1994, σ. 17-33. Επίσης για μια κριτική των θεωρητικών υποθέσεων της έννοιας της συλλογικής ασφάλειας, βλ. H. McCoubrey - J. Morris, *Regional Peacekeeping in the Post-Cold War Era*, Kluwer Law International, Λονδίνο 2000, σ. 6-12.

4. Για τον ρόλο του ΟΗΕ σε θέματα χειρισμού κρίσεων στη μεταψυχροπολεμική εποχή, βλ. Ε. Χειλά, *Ο ρόλος της μεσολάβησης στο χειρισμό κρίσεων. Ο ΟΗΕ στην εποχή της μοναδικής υπερδύναμης*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1999.

5. S.J. Stedman, «The new Interventionists», *Foreign Affairs*, τόμ. 72, τχ. 1, 1992/93, σ. 2.

βαση είναι αναγκαία προκειμένου να εδραιωθεί μια νέα ανθρωπιστική τάξη όπου η υπεράσπιση των καταπιεσμένων πολιτών υπερέχει των κρατικών συνόρων και νομικών δεσμεύσεων.⁶ Οι ανθρωπιστικές παρεμβάσεις στις Σομαλία, Βοσνία, Αϊτή και στο Κόσοβο αντανάκλουν τη νέα τάση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής τη δεκαετία του 1990 που εκπροσωπείτο από τους Δημοκρατικούς.⁷

Όσον αφορά το Αφγανιστάν, το ενδιαφέρον των ΗΠΑ και άλλων μονίμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας περιοριζόταν στο θέμα της αποχώρησης των σοβιετικών στρατευμάτων, όταν δε, μετά το 1992, ετετεύχθη ο στόχος αυτός, η διεθνής κοινότητα αδιαφόρησε για το πολιτικό μέλλον της χώρας αφήνοντάς τη να βυθιστεί για άλλη μια φορά στην εμφύλια διαμάχη.⁸ Έτσι, οι αρχικές ελπίδες που ενέπνευσε ο «Οδηγός για την Ειρήνη» σχετικά με έναν αναβαθμισμένο ρόλο του ΟΗΕ στην εδραίωση της ειρήνης σε χώρες όπου η εθνοτική και φυλετική διαίρεση οδήγησαν σε πλήρη οικονομική, κοινωνική και πολιτειακή αποδόμηση, έμειναν στο ρητορικό επίπεδο χωρίς πρακτική εφαρμογή.

Ακόμη δε και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα Ηνωμένα Έθνη επιδίωξαν να ελέγξουν εμφύλιες συγκρούσεις προωθώντας μέτρα πολιτικής και οικονομικής φιλελευθεροποίησης, απέτυχαν.⁹ Η στρατιωτική και πολιτική αποτυχία της ανθρωπιστικής επέμβασης στη Σομαλία,¹⁰ μια χώρα που δεν έχει κατορθώσει ακόμη να

6. Στο ίδιο, σ. 3.

7. Για τις κυρίαρχες τάσεις της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο αυτή, βλ. Κ. Αρβανιτόπουλος, *Η Αμερικανική Εξωτερική Πολιτική μετά τον Ψυχρό πόλεμο: Ιδεολογικά ρεύματα*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2001, σ. 14-68.

8. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της στάσης του Συμβουλίου Ασφαλείας στο Αφγανιστάν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, βλ. Σ. Μουσουρής, «Αδράνεια και Ζήλος για την Ειρήνη: Αφγανιστάν και Γιουγκοσλαβία στο Συμβούλιο Ασφαλείας», στο Θ. Χριστοδουλίδης - Δ. Μπουραντώνης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 187. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, κατά τη περίοδο 1991-1995, το Σ.Α. υιοθέτησε 180 Αποφάσεις και Προεδρικές Δηλώσεις που αφορούσαν τη Γιουγκοσλαβική κρίση και μόνο 6 Προεδρικές Δηλώσεις για το Αφγανιστάν.

9. Μια αξιολογική ανάλυση των λόγων αυτής της αποτυχίας και των συνθηκών κάτω από τις οποίες μπορεί να ενταθούν παρά να αμβλυνθούν οι κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί ανταγωνισμοί ιδιαίτερα σε κράτη που οι εμφύλιες συγκρούσεις δημιούργησαν διαχρονικά ένα εϊθραυστο πολιτικό περιβάλλον, είναι αυτή του R. Paris, «Peacebuilding and the Limits of Liberal Internationalism», *International Security*, τόμ. 22, τχ. 2, φθινόπωρο 1997, σ. 54-66.

10. Με την απόφαση 754 του Συμβουλίου Ασφαλείας (1992) τα Ηνωμένα Έθνη

δημιουργήσει αποτελεσματική κεντρική κυβέρνηση διοικούμενη από τη μία ή την άλλη κυρίαρχη φυλή, και στη Ρουάντα (1990-1994), επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη. Όσον αφορά την τελευταία περίπτωση, η πολιτική φιλελευθεροποίησης όχι μόνο δεν διευκόλυνε την κατάληξη σε συμφωνία μεταξύ των μερών αλλά, όπως απεδείχθη, η προοπτική απώλειας της εξουσίας μετά την υπογραφή συμφωνίας παύσης του πυρός αποτέλεσε απειλή για τους εξτρεμιστές Χούτου οι οποίοι, στρεφόμενοι εναντίον των Τούτσι, οδήγησαν τη χώρα σε αδιέξοδο.¹¹

Οι περιπτώσεις αυτές έδειξαν ότι τα δομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες αυτές, η αδυναμία χειρισμού των κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων από τις τοπικές ηγεσίες και η έλλειψη ορθής εκτίμησης και αξιολόγησης –από τους τρίτους παρεμβαίνοντες– των στόχων και ασυμβίβαστων επιδιώξεων των εμπλεκόμενων μερών υποβάθμιζαν σημαντικά την αποτελεσματικότητα διεθνών πρωτοβουλιών εδραίωσης ή επιβολής της ειρήνης (peace-building και peace-enforcement). Η στρατηγική επιβολής της ειρήνης περιλαμβάνει μία σειρά δραστηριοτήτων διατήρησης της ειρήνης μετά την παύση του πυρός, αλλά και την ανάγκη χρήσης βίας προκειμένου να αναγκάσει τα αντιμαχόμενα μέρη να σεβαστούν την ανακωχή ή να προστατεύσει ομάδες στο εσωτερικό που υφίστανται παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις κυβερνήσεις.¹² Η διασύνδεση της τρομοκρατικής ενέργειας σε βάρος των ΗΠΑ την 11η Σεπτεμβρίου με το καθεστώς των Ταλιμπάν υπήρξε η καθοριστική αιτία επέμβασης της διεθνούς κοινότητας στο Αφγανιστάν, επέμβαση που οδήγησε στην πτώση των Ταλιμπάν και στον

ανέλαβαν μία ανθρωπιστική επιχείρηση στη βάση του κεφ. VII του Χάρτη με το επιχείρημα της επιβολής της ειρήνης μεταξύ των αντιμαχόμενων καθώς και τη δημιουργία ασφαλούς περιβάλλοντος προώθησης της ανθρωπιστικής επιχείρησης. Με την απόφαση 814 (1993) ισχυρή ειρηνευτική δύναμη 20.000 στρατιωτών υπό τη διοίκηση των ΗΠΑ και 3.000 ατόμων πολιτικό προσωπικό ανέλαβε το έργο της μετάβασης της χώρας στην ομαλότητα. Βλ. I. Lewis - J. Mayall, «Somalia», στο J. Mayall (επιμ.), *The New Interventionism 1991-1994, U.N. Experience in Cambodia, Former Yugoslavia and Somalia*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1996, σ. 111-116.

11. Για τους λόγους αποτυχίας του μηχανισμού επίλυσης κρίσεων σε εθντικές κρίσεις με έμφαση σε αυτή της Ρουάντα, βλ. C. Clapham, «Rwanda: The Perils of Peace Making», *Journal of Peace Research*, τόμ. 35, τχ. 2, 1998, σ. 193-210.

12. Βλ. S. Hoffman, «The Politics and Ethics of Military Intervention», *Survival*, τόμ. 37, τχ. 4, χειμώνας 1995-96, σ. 41.

ορισμό μιας νέας ενδιάμεσης κυβέρνησης η οποία ανέλαβε την πολιτική, θεσμική και κοινωνική ανοικοδόμηση της χώρας.¹³ Αν και η διαδικασία αυτή βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, γεννώνται αρκετά ερωτηματικά σχετικά με την αποτελεσματικότητά της, αν λάβουμε υπόψη την εσωτερική πτυχή της σύγκρουσης, τη φύση του διακρατικού συστήματος και τους χειρισμούς της διεθνούς κοινότητας.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών του μηχανισμού «εδραίωση της ειρήνης» και των κυρίων δραστηριοτήτων του. Στη συνέχεια, αναλύονται οι εσωτερικές και διεθνείς όψεις της αφγανικής κρίσης και, τέλος, διατυπώνονται ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά με τα όρια και τις δυνατότητες της ειρήνευσης στο Αφγανιστάν.

Θέση της μελέτης είναι ότι η εδραίωση της ειρήνης αποτελεί μία πολύπλοκη διαδικασία που στοχεύει στην καταπολέμηση των βαθύτερων αιτίων μιας σύγκρουσης. Δεδομένου όμως ότι τα εσωτερικά αίτια τροφοδοτούνται από τα προβλήματα του διακρατικού συστήματος (άνιση ανάπτυξη, πρόβλημα Βορρά-Νότου, ηγεμονικές συμπεριφορές), υποστηρίζεται ότι η εδραίωση της ειρήνης, ως μια διαδικασία που επιδιώκει την οργάνωση μιας νέας εσωτερικής τάξης σε μία αποτυχημένη κρατική οντότητα (Αφγανιστάν),¹⁴ δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν δοθεί έμφαση στα προβλήματα αυτά. Η τρομοκρατία είναι ένα «όπλο» που χρησιμοποιούσαν και χρησιμοποιούν καταπιεσμένες και εξαθλιωμένες κοινωνικές ομάδες εναντίον αυτών που θεωρούν υπεύθυνους για την καταστροφή τους. Ως εκ τούτου, η εδραίωση της ειρήνης και της δημοκρατίας ως εγγύηση ομαλότητας και σταθερότητας σε κράτη που βίωσαν επί μακρόν βίαιες αντιπαράθεσεις δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά τα αίτια που τις προκαλούν.

13. Μετά την πτώση του καθεστώτος των Ταλιμπάν, επικεφαλής της μεταβατικής κυβέρνησης ορίστηκε ο Χαμίτ Καρζάι, ηγέτης της φυλής Ποπουλζάι της εθνότητας των Παστούν. Ας σημειωθεί ότι η φυλή των Παστούν είναι διαιρεμένη σε ομάδες εκ των οποίων άλλες είχαν συμμαχήσει με τους Ταλιμπάν και άλλες τους πολέμησαν στο νότιο Αφγανιστάν. Ο νέος ηγέτης ανήκε στη δεύτερη κατηγορία ενώ υπήρξε υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Rabbani στο διάστημα 1992-1996. *International Herald Tribune*, 24-25 Δεκεμβρίου 2001.

14. Όπως δήλωσε ο βρετανός πρωθυπουργός Τόνι Μπλερ: «το Αφγανιστάν υπήρξε ένα αποτυχημένο κράτος για πολύ και όλος ο κόσμος πλήρωσε το τίμημα στην εξαγωγή τρομοκρατίας, ναρκωτικών και γενικά στην έκρηξη θανάτων και καταστροφών στους δρόμους της Νέας Υόρκης», *International Herald Tribune*, 10 Ιανουαρίου 2002.

2. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ»

Μία από τις προκλήσεις που αντιμετώπισε η διεθνής κοινότητα στη μεταψυχροπολεμική εποχή σε σχέση με την εθνοτική σύγκρουση ήταν το θέμα του προσδιορισμού των προληπτικών μέσων για την αντιμετώπιση ενδεχόμενης αναζωπύρωσης της βίας μετά την αρχική παύση των εχθροπραξιών. Η διαδικασία αυτή, γνωστή ως «εδραίωση της ειρήνης κατά τη μετά τη σύγκρουση περίοδο» (post conflict peace building), αποτελεί τον τέταρτο πυλώνα μιας συνολικής προσέγγισης από τα Ηνωμένα Έθνη με στόχο την ειρήνη και ασφάλεια όχι μόνο μεταξύ κρατών αλλά κυρίως στο εσωτερικό τους.¹⁵ Η διαδικασία αυτή εφαρμόστηκε σε αρκετές περιπτώσεις (Ναμίμπια, Καμπότζη, Μοζαμβίκη, Αγκόλα, Ρουάντα, Βοσνία, Σομαλία). Σύμφωνα δε με τον πρώην γενικό γραμματέα των Η.Ε. Μπούτρος-Μπούτρος Γκάλι, στόχος των επιχειρήσεων εδραίωσης της ειρήνης ήταν η στήριξη των εσωτερικών κρατικών δομών μέσα από την ενίσχυση και σταθεροποίησή τους προκειμένου να αποφευχθεί αναζωπύρωση της σύγκρουσης.¹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, διαφορετικοί διεθνείς δρώντες (διεθνείς χρηματοδοτικοί οργανισμοί, περιφερειακοί, παγκόσμιοι, μη κυβερνητικοί δρώντες) εμπλέκονται σε δραστηριότητες που περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τον αφοπλισμό των αντίπαλων ομάδων, οικονομική και ανθρωπιστική βοήθεια, επίβλεψη εκλογικής διαδικασίας, επιστροφή προσφύγων, συμβουλευτική υποστήριξη σε διοικητικό, νομικό και τεχνικό επίπεδο, κ.ά.¹⁷ Έτσι, η διεθνής κοινότητα διαδραματίζοντας έναν ιδιαίτερα φιλόδοξο ρόλο επιχειρεί, μέσα από τη χρήση και εφαρμογή δυτικών μοντέλων κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, να ελέγξει και να βελτιώσει τη κατάσταση σε κράτη που βιώνουν εμφύλιες συρράξεις.

Με αυτή τη λογική, το όλο εγχείρημα εντάσσεται στο πλαίσιο του φιλελεύθερου παραδείγματος που προωθεί την έννοια της δημοκρα-

15. Οι άλλοι τρεις περιλαμβάνουν τις δραστηριότητες «Προληπτικής Διπλωματίας» (preventive diplomacy), «Διατήρησης της Ειρήνης» (peace keeping) και «Αποκατάστασης της Ειρήνης» (peacemaking). Βλ. D. Bourantonis - M. Evriviades, «Peace, Security and Development: Roles for the U.N. in the Twenty First Century», στο D. Bourantonis - M. Evriviades (επιμ.), *A United Nations for the Twenty First Century*, Kluwer Law International, Χάγη 1996, σ. 1-17.

16. Boutros- Boutros Ghali, *An Agenda for Peace*, ό.π., σ. 32.

17. E. Cousens - Ch. Kumar (επιμ.), *Peacebuilding as Politics. Cultivating Peace in Fragile Societies*, Lynne Rienner Publishers, Λονδίνο 2001, σ. 6.

τικής ειρήνης ως μέσο ελέγχου της εσωτερικής βίας.¹⁸ Η θεωρία της «δημοκρατικής ειρήνης» και τα θεωρητικά ζητήματα που εγείρει, δεν απασχολούν μόνο τη θεωρία των διεθνών σχέσεων αλλά έχουν και πρακτική σημασία στον βαθμό που οι διαμορφωτές αποφάσεων συνδέουν την εσωτερική ασφάλεια με τη διάδοση της δημοκρατίας ως αντίδοτου πρόληψης μελλοντικών πολέμων.¹⁹ Όπως δήλωσε ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ, Μπιλ Κλίντον, «η καλύτερη στρατηγική να εξασφαλίσουμε την ασφάλεια μας και να οικοδομήσουμε διαρκή ειρήνη είναι να προωθήσουμε τη διάδοση της δημοκρατίας και αλλού».²⁰ Θεμελιώδης αρχή της εν λόγω θεωρίας είναι η αιτιώδης σχέση μεταξύ δημοκρατικών πολιτικών δομών (ανεξάρτητη μεταβλητή) και απουσίας πολέμου μεταξύ δημοκρατιών (εξαρτημένη μεταβλητή). Η ικανοποίηση βασικών απαιτήσεων για πολιτική και κοινωνική δικαιοσύνη, η εξασφάλιση θεμελιωδών ελευθεριών και οικονομικής ευημερίας δημιουργούν κλίμα συνεργασίας και αμοιβαιότητας συμφερόντων.²¹ Έτσι, όλα τα άτομα έχουν κοινό συμφέρον από την προώθηση της ειρήνης εφόσον η προσφυγή στη βία και στον εξαναγκασμό φέρει το αντίθετο αποτέλεσμα. Η πιθανότητα εμπλοκής σε πόλεμο είναι υπαρκτή από τη στιγμή που εξυπηρετεί φιλελεύθερους στόχους. Σε αυτή την περίπτωση, ο αντίπαλος δεν είναι φιλελεύθερες δημοκρατίες αλλά μη δημοκρατικά κράτη τα οποία θεωρούνται απειλή για τις αρχές και αξίες των πρώτων.²²

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η δημοκρατική ειρήνη καλείται να θεραπεύσει τις βαθύτερες αιτίες που προκαλούν τη συγκρουσιακή συμπεριφορά συνδράμοντας τις δομές εξουσίας να προωθήσουν θεσμικά, οικονομικά, κοινωνικά, στρατιωτικά μέτρα με απώτερο σκοπό την εδραίωση εσωτερικής ειρήνης και σταθερότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα αποτελεί εμπλεκόμενο μέρος σε μία ιδιαιτέρως «επαναστατική» κοινωνική διαδικασία

18. Για τη θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης, βλ. Bruce Russett, *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World*, Princeton University Press, Princeton 1993.

19. Ch. Layne, «Kant or Cant: The Myth of the Democratic Peace», *International Security*, τόμ. 19, τχ. 2, φθινόπωρο 1994, σ. 5.

20. State of the Union Address (1994), παρατίθεται στο J.M. Owen, «How Liberalism Produces Democratic Peace», *International Security*, φθινόπωρο 1994, τόμ. 19, τχ. 2, σ. 87.

21. Τζ. Ρωλς, *Το Δίκαιο των Λαών και «Η ιδέα της δημόσιας λογικής αναθεωρημένη»*, μτφρ.: Α. Παπασιάνου, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 1999, σ. 87.

22. J.M. Owen, ό.π., σ. 95-96.

μετάβασης από το στάδιο σύγκρουσης (εθνοτικής, φυλετικής) σε αυτό της ειρήνης. Πόσο όμως είναι εφικτή η εδραίωση της ειρήνης σε κοινωνίες όπου οι χρόνιες ανισότητες μεταξύ των ομάδων ή φυλών, τα ιστορικά στερεότυπα,²³ οι πολιτιστικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις, ο αγώνας για την εξουσία, τα στρατηγικά διλήμματα ασφάλειας²⁴ δυσχεραίνουν τη δημιουργία νέων δομών, αυξάνουν την καχυποψία και μειώνουν τις δυνατότητες της κρατικής εξουσίας να αποτελέσει αξιόπιστο εγγυητή της προστασίας και ασφάλειας των πολιτών της;

Η έλλειψη κρατικής εξουσίας (Σομαλία) ή η ανάθεσή της σε μία μεταβατική αρχή (Αφγανιστάν) –όσο αντιπροσωπευτική και αν είναι– μπορεί να δημιουργήσει κατάσταση «αναδυόμενης αναρχίας»²⁵ στο πλαίσιο της οποίας κάθε ομάδα ή φυλή θεωρεί εαυτήν μοναδικό υπεύθυνο για την ασφάλειά της. Το πρόβλημα αυτό οξύνεται όταν κάποια από τις ομάδες ή φυλές έχει το στρατιωτικό πλεονέκτημα, γεγονός που τη «νομιμοποιεί» να έχει τη «μερίδα του λέοντος» στον καταμερισμό εξουσιών. Σε αυτό το πλαίσιο, τα περιθώρια συνεργασίας για την εξεύρεση κοινών λύσεων που να οδηγούν σε αντιπροσωπευτικές συμμαχικές δομές εξουσίας μειώνονται σημαντικά.²⁶ Τυπική περίπτωση αδυναμίας συνεννόησης μεταξύ των μερών είναι αυτή της Καμπότζης, όπου η κυβέρνηση συνεργασίας που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του 1993 υπό την αι-

23. Όπως έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά «η εθνοτική σύγκρουση προκαλείται από τον φόβο του μέλλοντος βιώνοντας το παρελθόν», V. Petic, «Remarks to the Institute on Global Conflict and Cooperation», *Working Group on the International Spread and Management of Ethnic Conflict*, 1η Οκτωβρίου 1994. Αναφέρεται στο D. Lake - D. Rothchild, «Containing Fear. The Origins and Management of Ethnic Conflict», *International Security*, τόμ. 21, τχ. 2, φθινόπωρο 1996, σ. 43.

24. Για τα στρατηγικά διλήμματα ως παράγοντα εθνοτικής βίας, βλ. R. Posen, «The Security Dilemma and Ethnic Conflict», στο M.E. Brown (επιμ.), *Ethnic Conflict and International Security*, ό.π., σ. 103-126.

25. Η λογική αυτή παραπέμπει στη ρεαλιστική θεώρηση των διεθνών σχέσεων και στις συνέπειες της αναρχίας στο διακρατικό σύστημα. «Δίλημμα ασφάλειας» δεν αντιμετωπίζουν μόνο τα κράτη αλλά και εθνοτικές ομάδες οι οποίες ενδιαφέρονται για την επιβίωσή τους ως ανεξάρτητες οντότητες. Αυτό οδηγεί σε μία ανταγωνιστική λογική σύμφωνα με την οποία κάθε ομάδα, αδυνατώντας να ελέγξει τις προθέσεις της άλλης/ων ενισχύει την ασφάλειά της αυξάνοντας το αίσθημα ανασφάλειας του άλλου. Βλ. B.R. Posen, «The Security Dilemma and Ethnic Conflict», στο M.E. Brown (επιμ.), ό.π., σ. 104.

26. Για μία στρατηγική αντιμετώπισης του ζητήματος του καταμερισμού εξουσιών, βλ. D. Lake - D. Rothchild, ό.π., σ. 58-61.

γίδα του ΟΗΕ δεν κατόρθωσε να εδραιώσει συνθήκες εμπιστοσύνης, με αποτέλεσμα η χώρα να οδηγηθεί σε προάξικόπημα το 1997.²⁷

Ποιος όμως είναι σε θέση να ελέγξει την εθνοτική και φυλετική βία, όταν η προηγούμενη ανυπαρξία θεσμών πολιτικής και πολιτειακής έκφρασης, και το προηγούμενο ιστορικής αντιπαλότητας, εμποδίζει οποιαδήποτε προσπάθεια ενίσχυσης των θεσμών, άμβλυνσης των εντάσεων μεταξύ περιφερειακής και κεντρικής εξουσίας και αφοπλισμού των αντίπαλων ομάδων;

Από την άλλη, η συμβολή του εκδημοκρατισμού αποτελεί μια μακρά διαδικασία που, όπως έδειξε η ιστορική εμπειρία των αρχών της δεκαετίας του 1990, έχει αβέβαια αποτελέσματα.²⁸ Ειδικότερα, η πολιτική δραστηριότητα που συνεπάγεται η πλουραλιστική δημοκρατία και η διενέργεια εκλογών μπορεί να ενισχύσουν τις κοινωνικές διαφορές και να στραφούν σε βάρος της εγκαθίδρυσης ενός σταθερού δημοκρατικού συστήματος, ιδιαίτερα όταν φιλόδοξοι πολιτικοί εκμεταλλεύονται τις διαφορές των ομάδων για να εδραιώσουν τη θέση τους. Επιπλέον, η εκλογική δραστηριότητα προκαλεί προσδοκίες στις οποίες αδυνατούν να ανταποκριθούν οι ισχύοντες πολιτικοί θεσμοί. Ακόμη, λοιπόν, και αν αποδεχτούμε την «ειρηνική φύση» των δημοκρατιών,²⁹ η δημοκρατία δεν είναι απλά ένας μηχανισμός αλλά η συνειδητοποίηση της εθνοτικής ή φυλετικής ομάδας να επιλύσει τις διαφορές της χωρίς την προσφυγή στη βία, υποστηρίζοντας πρωτοβουλίες και δράσεις που διευκολύνουν την ανάδειξη και προώθηση μηχανισμών κατάλληλων να εδραιώσουν βιώσιμες πολιτικές διαδικασίες. Συνεπώς, η διαδικασία εδραίωσης της ειρήνης παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες στον βαθμό που ο στόχος της δεν είναι η παύση των εχθροπραξιών αλλά η δημιουργία προϋποθέσεων που θα επιτρέψουν την «επιβίωση» της ειρήνης. Πρόκειται για έναν μηχανισμό «αυτοεπιβολής της

27. Ας σημειωθεί ότι στις εκλογές που έλαβαν χώρα το 1998 ο ηγέτης του κόμματος του Λαού της Καμπότζης (Cambodian People's Party) Hun Sen κέρδισε την εξουσία και ηγήθηκε της νέας κυβέρνησης. Βλ. M.W. Doyle, «Peacebuilding in Cambodia: Legitimacy and Power», στο E.M. Cousens - Ch. Kumar, *ό.π.*, σ. 90-94.

28. Βλ. R. Paris, *ό.π.* σ 76.

29. Ο γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant, στην πραγματεία «Perpetual Peace», είχε διατυπώσει ως μια καθοριστική προϋπόθεση της αιώνιας ειρήνης τη δημοκρατική διακυβέρνηση όλων των κρατών εξομοιώνοντας τις διεθνείς σχέσεις με μια κατάσταση εσωτερικής πολιτικής. Για τα βασικά χαρακτηριστικά της θεωρίας των Επαναστατικών, βλ. M. Wight, *Διεθνής Θεωρία: Τα Τρία Ρεύματα Σκέψης*, Ποιότητα, Αθήνα 1998, σ. 50-59.

ειρήνης» (self-enforcing peace) που προϋποθέτει ώριμες κοινωνικές και κρατικές δομές διατεθειμένες να προωθήσουν αποτελεσματικούς δημόσιους θεσμούς, κανόνες δικαιοσύνης και πολιτικής συμμετοχής, προστασία των ομάδων και ατόμων, θεσμοθετώντας μηχανισμούς επίλυσης των κρίσεων. Η εφαρμογή αυτού του μηχανισμού στη Βοσνία, στη Σομαλία, στην Καμπούτζη, στη Ρουάντα και σε άλλες εθνοτικές συγκρούσεις δεν φάνηκε να ανταποκρίνεται στις αισιόδοξες εκτιμήσεις των υποστηρικτών του.

Μέχρι τώρα επιχειρήθηκε μια ανάλυση της εσωτερικής διάστασης των κρίσεων και των βασικών παραγόντων που εμποδίζουν την εδραίωση της ειρήνης σε μακροπρόθεσμη βάση.³⁰ Είναι όμως ο δυσεπίλυτος χαρακτήρας της νέας μορφής σύγκρουσης και η πολυπλοκότητα των προβλημάτων η κύρια αιτία του ειρηνευτικού «αδιεξόδου»; Μήπως, παράλληλα, η διεθνής κοινότητα θα πρέπει –μετά από τις αποτυχημένες προσπάθειες της προηγούμενης δεκαετίας– να επαναπροσδιορίσει τις στρατηγικές της ώστε η διαδικασία εδραίωσης της ειρήνης να αποτελέσει μια αξιόπιστη εναλλακτική επιλογή; Μήπως, αντί κανείς να αναζητά τα αίτια αποκλειστικά σε πολιτιστικές, θρησκευτικές και κοινωνικές διαφορές, θα πρέπει να επιδιώξει τη θεραπεία των αιτιών που προκαλούν φαινόμενα όπως η διεθνής τρομοκρατία με άμεσες συνέπειες για την ασφάλεια και σταθερότητα του διεθνούς συστήματος;³¹ Μολονότι η διαδικασία αυτή στην περίπτωση της αφγανικής κρίσης βρίσκεται σε εξέλιξη –τουλάχιστον κατά τη συγγραφή αυτού του άρθρου–, ωστόσο τα ερωτήματα που γεννά η διαδικασία εδραίωσης

30. Οι C. Hartzell, M. Hoddie και D. Rothchild σε μελέτη τους ερευνούν συστηματικά την επιρροή ορισμένων μεταβλητών-κλειδιά στη βιωσιμότητα διευθετήσεων ειρήνης μετά τη λήξη της σύγκρουσης. Χωρίζοντας τις μεταβλητές σε δύο κατηγορίες, αυτές που αφορούν θέματα ασφάλειας σε διαφερόμενες κοινωνίες και αυτές που αφορούν θεσμικές επιλογές, επιχειρούν να ελέγξουν τις υποθέσεις τους εξετάζοντας 38 περιπτώσεις εμφυλίων αντιπαραθέσεων μεταξύ 1945-1998. Καταλήγοντας, επισημαίνουν ότι η χαμηλή ένταση της σύγκρουσης, προβλέψεις για εδαφική αυτονομία των ομάδων που απειλούνται, διαβεβαιώσεις ασφάλειας στις αντιμαχόμενες πλευρές από τρίτα κράτη και διεθνείς οργανισμούς φαίνεται να συμβάλλουν θετικά στη βιωσιμότητα των εκάστοτε λύσεων. Βλ. C. Hartzell - M. Hoddie - D. Rothchild, «Stabilizing the Peace after Civil War: An Investigation of Some Key Valuables», *International Organization*, τόμ. 1, τχ. 55, χειμώνας 2001, σ. 183-208.

31. Για μία προσέγγιση του φαινομένου υπό το πρίσμα της ανάλυσης των προβλημάτων του διεθνούς συστήματος που αποτελούν αιτίες συγκρούσεων, βλ. Π. Ήφαιστος, *Ο πόλεμος και τα Αίτιά του. Τα πολλά πρόσωπα του ηγεμονισμού και της τρομοκρατίας*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2002, σ. 23-66.

της ειρήνης στο γενικότερο επίπεδο αξίζει να διερευνηθούν και να αξιολογηθούν στην παραπάνω κρίση.

3. ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΦΕΙΣ ΤΗΣ ΑΦΓΑΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Καταρχήν, η έννοια «ειρήνευση» (pacification) συνιστά, όπως ήδη έχει επισημανθεί, ένα εγχείρημα το οποίο, προωθώντας δυτικά μοντέλα κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης, στοχεύει στον έλεγχο της σύγκρουσης χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη συγκρουσιακή δυναμική που έχει αναπτυχθεί στο εσωτερικό των κοινωνιών, αποτέλεσμα εν μέρει «εθνικών πολιτικών που βασίζονταν σε μια συγκεκριμένη ερμηνεία του εθνικού συμφέροντος σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή».³²

Το Αφγανιστάν υπήρξε πεδίο αντιπαράθεσης Ανατολής-Δύσης καθ' όλη τη διάρκεια της σοβιετικής κατοχής, όπου κάθε μία από τις δύο υπερδυνάμεις ενίσχυαν στρατιωτικά και οικονομικά αντίπαλες ομάδες προκειμένου να προωθήσουν τις στρατηγικές επιλογές τους. Ο φόβος καθόδου της Σοβιετικής Ένωσης στον Ινδικό Ωκεανό και η συνεπακόλουθη απειλή για το Πακιστάν και την Αραβική Χερσόνησο οδήγησε σε μια παρεμβατική πολιτική ενίσχυσης της αφγανικής αντίστασης (mujahedeen) με κύριο σύμμαχο το Πακιστάν.³³ Η κατάληψη της Καμπούλ από τους Ταλιμπάν το 1996³⁴ και ο έλεγχος του 90% της χώρας οδήγησε σε νέο κύκλο βίας με χιλιάδες θύματα και εκατομμύρια πρόσφυγες.

Η στάση της διεθνούς κοινότητας και, ιδιαίτερα, της Δύσης απέναντι σε ένα καθεστώς το οποίο παραβίαζε επί σειρά ετών τα ανθρωπίνια δικαιώματα παρέμενε ουδέτερη. Έτσι, παρατηρήθηκε το φαινόμενο, από τη μια, η προάσπιση οικονομικών αρχών να νομιμοποιεί τη στρατιωτική επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία με το πρόσχημα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ, από

32. Βλ. E. Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, μτφρ.: Η. Στρούκου, Εκδόσεις Ποιότητα, σ. 127.

33. Βλ. Σ. Μουσούρης, «Αδράνεια και Ζήλος για την Ειρήνη: Αφγανιστάν και Γιουγκοσλαβία στο Συμβούλιο Ασφαλείας», στο Θ. Χριστοδουλίδης - Δ. Μπουραντώνης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 167-176.

34. Κατά την περίοδο 1992-1996 την εξουσία είχε η Βόρεια Συμμαχία με πρόεδρο τον Rabbani.

την άλλη, η παραβίαση των ίδιων αρχών σε άλλες περιπτώσεις, όπως το Αφγανιστάν, να μην προκαλεί την «ευαισθησία» των υπερασπιστών των φιλελευθέρων δυτικών αξιών. Όπως έχει επισημανθεί, «όταν το κόστος της φιλελευθεροποίησης άλλου κράτους είναι σημαντικό, είτε για λόγους εσωτερικούς είτε ισορροπίας δυνάμεων, τότε οι δημοκρατίες δεν μπορούν να αποφύγουν τις επιταγές της πολιτικής της ισχύος».³⁵ Επιβεβαιώνεται έτσι η άποψη σύμφωνα με την οποία, όταν οι οικουμενικές αρχές δεν ταυτίζονται με το εθνικό συμφέρον των κρατών που τις υπερασπίζονται, τότε τα τελευταία χάνουν το ενδιαφέρον υποστήριξής τους.³⁶ Σε αντίθετη περίπτωση, η προάσπιση των αρχών αυτών προσδίδει στην οποιαδήποτε στρατιωτική επέμβαση το νομιμοποιητικό χρίσμα που είναι αναγκαίο για την πραγμάτωσή της. Στην περίπτωση του Αφγανιστάν, η προστασία της διεθνούς κοινωνίας από την υποθαλπόμενη από τη χώρα αυτή μάστιγα της τρομοκρατίας μετά τις τρομοκρατικές ενέργειες της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 σε βάρος των ΗΠΑ, αποτέλεσε την αναγκαία νομιμοποιητική βάση συλλογικής κινητοποίησης και διακρατικής συνεργασίας με στόχο την εξασφάλιση της διεθνούς ειρήνης και σταθερότητας.³⁷

Η συνεργασία αυτή οικοδομήθηκε στη βάση της αντιμετώπισης ενός κοινού κινδύνου τόσο για τις δυτικές χώρες όσο και για εκείνες τις μουσουλμανικές χώρες οι οποίες, στην επιδίωξή τους να ακολουθήσουν εκσυγχρονιστική πολιτική, βρήκαν την ευκαιρία, συναινώντας στον πόλεμο εναντίον της τρομοκρατίας, να εδραιώσουν τη θέση τους έναντι των ακραίων ισλαμικών στοιχείων στο εσωτερικό υπολογίζοντας, βέβαια, και στην υποστήριξη της οικονομικής δυτικής βοήθειας. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η Σαουδική Αραβία, το Πακιστάν, το Ιράν και η Ινδονησία κατήγγειλαν την τρομοκρατική ενέργεια της 11ης Σεπτεμβρίου ως υπεύθυνη για τη δυσφήμιση του Ισλάμ.³⁸ Υπ' αυτό το πρίσμα, η αναζήτηση των αι-

35. J. Owen, *ό.π.*, σ. 96.

36. Βλ. E. Carr, *ό.π.*, σ. 118, 121.

37. Με αφορμή μάλιστα την πύαξη της διεθνούς τρομοκρατίας ξεκίνησε μια συζήτηση στο πλαίσιο της αμερικανικής ηγεσίας σχετικά με το κατά πόσο θα πρέπει να επεκταθούν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και σε άλλες χώρες που φιλοξενούν τρομοκρατικές οργανώσεις (Σομαλία, Ιράκ, Σουδάν, Υεμένη). Αυτό αποτελεί μια επικίνδυνη εκδοχή του αγώνα κατά της τρομοκρατίας στην οποία όπως φαίνεται αντιδρούν οι Ευρωπαίοι, η Ρωσία και τα μετριοπαθή αραβικά κράτη. *International Herald Tribune*, 29 Νοεμβρίου 2001.

38. *International Herald Tribune*, 10 Ιανουαρίου 2002.

τίων της επίθεσης της 11ης Σεπτεμβρίου στη βάση θρησκευτικών ή πολιτιστικών κριτηρίων –χωρίς να υποβαθμίζεται ο ρόλος των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων των κρατών– δεν είναι επαρκής.³⁹

Η έλλειψη καθολικών κριτηρίων χειρισμού των διεθνών προβλημάτων, η αναποτελεσματικότητα των διεθνών θεσμών και η συναφής αδυναμία αντιμετώπισης του προβλήματος Βορρά-Νότου, η ανοχή της διεθνούς κοινότητας έναντι της επίλυσης χρόνιων αντιπαραθέσεων όπως το παλαιστινιακό, αποτελούν τις κύριες αιτίες του φαινομένου της διεθνούς τρομοκρατίας. Με αυτή τη λογική, τα οφέλη της στρατιωτικής εκστρατείας για την καταπολέμηση της δεν μπορεί παρά να έχουν περιορισμένη εμβέλεια, εάν δεν συνοδεύονται από μέτρα ανοικοδόμησης και αποκατάστασης της ειρήνης σε κοινωνίες όπως η αφγανική, όπου η έλλειψη κρατικών δομών εμποδίζει την αποδοχή μιας νέας προοπτικής οικονομικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού στο πλαίσιο του οποίου θα ξεπεραστούν οι ιστορικές εμπειρίες και τα αρνητικά στερεότυπα, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια δημιουργικών λύσεων από τις εκάστοτε πολιτικές δυνάμεις.⁴⁰ Η αντιμετώπιση αυτών των χρόνιων αντιπαραθέσεων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη αν ληφθεί υπόψη ότι η νέα εθνική κυβέρνηση πρέπει να ηγηθεί ενός έθνους στο οποίο η καχυποψία έναντι της κεντρικής εξουσίας έχει βαθιές ρίζες. Το Αφγανιστάν δημιουργήθηκε ως κρατική οντότητα στα τέλη του 19ου αιώνα με έναν τυπικά αποικιοκρατικό τρόπο χωρίς να ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες της περιοχής. Η μεγαλύτερη εθνοτική ομάδα –οι Παστούν– παρά τις τριβές μεταξύ των μελών της, ήλεγχε συνήθως την κεντρική κυβέρνηση. Αυτό, σε συνδυασμό με την άσκηση αντιπολίτευσης άλλων εθνοτικών ομάδων, όπως οι Τατζίκοι, οι Ουζμπέκοι και οι Αζέροι που αποτελούσαν αθροιστικά τη πλειοψηφία του πληθυσμού, είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της κυβερνητικής εξουσίας σε περιοχές εκτός της πρωτεύουσας.⁴¹

39. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της θεώρησης της σύγκρουσης πολιτισμών του S. Huntington ως ερμηνευτικού εργαλείου στα τεχνητά διαμεσολαβούμενα στο διεθνές σύστημα μετά την επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου, της προσφοράς της και των περιορισμών, βλ. Η. Κουσοκινβέλης, «Η επιστροφή στην πολιτική», *Φιλελεύθερη Έμφαση, καλοκαίρι-φθινόπωρο* 2001, σ. 76-78.

40. Σχετικά με την κοινωνική και ψυχολογική διάσταση του εθνικισμού, βλ. Θ. Λίποβατς, *Ψυχανάλυση - Φιλοσοφία - Πολιτική Κοινοτομία*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 151-157.

41. Βλ. A. Manuel - P.W. Singer, «A New Model Afghan Army», *Foreign Affairs*, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 45.

Έτσι, εδραιώθηκε ένα κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας μεταξύ των Παστούν και των άλλων εθνοτικών ομάδων το οποίο, η νέα μεταβατική κυβέρνηση του Χ. Καρζάι, δεν κατόρθωσε να αμβλύνει. Και τούτο διότι, εκτός από τη μακρόχρονη ιστορική αντιπαράθεση, ο αποκλεισμός των Παστούν από την εξουσία στη μεταβατική κυβέρνηση όξυνε την καχυποψία γιατί θεωρήθηκε ως όχημα προβολής μειονοτικών δικαιωμάτων από τις άλλες μειονοτικές εθνοτικές ομάδες. Δεδομένου δε ότι οι Ταλιμπάν διατηρούν ακόμη τη λαϊκή υποστήριξη μεταξύ των εθνικιστών Παστούν, οποιαδήποτε ενέργεια αποκλεισμού τους από μελλοντικές κυβερνήσεις θα τους ωθήσει σε αναζήτηση τρόπων υπονόμευσης της κρατικής εξουσίας.⁴²

Ένα θεμελιώδες πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση στο Αφγανιστάν είναι η κατανομή της εξουσίας μεταξύ των διαφόρων φυλών,⁴³ η οποία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ικανότητα των φυλετικών ηγετών να υποβαθμίσουν με διάφορα μέσα τη βιωσιμότητά της σε περίπτωση που η συμμετοχή τους στην εξουσία δεν ικανοποιεί τις προσδοκίες τους. Σε αυτές τις μορφές «χαοτικής σύγκρουσης»⁴⁴ η οικονομική κατάρρευση, η διοικητική και πολιτειακή αποδόμηση, παραβιάσεις θεμελιωδών ανθρωπίνων ελευθεριών και η ανυπαρξία συστημάτων παιδείας και υγείας⁴⁵ έχουν ως συνέπεια την αύξηση της ροής προσφύγων σε γειτονικές χώρες με τις γνωστές επιπτώσεις για την περιφερειακή σταθερότητα.⁴⁶ Πράγματι, ο κίνδυνος εκχύλισης (spill over) της κρίσης σε άλ-

42. Στο ίδιο, σ. 46.

43. Το πλέον διαδεδομένο μοντέλο κατανομής εξουσίας ή «consociational democracy» (συναινετική δημοκρατία) σε πολυεθνοτικά κράτη είναι αυτό του A. Lijphart, «Consociational Democracy», *World Politics*, τόμ. 21, τχ. 2, Ιανουάριος 1969. Για παράγοντες που προσδιορίζουν τη διαδικασία, βλ. K.D. McRae, «Theories of Power-Sharing and Conflict Management», στο J.V. Montville (επιμ.), *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, Lexington Books, 1990, σ. 93-105.

44. Ο όρος αποδίδεται στον Π. Κονδύλη ο οποίος, αναφερόμενος στο Αφγανιστάν, επισημαίνει ότι «πρόκειται για ένοπλες συγκρούσεις για σκοπούς επιβίωσης ή διασπάξης μέσα σε συνθήκες διαδεδομένης ανομίας που δεν θα γνωρίσουν όρια ούτε ανάμεσα σε πόλεμο και ειρήνη, ούτε ανάμεσα σε πόλεμο και έγκλημα, θα διεξάγονται πέρα και ανεξαρτήτως κάθε κρατικής ή πολιτικής αρχής ή νομιμοφροσύνης», βλ. Π. Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1997, σ. 379.

45. Σύμφωνα με στοιχεία της UNICEF, ένα στα τρία παιδιά ηλικίας κάτω των 5 ετών ή 400.000 πεθαίνουν κάθε χρόνο. *International Herald Tribune*, Δεκέμβριος 2001.

46. Εκτιμάται ότι οι πρόσφυγες από το Αφγανιστάν σε γειτονικά κράτη (Παζι-

λα κράτη και η ανάπτυξη διασυνοριακών δραστηριοτήτων μεταξύ συγγενών φυλών ή ομάδων αποτελεί τραγική εξέλιξη που έχει ήδη βιώσει η διεθνής κοινότητα στα Βαλκάνια.⁴⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, η άρνηση αναγνώρισης από τους πολεμάρχους μιας νέας μορφής διακυβέρνησης η οποία δεν τους αναγνωρίζει το «μερίδιο» που θεωρούν ότι τους ανήκει από την «πίτα» της εξουσίας, είναι ένα σοβαρό εμπόδιο. Ειδικότερα στη περίπτωση του Αφγανιστάν, τα στρατιωτικά οφέλη της Βόρειας Συμμαχίας⁴⁸ (έλεγχος της Καμπούλ και μεγάλου μέρους της χώρας) δυσκολεύουν την κατανομή της εξουσίας με τους Παστούν, τη μεγαλύτερη εθνοτική ομάδα που κυριαρχεί στον αφγανικό νότο. Έτσι, ο αποκλεισμός της μιας ή της άλλης ομάδας δεν συμβάλλει στην ιδέα της ισότιμης αντιπροσώπευσης όλων των φυλετικών ομάδων με αποτέλεσμα να διαιωνίζονται οι φόβοι, καχυποψίες, εχθρικά στερεότυπα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι D. Lake και D. Rothchild, «οι εθνοτικές σχέσεις βασίζονται σε ένα “συμβόλαιο” που αντικατοπτρίζει την ισορροπία πολιτικής εξουσίας μεταξύ των ομάδων και των πεποιθήσεων τους σχετικά με τις προθέσεις και ενδεχόμενες συμπεριφορές του άλλου».⁴⁹ Αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, μια «ασφαλιστική δικλίδα» έναντι δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, πολιτικών προνομίων και πρόσβασης σε κάθε είδους πηγές. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση που προκάλεσε, κατά τον ορισμό της μεταβατικής κυβέρνησης του Δεκεμβρίου 2001, η ανάθεση των υπουργείων Άμυνας, Εξωτερικών και Εσωτερικών σε τρεις ηγέτες της Βόρειας Συμμαχίας –Τατζίκους– ενώ Ουζμπεκοί, Χαζάροι και Παστούν ηγέτες εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για τη μη συμμετοχή τους στη διοίκηση.

Είναι, λοιπόν, αναμενόμενο οι ομάδες αυτές να απορρίψουν την ειρηνευτική διαδικασία, η έκβαση της οποίας παραμένει επισφαλής στον βαθμό που δεν έχει ακόμη εγκαθιδρυθεί εθνικός στρατός ικα-

---

στάν, Ιράν) τα τελευταία χρόνια ανέρχονται σε 7 εκατομμύρια. Για κινδύνους και μέσα αντιμετώπισης των λεγόμενων «failed states», βλ. G.B. Helman - S.R. Ratner, «Saving Failed States», *Foreign Policy*, χειμώνας 1992-1993, σ. 3-9.

47. Δράση του UCK σε Νέα Γιουγκοσλαβία και FYROM.

48. Η Βόρεια Συμμαχία αποτελείται από Ουζμπεκούς, Χαζάρους και Τατζίκους οι οποίοι υποστηρίζονταν, κατά την περίοδο 1992-1996, από το Ουζμπεκιστάν, το Ιράν και τη Ρωσία αντίστοιχα.

49. Βλ. D. Lake - D. Rothchild, «Containing Fear. The Origins and Management of Ethnic Conflict», *ό.π.*, σ. 5.

νός να εγγυηθεί την κρατική κυριαρχία και να αντιμετωπίσει τους υπονομευτές της. Η δημιουργία του θα μπορούσε να βοηθήσει τις διάφορες εθνοτικές και φυλετικές ομάδες να συνειδητοποιήσουν ότι ο στρατός θα είναι αποκλειστικά εθνικός και όχι μέσο κατάκτησης ή ελέγχου.⁵⁰ Αναγκαία προϋπόθεση υλοποίησης του στόχου αυτού είναι ο αφοπλισμός διάφορων φυλετικών και εθνοτικών ομάδων, μέρος του εξοπλισμού των οποίων προέρχεται από περιφερειακές δυνάμεις (Ιράν). Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, θα πρέπει όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές να συμφωνήσουν και να συνεργαστούν σε βασικά ζητήματα ώστε να αρθούν οι ανασφάλειες και να δημιουργηθεί σταδιακά κλίμα εμπιστοσύνης.⁵¹ Η διεθνής κοινότητα και τα κράτη δωρητές, από τη σκοπιά τους, μπορούν να συμβάλουν οικονομικά στην εκπαίδευση και στον εξοπλισμό του εθνικού στρατού επιδιώκοντας την ενσωμάτωση και άλλων ομάδων στους κόλπους του. Όπως επισημαίνουν οι A. Manuel και P.W. Singer, «στρατιωτικοί εκπαιδευτές μπορούν να βοηθήσουν πρώην αντιπάλους να ξεπεράσουν την αμοιβαία καχυποψία, να καλλιεργήσουν υπεύθυνες σχέσεις αστικής κοινωνίας και στρατού και να εμφυσησουν επαγγελματικό ήθος στους αφγανούς στρατιώτες».⁵²

Λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά της αφγανικής κρίσης, τίθεται ένα βασικό ερώτημα σχετικά με την/τις μεθόδους που θα πρέπει να υιοθετήσει η διεθνής κοινότητα και, ειδικότερα, οι τρίτοι παρεμβαίνοντες προκειμένου να υπάρξει θετική έκβαση. Η χειραγώγηση των αντιπάλων και η επιβολή λύσης με τη χρήση στρατιωτικής βίας μπορεί να συνέβαλε στην εκδίωξη των Ταλιμπάν από την εξουσία, οι κίνδυνοι, όμως, αναζωπύρωσης της εμφύλιας σύγκρουσης και οι συνέπειες για την ευρύτερη σταθερότητα δεν έχουν εξαλειφθεί.

Ο συνδυασμός πολιτικών, οικονομικών και χρηματοδοτικών κινήτρων είναι μια μακροπρόθεσμη διαδικασία, η έκβαση της οποίας εξαρτάται μεταξύ άλλων από την υιοθέτηση πολιτικών εκ μέρους των κυβερνήσεων που να ανταποκρίνονται στους όρους που έχουν τεθεί από τη διεθνή κοινότητα. Όπως δήλωσε ο γερμανός υπουργός Εξωτερικών J. Fischer, «ο κόσμος είναι προετοιμασμένος να διαθέσει δισεκατομμύρια δολάρια για να βοηθήσει την ανοικοδόμηση του Αφγανιστάν [...] αλλά αυτή η προθυμία συνδέε-

50. Βλ. A. Manuel - P.W. Singer, *ό.π.*, σ. 47.

51. Στο ίδιο, σ. 50.

52. Στο ίδιο, σ. 52.

ται με σαφείς προσδοκίες [...] απαιτείται ένας αληθινός ιστορικός συμβιβασμός για ένα καλύτερο μέλλον για τη χώρα και τον λαό της».⁵³ Από την άλλη, η διεθνής κοινότητα θα πρέπει να λάβει υπόψη την εσωτερική πολιτική συγκυρία προσαρμόζοντας τις μεθόδους που επιχειρεί να εφαρμόσει στα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα. Αν και ουδείς αμφισβητεί τη θετική συμβολή της διεθνούς οικονομικής βοήθειας σε χώρες που έχουν βιώσει ή βιώνουν εμφύλιες αντιπαραθέσεις, ωστόσο για να συμβάλει θετικά στη πολιτική σταθερότητα στο Αφγανιστάν ή αλλού θα πρέπει να αντιμετωπίζει αποφασιστικά το πρόβλημα του «πώς τα χρήματα θα ξοδευτούν» και «από ποιόν».⁵⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι, στη Διάσκεψη του Τόκιο, τον Δεκέμβριο του 2001, τα κράτη-δωρητές αγνόησαν την ανάγκη χρηματοδότησης εθνικού στρατού στο Αφγανιστάν, ενώ στη Διάσκεψη της Γενεύης, τον Απρίλιο του 2002, απαίτηση για 235 εκατομμύρια δολάρια για τον ίδιο λόγο ικανοποιήθηκε σε μικρό βαθμό.⁵⁵ Πρόκειται για ένα εξόχως ευαίσθητο ζήτημα με αμφίδρομη πορεία στον βαθμό που ασφάλεια χωρίς οικονομική ανάπτυξη δεν είναι εφικτή και το αντίστροφο.

Μέχρι τώρα, η αφγανική κυβέρνηση⁵⁶ έχει λάβει 360 εκατομμύρια δολάρια τα οποία έχει διαθέσει για πληρωμές δημοσίων υπαλλήλων, κυρίως δασκάλων και αστυνομίας, ενώ επείγοντα αναπτυξιακά προγράμματα που αφορούν την αποκατάσταση των αγροτικών περιοχών δεν έχουν ακόμη ξεκινήσει.⁵⁷ Αυτό διευρύνει το χάσμα μεταξύ αστικού κέντρου και αγροτικών περιοχών, αυξάνει τις

53. *International Herald Tribune*, 28 Νοεμβρίου 2001.

54. Παράδειγμα έλλειψης συντονισμού αποτελεί η Καμπότζη. Στο πλαίσιο της διαδικασίας οικονομικής ανασυγκρότησης, η οικονομική υποστήριξη που έλαβε η κυβέρνηση της χώρας από το 1993 και μετά, όξυνε τις ανισότητες μεταξύ της πόλης και των αγροτικών περιοχών γεγονός που υπονόμησε τη διαδικασία εδραίωσης της ειρήνης. Για μια ανάλυση που προσεγγίζει το ζήτημα της οικονομικής φιλευθροποίησης και των συνεπειών στην άνοδο της κοινωνικής έντασης και στην υπονόμηση της πολιτικής σταθερότητας μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων (Καμπότζη, Ναμίμπια, Ελ Σαλβαδόρ, Νικαράγουα κλπ.), βλ. R. Paris, *ό.π.*, σ. 65-87. Για την Καμπότζη ειδικά, βλ. στο ίδιο, σ. 66.

55. A. Manuel - P.W. Singer, *ό.π.*, σ. 50.

56. Όπως όριζε η Συμφωνία του Δεκεμβρίου 2001, συγκλήθηκε τον Ιούνιο του 2002 η εθνοσυνέλευση των φύλαρχων (loya jirga) η οποία εξέλεξε νέα κυβέρνηση με επικεφαλής τον Χ. Καρζάι. Έργο της είναι η συγκρότηση Συντάγματος και η προετοιμασία διενέργειας εκλογών στα τέλη του 2003. *International Herald Tribune*, 14 Ιουνίου 2002.

57. *International Herald Tribune*, 9 Απριλίου 2002.

ανισότητες και στρέφεται σε βάρος της κεντρικής κυβέρνησης. Για αυτό τον σκοπό, απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή διάθεση της οικονομικής ενίσχυσης είναι η οποιαδήποτε διμερής ή πολυμερής βοήθεια προς την αφγανική κυβέρνηση⁵⁸ να λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας ενιαίας στρατηγικής για το θέμα. Εάν οι χώρες-δωρητές δεν μοιράζονται την ίδια αντίληψη σχετικά με τον τρόπο και τους σκοπούς διάθεσης της οικονομικής βοήθειας, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος αναζωπύρωσης της βίας λόγω της μη ικανοποίησης βασικών αναγκών της αφγανικής κοινωνίας.

Ένας τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος αυτού είναι η εγκαθίδρυση διεθνούς μηχανισμού ελέγχου που θα λειτουργεί στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών και θα έχει τον συντονισμό των επιμέρους δραστηριοτήτων. Σημαντικό ρόλο προς αυτή τη κατεύθυνση μπορούν να διαδραματίσουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις. Η επαφή με τις πρακτικές ανάγκες των κοινωνιών αυτών, οι συγκεκριμένες δραστηριότητες που αναπτύσσουν επί τόπου σε διάφορους τομείς (ανθρωπιστικό, αναπτυξιακό, κλπ.) τις καθιστά πιο αξιόπιστους συνομιλητές συγκριτικά με άλλους κρατικούς, τουλάχιστον, δρώντες που ενδιαφέρονται περισσότερο για την εξυπηρέτηση των στρατηγικών τους συμφερόντων. Έτσι, αντί να αντιμετωπιστεί το αναπτυξιακό πρόβλημα και οι πηγές προέλευσης του, ικανοποιούνται ουσιαστικά μονομερείς προτεραιότητες που θέτουν τα κράτη-δωρητές. Η πρακτική αυτή διευρύνει το κοινωνικό χάσμα και αυξάνει τις υπάρχουσες ανισότητες. Η Ιαπωνία, για παράδειγμα, θέλει να χρηματοδοτήσει προγράμματα απομάκρυνσης ναρκών στο Αφγανιστάν, ενώ οι ΗΠΑ και άλλες δυτικές χώρες έχουν θέσει ως προτεραιότητα τη λήψη μέτρων πρόληψης της διακίνησης ναρκωτικών από την παγκόσμια αγορά.⁵⁹

Ακόμη και αν αποδεχτούμε ότι η διακίνηση ναρκωτικών συνιστά ένα παγκόσμιο πρόβλημα διεθνικής φύσεως, είναι σε θέση ένα κράτος με αδύναμες κρατικές δομές να περιορίσει την εξέλιξη ή επέκτασή του; Ιδιαίτερα δε, αν ληφθεί υπόψη, ότι η εμπορία ναρκω-

58. Ας σημειωθεί ότι στη Διάσκεψη του Τόκιο (Ιανουάριος 2002), η Ιαπωνία, Γερμανία, Βρετανία και οι ΗΠΑ συμφώνησαν στην παροχή βοήθειας προς το Αφγανιστάν ύψους 4,5 δισεκατομμυρίων δολαρίων για τα επόμενα πέντε χρόνια, ενώ τα Ηνωμένα Έθνη μέσω του Αναπτυξιακού Προγράμματος παρέδωσαν 6 εκατομμύρια δολάρια στη Κεντρική Τράπεζα του Αφγανιστάν. *The Economist*, 26 Ιανουαρίου 2002, σ. 51.

59. Στο ίδιο, σ. 51.

τικών συνιστά μια πρόσθετη πηγή εξουσίας για μια κατηγορία ηγετών και, κατά συνέπεια, μέσον αμφισβήτησης του ελέγχου της κεντρικής εξουσίας. Ο κίνδυνος εξάλλου εκχύλισης (spillover) της αφγανικής κρίσης σε γειτονικά κράτη (Πακιστάν, Ιράν) μέσα από την ανάπτυξη «διασυνοριακών» δραστηριοτήτων μεταξύ συγγενών φυλών ή εθνοτικών ομάδων σε διάφορους τομείς (ναρκωτικά, εμπορία όπλων, τρομοκρατία) είναι ένα σοβαρό ενδεχόμενο. Προς αυτή την κατεύθυνση, η πρόκληση για τη διεθνή κοινότητα είναι να αναζητήσει αποτελεσματικούς και κατάλληλους τρόπους αντιμετώπισης των αιτίων που προκαλούν αστάθεια και σύγκρουση αλλά και των γενικότερων προβλημάτων, όπως αυτό της υπανάπτυξης και οικονομικής ανισότητας. Η συσχέτιση των ζητημάτων αυτών με την τρομοκρατία είναι προφανής, αν ληφθεί υπόψη ότι η οικονομική υπανάπτυξη σε συνδυασμό με την έλλειψη θεσμικής οργάνωσης σε χώρες όπως το Αφγανιστάν ευνοούν τρομοκρατικές δραστηριότητες οι οποίες χρηματοδοτούνται, μεταξύ άλλων, από τα τεράστια ποσά που αποφέρει η εμπορία ναρκωτικών.⁶⁰ Όπως δήλωσε ο πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας, «το να ξοδέψουμε περισσότερα χρήματα για την καταπολέμηση της φτώχειας δεν είναι μόνο υπόθεση ηθικής [...] είναι επίσης μια πολιτική ασφαλείας έναντι μελλοντικών τρομοκρατικών ενεργειών [...] δεν μπορούμε να κερδίσουμε τον πόλεμο εναντίον της τρομοκρατίας χωρίς να κερδίσουμε την ειρήνη».⁶¹

Κατά συνέπεια, η εδραίωση της ειρήνης είναι μια πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη διαδικασία, η έκβαση της οποίας δεν εξαρτάται μόνο από τη βούληση των εμπλεκομένων αλλά και την στάση που θα κρατήσει η διεθνή κοινότητα έναντι των προβλημάτων που απασχολούν τον υπανάπτυκτο Νότο. Είναι γεγονός ότι, στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, η σύνδεση της περιφερειακής υπανάπτυξης με την παγκόσμια ασφάλεια και σταθερότητα έγινε ιδιαίτερα αισθητή μετά το τρομοκρατικό κτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου. Παρ' όλα αυτά, αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι, στο ίδιο αυτό

60. Η επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει ξεκινήσει στο πλαίσιο της προληπτικής διπλωματίας μια σειρά δράσεων εναντίον των ναρκωτικών (anti-drug actions) οι οποίες, σε συνεργασία με άλλους Διεθνείς Οργανισμούς (ΟΗΕ, ΟΑΣΕ), στοχεύουν στον έλεγχο των κύριων οδών διακίνησης ναρκωτικών στην Ευρώπη μέσω Βαλκανίων και μεταξύ Λατινικής Αμερικής και Καραϊβικής. Βλ. COM (2001) 11-4-2001, *Communication from the Commission on Conflict Prevention*, σ. 16.

61. *International Herald Tribune*, 31 Ιανουαρίου 2002.

περιβάλλον, οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ της ειρήνης, της ανάπτυξης και της ασφάλειας έχουν χαλαρώσει σε τέτοιο βαθμό ώστε δεν μπορούμε να αναφερόμαστε στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας χωρίς να προσεγγίζουμε το θέμα της φτώχειας σε όλες του τις διαστάσεις. Όπως επισήμανε ο γενικός γραμματέας του ΟΗΕ, Κόφι Άνταν, «κανένας σε αυτό το πλανήτη δεν μπορεί να αισθάνεται άνετα και ασφαλής καθώς πολλοί είναι εκείνοι που υποφέρουν και ζουν με στέρησης [...] η φτώχεια σε όλες της τις μορφές είναι η μοναδική μεγάλη απειλή».⁶² Η αντιμετώπιση, λοιπόν, της τρομοκρατίας ως παγκοσμίου προβλήματος απαιτεί κατάλληλους χειρισμούς στο επίπεδο της πολυμερούς διπλωματίας σε ένα πλαίσιο συνεργασίας, συντονισμού και ανταλλαγής απόψεων μεταξύ των τρίτων δρώντων, κρατικών και μη, που εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία σε αναφορά με τις τοπικές ιδιομορφίες, ανάγκες και προτεραιότητες των κοινωνιών που απευθύνονται.

Μία ακόμη όψη της ειρηνευτικής διαδικασίας αποτελεί η αποστολή ειρηνευτικών επιχειρήσεων των Ηνωμένων Εθνών, οι οποίες καλούνται στο μεταβατικό στάδιο να συμβάλλουν στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού σε κράτη που βίωσαν και βιώνουν βίαιες αντιπαραθέσεις, όπως το Αφγανιστάν. Στο πλαίσιο αυτό, η συγκρότηση διεθνούς πολυεθνικής δύναμης που ανέρχεται σε 4.500 περίπου άνδρες υπό τουρκική διοίκηση⁶³ με σκοπό τη διατήρηση της ασφάλειας στην πρωτεύουσα της χώρας, αν και είναι θετική, δεν αντιμετωπίζει την κρίση σε μακροπρόθεσμη βάση. Και τούτο διότι, αφενός μεν, η δύναμη αυτή δεν τελεί υπό την αιγίδα του ΟΗΕ αλλά ενός κρατικού δρώντα αποστερώντας την έτσι από το προνόμιο της αμερόληπτης δράσης της και, αφετέρου, οι δυνατότητές της να συμβάλει στο ανθρωπιστικό έργο είναι περιορισμένες στον βαθμό που η αποστολή και δράση της αφορά στη διατήρηση της ασφάλειας στην πρωτεύουσα, παραγνωρίζοντας την κατάσταση γενικευμένης βίας που, οποιαδήποτε στιγμή, μπορεί να απειλήσει το σύνολο της χώρας. Ενδεχόμενη, λοιπόν, επέκταση της και διεύρυνση των δραστηριοτήτων της μπορεί να περικλείει κινδύνους για τις εμπλεκόμενες χώρες, από την άλλη, όμως, εάν διατηρήσει τον

62. Δήλωση του Κόφι Άνταν στη Σύνοδο των Ηνωμένων Εθνών στο Μοντερέι του Μεξικού τον Μάρτιο του 2002, *Ελευθεροτυπία*, 22 Μαρτίου 2002.

63. Η δύναμη συγκροτήθηκε σύμφωνα με την απόφαση 1362 του Συμβουλίου Ασφαλείας (6 Δεκεμβρίου 2001) και τη διοίκηση είχε η Μ. Βρετανία μέχρι τον Απρίλιο 2002 οπότε την ανέλαβε η Τουρκία.

αμερόληπτο χαρακτήρα της και κερδίζει την εμπιστοσύνη όλων των πλευρών, αυτό θα έχει θετικό αντίκτυπο στην πορεία της χώρας προς σταθερότητα και ανάπτυξη.

Η ασάφεια που επικρατεί ως προς τον χρόνο παραμονής της ειρηνευτικής αποστολής και τα κριτήρια διεύρυνσης και επέκτασης σε άλλες περιοχές της χώρας είναι προϊόν της έλλειψης μακροπρόθεσμου στρατηγικού σχεδιασμού για την εδραίωση της ειρήνης. Η συσχέτιση της παραμονής της δύναμης με την εκπλήρωση των άμεσων στρατιωτικών επιδιώξεων των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας προσδίδει προσωρινό χαρακτήρα στην όποια ειρηνευτική προσπάθεια, υποβαθμίζοντας την αποτελεσματικότητά της.⁶⁴ Εάν όμως η καταπολέμηση της τρομοκρατίας αρχίζει και τελειώνει στη στρατιωτική δράση, αγνοώντας τα προβλήματα που προκαλούν το φαινόμενο αυτό, τότε είναι πιθανόν ο δυτικός κόσμος να κερδίσει τον πόλεμο στο Αφγανιστάν, αλλά όχι και την ειρήνη. Εάν το στοίχημα της διεθνούς κοινότητας δεν περιορίζεται στα στρατηγικά οφέλη της στρατιωτικής δράσης, αλλά είναι η εξάλειψη των αιτιών που προκαλούν τη διεθνή τρομοκρατία, τότε κρατικοί και μη κρατικοί δρώντες θα πρέπει, σε συνεργασία, να προσεγγίσουν το θέμα της εδραίωσης της ειρήνης σε μακροπρόθεσμη βάση, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους –εθνικές και συστημικές– που την υπονομεύουν.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εδραίωση της ειρήνης σε κράτη που έχουν βιώσει βίαιες αντιπαράθεσεις δεν αποτελεί απλή αλλά ούτε και τη μοναδική λύση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν σε κοινωνικό, πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό επίπεδο. Όπως επιχείρησε να καταδείξει η παραπάνω ανάλυση, η εδραίωση της ειρήνης σε μακροπρόθεσμη βάση απαιτεί τη δημιουργία κρατικών δομών ικανών να χειριστούν και να αμβλύνουν τους φόβους, τις ανασφάλειες και την καχυποψία που συσσωρεύσε η ιστορική εμπειρία και το συγκρουσιακό παρελθόν. Στο Αφγανιστάν, η νέα κυβέρνηση έχει να αντιμετωπίσει –μετά τη πτώση του καθεστώτος των Ταλιμπάν– ένα κράτος

64. Οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία κατέστησαν σαφές ότι η στάθμευση των δυνάμεων δεν θα διαρκέσει περισσότερο απ' όσο είναι αναγκαίο για την εκπλήρωση των στρατιωτικών στόχων, *International Herald Tribune*, 7 Νοεμβρίου, 2001.

με ανύπαρχτες πολιτειακές και κοινωνικές δομές, όπου η βία ήταν το μοναδικό εργαλείο χειρισμού των εντάσεων που συνεπάγονταν οι φυλετικές διαφορές. Σε αυτό το πλαίσιο, οποιαδήποτε προσπάθεια της διεθνούς κοινότητας να ελέγξει τη διαδικασία «ειρηνεύσης» είναι περιορισμένη, εάν δεν λαμβάνει υπόψη την εσωτερική δυναμική και τις ανάγκες και προτεραιότητες των επιμέρους φυλετικών ομάδων, διακινδυνεύοντας έτσι την αναζωπύρωση της βίας με προφανείς συνέπειες για την παγκόσμια σταθερότητα. Η ύπαρξη ενός αξιόπιστου κρατικού συνομιλητή για τη διεθνή κοινότητα αποτελεί θετική εξέλιξη για την ειρηνευτική διαδικασία αρχεί, όμως, ο πρώτος να είναι σε θέση να χτίσει γέφυρες μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης που εκπροσωπεί και του συνόλου του πληθυσμού, εδραιώνοντας δεσμούς εμπιστοσύνης σε κάθετο και οριζόντιο επίπεδο. Στη λογική αυτή εντάσσεται και ο αφοπλισμός των αντιπάλων φυλετικών ομάδων, η ενίσχυση σε όλα τα επίπεδα των αγροτικών περιοχών, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και, γενικότερα, η δημιουργία κατάλληλων δομών συνεργασίας στο εσωτερικό της αφγανικής κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, η οποιαδήποτε διαπραγμάτευση ή συμβιβασμός σε βασικές διαφορές στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο θα έχει ως αφετηρία τον κοινό αγώνα για ευημερία.

Όσον αφορά τον ρόλο και τη συμβολή της διεθνούς κοινότητας στη διαδικασία αυτή, η διεθνής πρακτική της δεκαετίας του 1990 έδειξε ότι η επιβολή της ειρήνης στη βάση επιλεκτικών κριτηρίων έχει μόνο προσωρινό αποτέλεσμα και, ουσιαστικά, δεν αποτελεί παρά επιβεβαίωση της ισχύος των ηγεμονικών κρατών. Στη περίπτωση του Αφγανιστάν, η στρατιωτική δράση πέτυχε τον αρχικό στόχο –πτώση των Ταλιμπάν–, εάν όμως δεν υπάρξουν συντονισμένες προσπάθειες σε πολυμερή βάση που να βοηθούν την ανοικοδόμηση της ειρήνης στη χώρα αυτή, τότε η αναζωπύρωση της βίας θα ακυρώσει όλες τις προηγούμενες θετικές –είναι αλήθεια– ενέργειες της διεθνούς κοινότητας.

Η «ΔΙΑΦΩΤΙΣΗ» ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ: ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΤΟ ΝΑΤΟ, 1961-1968**

Η εξέταση των ελληνο-νατοϊκών σχέσεων μέσα από τα κινηματογραφικά επίκαιρα της περιόδου 1961-1968 αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η επίσημη, εκλαϊκευμένη, κρατική προπαγάνδα αντανάκλα την ελληνική κυρίαρχη αντίληψη για το ΝΑΤΟ και τον ρόλο του. Στη διετία 1961-1963 οι αναφορές στο ΝΑΤΟ είναι συχνές και «ενθουσιώδεις», το 1964 (καθώς ξεσπά νέα κρίση στο Κυπριακό) οι αναφορές περιορίζονται, το 1965 απουσιάζουν εντελώς, τα επόμενα δύο χρόνια είναι σύντομες, ενώ τα δύο πρώτα χρόνια της δικτατορίας ακόμη και δευτερεύοντα νατοϊκά ζητήματα προβάλλονται εκτενώς. Η εναλλαγή κυβερνήσεων επέφερε ελάχιστονες αλλαγές στην προβολή του ΝΑΤΟ. Υπήρχαν, όμως, κάποιες αμετάβλητες σταθερές, κυρίως η θέση ότι η συμμαχία, πρωτεργάτης της ειρήνης και της ευημερίας, εγγυάται την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Η εξέλιξη της κρατικής προπαγάνδας καταδεικνύει ότι το ΝΑΤΟ αποτέλεσε σταθερή πολιτική επιλογή όλων των πολιτικών δυνάμεων που άσκησαν εξουσία κατά τη δεκαετία του 1960.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα κινηματογραφικά επίκαιρα αποτελούν για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία μια εναλλακτική, πρωτογενή πηγή, η οποία ακόμη δεν έχει μελετηθεί συστηματικά. Στο άρθρο αυτό, αναδύεται ο τρόπος με τον οποίο τα κινηματογραφικά επίκαιρα κατά τη δεκαετία του 1960 παρούσαν στην κοινή γνώμη την εκάστοτε επίσημη κρατι-

* Υποψήφιος διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών.

** Η παρούσα μελέτη ολοκληρώθηκε χάρη στη συμβολή του διευθυντή της ταινιοθήκης του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ Σωτήρη Αργυρόπουλου, του τέως διευθυντή της ΕΤ1 Κ. Αλαβάνου, της δημοσιογράφου της ΕΡΤ Ρένας Θεολογίδου και των καθηγητών μου, Κωνσταντίνου Σβολόπουλου και Ειρήνης Χατζηβασιλείου.

κή πολιτική στις σχέσεις της χώρας με τον Οργανισμό του Βορειοατλαντικού Συμφώνου και (ΝΑΤΟ) τα κράτη-μέλη του, με κύρια έμφαση στην ηγέτιδα χώρα της Συμμαχίας, τις ΗΠΑ.

Οι σχέσεις της Ελλάδας τόσο με το ΝΑΤΟ όσο και με τις ΗΠΑ, η επιρροή που ασκούσαν –και κατ'επέκταση οι αντιδράσεις που επέφεραν– στην ελληνική πολιτική σκηνή έχουν από νωρίς αποτελέσει αντικείμενο μελέτης.¹ Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε μία πτυχή αυτών των πολιτικών αντιδράσεων. Καθώς τα κινηματογραφικά επίκαιρα απευθύνονταν στο ελληνικό κοινό, αντικείμενο της μελέτης δεν είναι η εξωτερική πολιτική της χώρας, αλλά η πρόσληψή της από το κοινό, δηλαδή, τελικά, ένα ζήτημα *εσωτερικής πολιτικής* κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1960. Άλλωστε, τα κινηματογραφικά επίκαιρα αποτυπώνουν με τον πλέον ευκρινή τρόπο την επίσημη κρατική πολιτική στον τομέα της «δημοσιότητας», με άλλα λόγια, της προπαγάνδας και, μάλιστα, όχι προς τρίτους, στο εξωτερικό, αλλά στο εσωτερικό πολιτικό πλαίσιο.

Χρονική αφετηρία της ανάλυσης είναι το 1961, όχι μόνο γιατί από τη χρονιά εκείνη η παραγωγή και η προβολή των κινηματογραφικών επικαίρων άρχισε να γίνεται σε ιδιαίτερα συστηματική βάση αλλά, κυρίως, γιατί τότε εμφανίστηκε το νέο θεσμικό πλαίσιο για τον ελληνικό κινηματογράφο με την ψήφιση σχετικού νόμου (4208/1961), στον οποίο περιλαμβάνονταν και διατάξεις που ρύθμιζαν εκ νέου τα της προβολής των κινηματογραφικών επικαίρων. Επίσης, ένας ακόμη λόγος είναι ότι η δεκαετία του 1960 αποτέλεσε την κορύφωση της ανάπτυξης της κινηματογραφικής καταπόλησης (επομένως και των κινηματογραφικών επικαίρων) στην Ελλάδα. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ξεκίνησε η περίοδος κρίσης του κινηματογράφου, κυρίως λόγω της έλευσης της τηλεόρασης. Η επίσημη εμφάνιση της τηλεόρασης το 1966 (δοκιμαστικές εκπομπές είχαν ξεκινήσει από το 1965) και η γοργή ανάπτυξή της ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οδήγησαν την κινηματογραφική κατανάλωση σε πανελλαδικό επίπεδο σε ελεύθερη πτώση. Είναι χαρακτηριστικό πως, από το 1969 έως το 1978, η μείωση των εισιτηρίων στους κινηματογράφους φτάνει το 75%.²

1. Η κυριότερη μελέτη για τις ελληνονατοϊκές σχέσεις εξακολουθεί να είναι το Theodore A. Couloumbis, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, Yale, 1966. Για την εσωτερική πολιτική κατάσταση, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καρχηδική Δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

2. Για την ανάπτυξη του κινηματογράφου και την κρίση του στη δεκαετία του

Εξάλλου, η ενασχόληση με τα κινηματογραφικά επίκαιρα της συγκεκριμένης περιόδου παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς στην Ελλάδα εναλλάσσονται διαφορετικά κυβερνητικά σχήματα. Έτσι, στη διετία 1961-1963 κυριαρχεί η ΕΡΕ και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής (με υπουργούς Προεδρίας, υπεύθυνους για τα κινηματογραφικά επίκαιρα, τους Κωνσταντίνο Τσάτσο και Δημήτριο Μακρή), μεταξύ 1963-1965 η Ένωση Κέντρου και ο Γεώργιος Παπανδρέου (υπουργοί Προεδρίας οι Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Ανδρέας Παπανδρέου και Δημήτριος Παπασπύρου). Η διετία 1965-1967 διακρίνεται για την πολιτική της ρευστότητα (με μακροβιότερο υπουργό τον Ευάγγελο Σαββόπουλο, στην κυβέρνηση Στέφανου Στεφανόπουλου), ενώ τα έτη 1967-1968 είναι τα πρώτα δύο της επταετούς δικτατορίας των συνταγματαρχών με υπουργό Προεδρίας αρχικά, έως τον Δεκέμβριο του 1967, τον ίδιο τον δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο.

Κατά την προσέγγιση των κινηματογραφικών επικαίρων της δεκαετίας του 1960, πρέπει να λαμβάνεται σταθερά υπόψη ότι η συγκεκριμένη δεκαετία είναι η περίοδος κρίσης του μετεμφυλιακού κράτους, η οποία θα αποδειχτεί στο τέλος μοιραία. Και τούτο διότι η «καχεκτική» ή δύσκολη ή ατελής Δημοκρατία,³ βασισμένη στη λογική του αποκλεισμού μιας ολόκληρης πολιτικής παράταξης από την κυβερνητική εξουσία, θα αποδεικνυόταν ανίκανη να αντιμετωπίσει τις αντιχρονόμενες βλέψεις για πολιτική εξουσία που προερχόταν όχι μόνο «μέσα» από το πολιτικό σύστημα, αλλά και από εξωθεσμικούς παράγοντες, όπως το Στέμμα και τον Στρατό. Η αδυναμία αυτή μετεξέλιξης σε πλήρη δημοκρατία θα οδηγήσει, τελικά, στην ανατροπή του πολιτεύματος στις 21 Απριλίου 1967.⁴

Ας μη λησμονείται ότι ο Στρατός θεωρούσε ότι έπαιζε τον ρόλο του εγγυητή όχι μόνον της εξωτερικής ασφάλειας της χώρας αλλά και του εσωτερικού-πολιτικού καθεστώτος. Η νοοτροπία αυτή είχε ως αφετηρία την ίδρυση του ΙΔΕΑ και εδραζόταν στην αντίληψη ό-

1970, βλ. Πέτρου Κουάνη, *Η Κινηματογραφική Αγορά στην Ελλάδα 1944-1999 – καταναλωτικά πρότυπα στην αγορά των κινηματογραφικών ταινιών στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Finatex Α.Ε., Αθήνα 2001, σ. 26, 71-72, 104-109.

3. Βλ. ιδιαίτερα τα σχόλια στο Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία...*, ό.π., σ. 9.

4. Βλ. την ανάλυση για την επιβολή της δικτατορίας στο Κωνσταντίνο Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία – από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974.

τι ο στρατιωτικός μηχανισμός αποτελούσε κομβικό –και, εν μέρει, ανεξάρτητο από πολιτικό έλεγχο– σημείο οργάνωσης της αστικής εξουσίας στο τρίποδο Στέμμα-Στρατός-πολιτική.⁵ Στη δεκαετία του 1960 ενισχύθηκε αυτή η αντίληψη στον Στρατό λόγω της κρίσης ενός πολιτικού συστήματος που δεν μπορούσε να δεχτεί αλλαγή έξω από το πλαίσιο που όριζε το άτυπο αλλά κυρίαρχο ιδεολογικό οικοδόμημα του μετεμφυλιακού κράτους με ακρογωνιαίο λίθο το Γ΄ Ψήφισμα του Ιουνίου του 1946 και το «παρασυνταγματικό corpus» του 1952.⁶ Ήταν εξαιρετικά δύσκολο για ένα καθεστώς που αυτοπροσδιοριζόταν ως δημοκρατία (παραγνωρίζοντας τα εμφανή και ανίατα σημάδια «καχεξίας» τα οποία το είχαν σημαδέψει από τη γέννησή του), να απαρνηθεί τα έκτακτα αυτά μέτρα διαρκείας. Η ριζική μεταρρύθμιση αποδεικνυόταν αδύνατο εγχείρημα για τη μετεμφυλιακή ή «καχεκτική» δημοκρατία.

Η παρούσα μελέτη ερευνά τον τρόπο με τον οποίο η κρατική πολιτική δημοσιότητας (ή, αν δεν μας τρομάζει η λέξη, προπαγάνδα) στο θέμα των σχέσεων με τη Δυτική Συμμαχία, εντάσσεται στο πλαίσιο της κρίσης του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος κατά τη δεκαετία του 1960. Τίθεται συγκεκριμένα το ερώτημα εάν, σε αυτή την εποχή, το κλίμα των έντονων πολιτικών συγκρούσεων και εσωτερικής αμφισβήτησης αντικατοπτρίζεται στην εικόνα που προσλαμβάνει το κοινό για τη Δυτική Συμμαχία ή, εάν η κρατική πολιτική προπαγάνδας αναπαράγει, ανεξάρτητα από την πολιτική κρίση, την κυρίαρχη αντίληψη για το ΝΑΤΟ και τον ρόλο του.

Από την προσέγγιση των κινηματογραφικών επικαιρών της δεκαετίας του 1960 διαφαίνεται ότι η λογική της προσκόλλησης στη Δυτική Συμμαχία είναι κυρίαρχη: δεν αντανακλάται κλίμα αμφισβήτησής της ανεξαρτήτως κυβερνήσεων· αναπαράγεται απλώς το κυρίαρχο σχήμα πολιτικής για αυτή. Με άλλα λόγια, το ΝΑΤΟ είναι πολιτική επιλογή όλων των πολιτικών δυνάμεων που ασκούν εξουσία. Υπό αυτή την έννοια τα κινηματογραφικά επίκαιρα είναι μια ένδειξη της αποστέωσης και της αδυναμίας μετεξέλιξης της κα-

5. Βλ. Δημήτρης Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία, η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 35-42, 110-111.

6. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σ. 22 και 64· Κ. Τσοικαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, ό.π., σ. 135-136· Αριστόβουλος Μάνεσης, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομοποίηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σ. 23-24, και Νίκος Αλβιζιάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 525, 536-539.

χεκτικής Δημοκρατίας, του κύριου δηλαδή λόγου που οδήγησε στην πτώση της το 1967.

2. ΤΑ ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΚΑΙ Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥΣ

Ενώ κατά τη δεκαετία του 1950 τα κινηματογραφικά επίκαιρα δεν γυρίζονταν με μεγάλη συχνότητα, στη δεκαετία του 1960 η παραγωγή τους συστηματοποιήθηκε και νέες ταινίες ετοιμάζονταν σχεδόν ανά εβδομάδα, όπως φαίνεται από τους καταλόγους του υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ.⁷ Τεχνολογικά, οι ταινίες αυτές δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλών προδιαγραφών, καθώς είχαν μόνον εικόνα και ο ήχος (συνήθως η φωνή του εκφωνητή) «έμπαινε» από πάνω.

Το πλαίσιο που καθόριζε την προβολή αυτών των αποκαλούμενων «επιμορφωτικών ταινιών» θεσπίστηκε με τον νόμο 4208/1961 «περί μέτρων διά την ανάπτυξιν της Κινηματογραφίας εν Ελλάδι και άλλων τινών διατάξεων», ο οποίος δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 19 Σεπτεμβρίου 1961, δηλαδή την προηγούμενη ακριβώς από τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για τις 29 Οκτωβρίου. Ο νόμος αυτός διαδεχόταν και συμπλήρωνε τον μεταξικό νόμο 4767/1937 «Περί τροποποίησης, συμπληρώσεως και κωδικοποίησης των περί Κινηματογράφων διατάξεων» και όριζε με τρόπο αναλυτικό έως εξαντλητικό όλες τις πτυχές της ελληνικής κινηματογραφίας.⁸

Πάντως, η ρύθμιση για τα κινηματογραφικά επίκαιρα αποτελεί σε μεγάλο βαθμό απλή επανάληψη του προηγούμενου νομικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 17, που αναφέρεται στην προβολή ταινιών «χαρακτηρισθειςών ως προσατευόμενων», και στην παράγραφο έξι ορίζεται ότι οι επιχειρηματίες κινηματογραφικών αιθουσών και θερινών κινηματογράφων εξακολουθούν να είναι υποχρεωμένοι να τηρούν τις διατάξεις του άρθρου 1 του Ν.Δ. 1210/1949,⁹ το οποίο με τη σειρά του, σε μεγάλο βαθμό, επαναλαμβάνει το άρθρο 8 του Α.Ν. 445/1937. Στο τελευταίο αυτό ορίστηκε για πρώτη φορά η υποχρεωτική προβολή από τους αιθουσάρχες ται-

7. Βλ. στην ιστοσελίδα του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ, <http://www.minpress.gr>

8. Για μια εκτενή ανάλυση του νόμου, βλ. Δημ. Στεργιανόπουλος (επιμ.), *Νομοθεσία Κινηματογράφου (κωδικοποιημένη)*, έκδοση περιοδικού *Τα θεάματα*, Αθήνα 1961, σ. 6, και ΦΕΚ 176 της 19ης Σεπτεμβρίου 1961.

9. Βλ. Ν.Δ. 120 στο ΦΕΚ 278 της 27ης Οκτωβρίου 1949.

νών των κρατικών υπηρεσιών.¹⁰ Για την ακρίβεια, προβλεπόταν ότι κάθε κινηματογραφική επιχείρηση ήταν υποχρεωμένη να παρουσιάζει σε κάθε προβολή του τακτικού προγράμματος τις ταινίες του υφυπουργείου Τύπου και Πληροφοριών (που θα ενσωματωθεί στη συνέχεια στο υπουργείο Προεδρίας), οι οποίες δεν έπρεπε να ξεπερνούν τα δεκαπέντε λεπτά σε διάρκεια· η προβολή, μάλιστα, όχι μόνο γινόταν δωρεάν αλλά αρκετές φορές και με καταβολή κάποιου ποσού από τους αιθουσάρχες υπό τη μορφή ανταποδοτικού τέλους υπέρ της κρατικής υπηρεσίας. Σε περίπτωση που επί τρεις φορές δεν προβαλλόταν η ταινία, ο κινηματογράφος θα έκλεινε από μία έως δεκαπέντε ημέρες. Εκεί που ο νόμος του 1961 προχωρά ένα βήμα σε σχέση με τα κινηματογραφικά επίκαιρα είναι ότι μεριμνά και για την «ενημέρωση» των κατοίκων της υπαίθρου, καθώς ιδρύονται κινητές μονάδες επιμόρφωσης από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου και Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας με σκοπό την επιμόρφωση και την ψυχαγωγία του λαού της υπαίθρου με τη δωρεάν προβολή επίκαιρων μορφωτικών ταινιών και, φυσικά, των κινηματογραφικών επικαίρων.¹¹

Ο κινηματογράφος (άρα και η θέαση των κινηματογραφικών επικαίρων που προβάλλονταν ανελλιπώς με βάση το νομοθετικό πλαίσιο) αποτέλεσε, κατά τη δεκαετία του 1960, μια σημαντική κοινωνική εκδήλωση για το σύνολο σχεδόν του ελληνικού πληθυσμού. Την εποχή εκείνη, ο κινηματογράφος αποτελούσε τον πλέον διαδεδομένο τρόπο διασκέδασης και, με το σχετικά φτηνό του εισιτήριο, περίπου το ένα τέταρτο του θεατρικού, γρήγορα κατέστη το φθηνότερο και λαϊκότερο είδος μαζικής ψυχαγωγίας. Το κράτος, λοιπόν, θέλησε όχι μόνο να ενισχύσει τη νέα αυτή δραστηριότητα, αλλά και να αξιοποιήσει τη δυναμική της προς όφελός του. Ήδη, πριν από τη θέσπιση του σχετικού νόμου, σε σημείωμα της 8 Φεβρουαρίου 1961 σχετικό με τον προγραμματισμό της Υπηρεσίας Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας, ο ειδικός σύμβουλος Ν. Γωγούσης αναφερόταν στις δυνατότητες «διαμορφώσεως της κοινής γνώμης και διά του κινηματογράφου» με την προβολή κινηματογραφικών επικαίρων.¹²

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι μολονότι το δημόσιο είχε τον

10. Βλ. Δημ. Στεργιανόπουλος, *Νομοθεσία Κινηματογράφου*, ό.π., σ. 14-15.

11. Στο ίδιο, σ. 58.

12. Βλ. Παύλου Πετρίδη (ιστορική επιμ. - εισαγωγή), *Εξουσία και Παραξενούσια στην Ελλάδα (1957-1967)*, Απόρρητα Ντοκουμέντα, Προσκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 171-177.

μονοπωλιακό έλεγχο της παραγωγής των ταινιών αυτών, η κρατική εξουσία δεν πίστευε τυφλά στη δύναμη των κινηματογραφικών επικαίρων. Οι περισσότεροι από τους θεατές μάλλον γνώριζαν πολύ καλά ότι αυτό που έβλεπαν και άκουγαν προτού ξεκινήσει η ταινία της αρεσκείας τους, ήταν η επίσημη εκάστοτε κυβερνητική θέση και είχαν κατά νου το «φιλτράρισμα» στο οποίο υπόκεινταν τα κινηματογραφικά επίκαιρα προτού προβληθούν. Επίσης, δεν πρέπει να λησμονείται ότι η δεκαετία του 1960 δεν ήταν μια χρυσή δεκαετία μόνο για τον ελληνικό κινηματογράφο αλλά και για τον ημερήσιο Τύπο της εποχής. Η Τέταρτη Εξουσία απολάμβανε πραγματικά υψηλές κυκλοφορίες και, κυρίως, περιβαλλόταν με την αίγλη της έγκυρης και μη αναγκαστικά κρατικής-κυβερνητικής ενημέρωσης. Με άλλα λόγια, η δύναμη της κυβερνητικής προπαγάνδας δεν ήταν σε καμία περίπτωση απειoriόριστη στο κινηματογραφικό κοινό το οποίο, άλλωστε, σε μεγάλο ποσοστό συχνά αδημονούσε να τελειώσει η ταινία των επικαίρων και να απολαύσει το έργο που είχε επιλέξει.

Η δομή που ακολουθούσαν τα κινηματογραφικά επίκαιρα ήταν, με μικρές διαφορές, ίδια σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Έτσι, πρώτος «έπαιζε» πάντα ο βασιλιάς· ακολουθούσε ο πρωθυπουργός και οι δραστηριότητες των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, και έπονταν τα λοιπά νέα.

Η σειρά με την οποία θα προβάλλονταν οι ειδήσεις και, φυσικά, η επιλογή τους, γινόταν μάλλον με κριτήρια που έθετε η κυβέρνηση, καθώς οι ενημερωτικές ταινίες που ετοιμάζονταν στο κτήριο της Ζαλοκώστα έπαιρναν την τελική έγκριση από τον διευθυντή της υπηρεσίας. Ο τελευταίος ήταν καθαρά πολιτικό πρόσωπο, αφού διοριζόταν απευθείας από τον υπουργό Προεδρίας, με αποτέλεσμα οι κυβερνητικές αλλαγές να τον συμπαρασύρουν. Αντίθετα, οι τεχνικοί υπάλληλοι και ο εκφωνητής παρέμεναν, λίγο ως πολύ, οι ίδιοι.

Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη πως υπήρχαν και πρακτικά ζητήματα στη σειρά προβολής των θεμάτων. Συγκεκριμένα, οι τεχνικοί υπάλληλοι της υπηρεσίας είχαν ασφυκτικά χρονικά περιθώρια για την προετοιμασία όχι μόνο της ταινίας αλλά και για την έγκρισή της, όπως και για την αναπαραγωγή μερικών εκατοντάδων αντιγράφων που διανεμόνταν σχεδόν ανά εβδομάδα στους κινηματογράφους της επικράτειας.¹³ Έτσι, υπήρχαν περιπτώσεις που ακόμη και

13. Στοιχεία από την προφορική συνέντευξη που παραχώρησε στον γράφοντα

ο βασιλιάς έπαιξε τελευταίο θέμα στην ταινία επειδή το υλικό γυρίστηκε και παραδόθηκε στη Ζαλοκώστα την τελευταία στιγμή με την εντολή να μπει στην επικείμενη προς προβολή ταινία και όχι στην επόμενη.¹⁴ Συνεπώς, η σειρά προβολής ενός θέματος δεν είχε να κάνει μόνο με την πολιτική βούληση αλλά και με λόγους καθαρά πρακτικούς.

Αν και τα κινηματογραφικά επίκαιρα ήταν σε μεγάλο βαθμό ελληνοκεντρικά, θέματα σχετικά με το ΝΑΤΟ προβάλλονταν κατά καιρούς με βάση την τρέχουσα επικαιρότητα, όπως επισκέψεις ανώτερων στρατιωτικών του ΝΑΤΟ ή του γενικού γραμματέα του και, φυσικά, οι συμμαχικές ασκήσεις που διεξάγονταν στον ελληνικό χώρο. Βέβαια, με την ευρύτερη έννοια ως νατοϊκά θέματα προσμετρώνται στην παρούσα μελέτη και οι επαφές με αξιωματούχους χωρών του ΝΑΤΟ, κυρίως πρωθυπουργούς και υπουργούς Αμύνης και Εξωτερικών. Αυτό που μεταβάλλεται αναλόγως της εσωτερικής και διεθνούς πολιτικής κατάστασης είναι όχι μόνον η συχνότητα της προβολής νατοϊκών θεμάτων ή αναφορών αλλά και η έκταση που δινόταν σε αυτά ή, ακόμη, και το ύφος του εκφωνητή, το οποίο συχνά μπορεί να ειπωθεί ότι λειτουργούσε ως «βαρόμετρο» της πολιτικής σημασίας που αποδιδόταν στην είδηση.

Ενδιαφέρουσα είναι και η εξέταση του ποσοστού προβολής νατοϊκών θεμάτων κατά τη δεκαετία του 1960, όπως φαίνεται από τον ακόλουθο πίνακα.

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΤΑΙΝΙΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΕΜΑΤΩΝ	ΘΕΜΑΤΑ ΝΑΤΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΝΑΤΟ
1961	26	212	6	2,83%
1962	35	244	14	5,73%
1963	36	289	11	3,80%
1964	31	270	7	2,59%
1965	27	312	0	0,00%
1966	30	295	9	2,00%
1967	54	458	12	2,62%
1968	51	658	16	2,50%
1969	52	506	15	2,96%

Πηγή: <http://www.minpress.gr> του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

ο σκηνοθέτης και τεχνικός προβολής της ταινιοθήκης του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ, Ι. Γαζής.

14. Βλ. ενημερωτική ταινία 196226 ταινιοθήκης υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

Το πλέον εντυπωσιακό στοιχείο είναι πως, κατά το 1965, δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στο ΝΑΤΟ, κυρίως λόγω της τεταμένης εσωτερικής πολιτικής κατάστασης, η οποία άλλωστε απέτρεπε και τη διενέργεια εκτεταμένων επαφών στο διεθνές πεδίο. Ακόμη, μπορεί να παρατηρηθεί ότι κατά τη διετία 1961-1963 τα θέματα του ΝΑΤΟ προβάλλονται αρκετά συχνά, στα έτη 1964-5 μειώνονται δραστικά, το 1966-67 γίνονται κάπως περισσότερα σε σχέση με την προηγούμενη διετία, για να φθάσουμε στα δύο πρώτα χρόνια της επτάχρονης δικτατορίας, η οποία προβάλλει πολύ έντονα και την παραμικρή σχετική επαφή, ώστε, εκτός όλων των άλλων, να συγκαλύπτει τη διεθνή απομόνωση του καθεστώτος. Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι τυχόν περιορισμός σε ποσοτικά μόνο στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων είναι εξαιρετικά επισφαλής.

3. Η ΕΝΘΟΥΣΙΩΔΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΟΥ ΝΑΤΟ, 1961-1963

Στις 17-24 Απριλίου 1961, ο Κ. Καραμανλής, συνοδευόμενος από τον υπουργό των Εξωτερικών Ευαγγ. Αβέρωφ, επισκέφθηκε τις ΗΠΑ, έχοντας προηγουμένως επισκεφθεί τον Καναδά, επίσης χώρα-μέλος του ΝΑΤΟ. Κύριοι στόχοι της μετάβασής του στην έδρα της δυτικής υπερδύναμης και των συνομιλιών με τον νεοεκλεγέντα πρόεδρο John Kennedy, τον υπουργό των Εξωτερικών Dean Rusk και άλλους ιθύνοντες, ήταν η σύμφιξη των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, η εξασφάλιση πρόσθετων εγγυήσεων για την ασφάλεια της Ελλάδας, καθώς και η προβολή των ελληνικών αιτημάτων για οικονομική και στρατιωτική βοήθεια. Μετά τη διενέργεια συνομιλιών στην Ουάσινγκτον, ο Καραμανλής επισκέφθηκε τη Νέα Υόρκη, όπου είχε επαφές με τον γενικό γραμματέα του ΟΗΕ Dag Hammarskjöld, όσο και με παράγοντες της αμερικανικής κοινωνίας και με την ηγεσία της ελληνικής ομογένειας. Με δεδομένη τη βαρύτητα της διμερούς σχέσης, η μετάβαση του πρωθυπουργού στην Ουάσινγκτον ως του πρώτου επίσημου προσκεκλημένου του προέδρου Kennedy, αποτελούσε ένα θέμα κατ' εξοχήν πρόσφορο για προβολή στο ελληνικό κοινό.¹⁵

15. Βλ. Για την επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στις ΗΠΑ, βλ. Κ. Σβολόπουλος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα & κείμενα*, τόμ. 5ος, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 17-61.

Η επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στις ΗΠΑ στην ενημερωτική ταινία¹⁶ είναι, φυσικά, πρώτο θέμα. Είναι όμως εξαιρετικά ενδιαφέρον, με δεδομένο το γεγονός ότι έχουν πια δημοσιευθεί τα πρακτικά των συνομιλιών του στις ΗΠΑ, να σημειωθεί ο βαθμός στον οποίο η εικόνα που προσφέρει η ταινία συμπίπτει με αυτή των αρχειακών πηγών.

Ας σημειωθούν πρώτα αυτά για τα οποία δεν έγινε η παραμικρή νύξη στην ταινία του υπουργείου Προεδρίας. Έτσι, δεν αναφέρθηκε διόλου ότι η επίσκεψη της ελληνικής αντιπροσωπείας συνέπεσε με την κουβανική κρίση εκείνων των ημερών. Επίσης, δεν υπάρχει ειδική μνεία για την έκφραση αλληλεγγύης από τον έλληνα πρωθυπουργό προς την αμερικανική πολιτική στην Κούβα και στο Λάος ούτε για τη δήλωση του Κ. Καραμανλή στη Ν. Υόρκη ότι «Η Αμερική έχει ειδική ευθύνη και ειδικόν δικαίωμα να ενδιαφέρεται διά την ανεξαρτησίαν και την ελευθερίαν του δυτικού ημισφαιρίου».¹⁷ Η δήλωση αυτή είχε προκαλέσει αντιδράσεις της αντιπολίτευσης που, όμως, κατά πάγια άλλωστε τακτική αντιμετώπισης της εκάστοτε αντιπολίτευσης κατά τη δεκαετία του 1960, δεν πέρασε στην ταινία των κινηματογραφικών επικαίρων.

Από τον εκφωνητή τονίζεται ότι ο Κ. Καραμανλής ήταν ο πρώτος ξένος ηγέτης που επισκέφτηκε επίσημα τις ΗΠΑ μετά την εκλογή του προέδρου Kennedy. Η ταινία παρακολουθεί το επίσημο πρόγραμμα της επίσκεψης –συνεντεύξεις Τύπου, δείπνα, ομιλίες– με εμφανή σκοπό να αναδειχθεί η ατμόσφαιρα εγκαρδιότητας και αλληλεγγύης που χαρακτηρίζει τις διμερείς σχέσεις, χωρίς πάντως να κάνει ιδιαίτερη αναφορά στα θέματα που συζητήθηκαν. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στις προσωπικότητες των δύο ηγετών, πιθανότατα λόγω των προφανών πολιτικών εντυπώσεων που δημιουργούνταν στην κοινή γνώμη. Άλλωστε, και οι δύο –νεοί και με εντυπωσιακή παρουσία– προσφέρονταν για κινηματογραφική κάλυψη. Η σκηνή, μάλιστα, στην οποία αποτυπώνεται με τον πλέον εύγλωττο τρόπο η παραπάνω επιδίωξη είναι το πολύ γνωστό στιγμιότυπο στην είσοδο του Λευκού Οίκου, όταν το προεδρικό ζεύγος υποδέχτηκε τον έλληνα πρωθυπουργό με τη σύζυγό του. Με άλλα λόγια, προωθήθηκαν τα θέματα εκείνα που τόνωναν το «κύρος» της κυβέρνησης.

16. Ταινία 196109 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

17. Βλ. Κ. Καραμανλής, *Αρχείο...*, τόμ. 5ος, ό.π., σ. 59.

Λίγους μήνες αργότερα, στις 27 Νοεμβρίου 1961, ο γενικός γραμματέας του NATO Dirk Stikker επισκέφθηκε την Αθήνα. Η έλευσή του ήταν πρώτο θέμα στην ταινία των κινηματογραφικών επικαιρών.¹⁸ Κατά την τετραήμερη παραμονή του, ο γενικός γραμματέας της Συμμαχίας είχε συνομιλίες με τον Κ. Καραμανλή και τον Ευαγγ. Αβέρωφ, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως σε θέματα της ευρύτερης πολιτικής του NATO και, βέβαια, στο ελληνικό αίτημα για συνέχιση της δωρεάν στρατιωτικής βοήθειας.¹⁹ Σύμφωνα με την ενημερωτική ταινία, σκοπός της επίσκεψης ήταν η προετοιμασία της επικείμενης συνόδου υπουργών στις 13 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, ενώ ο Stikker κόμισε προς συζήτηση την εισηγητική του έκθεση για παροχή βοήθειας από το NATO σε Ελλάδα και Τουρκία. Επίσης, τονίστηκε με έμφαση ότι είχε εγκάρδιες συνομιλίες με τους Καραμανλή και Αβέρωφ.

Η νέα φάση της προβολής νατοϊκών θεμάτων –με εξαίρεση την μάλλον τυπικής μορφής κάλυψη της επίσκεψης του ανώτατου στρατιωτικού αξιωματούχου της Συμμαχίας, ναυάρχου Ράσελ²⁰– θα ξεκινήσει την άνοιξη του 1962. Πρώτο γεγονός, η 13η επέτειος της ίδρυσης του NATO (4 Απριλίου 1962) με την παρουσία του διαδόχου Κωνσταντίνου στην έδρα του Οργανισμού.²¹ Ίσως το πλέον σημαντικό από την ταινία να είναι η αναφορά στο τηλεγράφημα που απέστειλε ο υπουργός Εξωτερικών Ευάγγ. Αβέρωφ στον Stikker λόγω της επετείου, στο οποίο αναφέρει ότι η Ελλάδα προσβλέπει στο NATO όχι μόνο για την εγγύηση της ασφάλειάς της, αλλά και για ένα καλύτερο αύριο. Έτσι, λοιπόν, ακόμη και σε ένα μάλλον τυπικό τηλεγράφημα, δεν παραλείπεται να προβληθεί στο ελληνικό κοινό η εικόνα της συμμαχίας ως εγγυήτριας ασφάλειας και ευημερίας.

Διθυραμβική, πάντως, αναφορά στο NATO θα γίνει λίγο μετά, με αφορμή τις εργασίες της συνόδου υπουργών της Συμμαχίας στην Αθήνα, στις 3-6 Μαΐου 1962, με τη συμμετοχή του γενικού γραμματέα της Συμμαχίας Stikker, των υπουργών Εξωτερικών και Άμυνας των ΗΠΑ Dean Rusk και Robert McNamara, του υπουργού Άμυνας της Δ. Γερμανίας Franz-Joseph Strauss, του τούρκου υ-

18. Ταινία 196125 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

19. Περισσότερα για την επίσκεψη βλ. Κ. Καραμανλής, *Αρχείο...*, τόμ. 5ος, ό.π., σ. 247-248.

20. Ταινία 196204 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

21. Στο ίδιο, ταινία 196209.

πουρογού Εξωτερικών Feridun Kemal Erkin και άλλων.²² Πρέπει να σημειωθεί ότι, παράλληλα, είχαν ανακύψει προβλήματα στη διάθεση δωρεάν στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, αφού η νατοϊκή επιτροπή των «Τριών Σοφών»,²³ επιφορτισμένη με την αρμοδιότητα της καταγραφής των αναγκών και τη δημιουργία μηχανισμού κατανομής των βαρών μεταξύ των μελών της Συμμαχίας, είχε εισηγηθεί τη διακοπή της αμυντικής στήριξης προς την Ελλάδα με το επιχείρημα ότι η χώρα είχε πλέον αναπτυχθεί οικονομικά και μπορούσε να καλύψει τα έξοδα της άμυνάς της. Είναι ενδιαφέρον ότι το πρόβλημα αυτό –φλέγον, κατά την ίδια την κυβέρνηση– δεν καταλαμβάνει κεντρική θέση στην ενημερωτική ταινία.

Ολόκληρη η ταινία²⁴ ήταν αποκλειστικά αφιερωμένη στην ειρηνή σύσκεψη του NATO στην Αθήνα, αν και με έναν μάλλον ιδιόμορφο τρόπο. Ξεκινά με εικόνες από τους Δελφούς και μιλά για τις αρχαίες αμφικτιονίες. Σύμφωνα με τον εκφωνητή, τα κράτη-μέλη αυτών των ενώσεων δεν φοβούνται κανένα εχθρό και καμία επίθεση και αφήνονταν απερίσπαστα στην ειρήνη και την πρόοδο. Στη συνέχεια, το ύφος γίνεται λιγότερο διθυραμβικό και περισσότερο τυπικό. Τονίζεται η σοβαρότητα της συνόδου και γίνονται αναφορές σε δηλώσεις ξένων επισήμων. Σημειολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι δεν αναφέρονται σχετικές δηλώσεις από την άφιξη του τούρκου υπουργού των Εξωτερικών F. Erkin, αν και προέδρευε της Συνόδου, ειδικά μάλιστα από τη στιγμή που η συγκεκριμένη περίοδος χαρακτηριζόταν από την απουσία έντασης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Ακόμη, στην ταινία παρουσιάζεται αναλυτικά η διαρρύθμιση του Ζαπτείου, οι έκτακτες τηλεπικοινωνιακές εγκαταστάσεις, η εκτενής δημοσιογραφική κάλυψη της Συνόδου από όλα τα διεθνή μέσα και η τριγλώσση ταυτόχρονη μετάφραση. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται προφανώς η προβολή των τεχνολογικών «επιτευγμάτων» της χώρας.

Παράλληλα, ο εκφωνητής αναφέρει ότι ο πρωθυπουργός στη συνάντηση που είχε, στις 2 Μαΐου, με τον Stikker ζήτησε τη συνέχιση της στρατιωτικής βοήθειας από τον γενικό γραμματέα του NATO, αλλά ο τελευταίος στην απάντησή του, όπως τουλάχιστον αυτή δόθηκε μέσα από την ταινία των επικαιρών, δεν έκανε την

22. Βλ. Κ. Καραμανλής, *Αρχείο...*, τόμ. 5ος, ό.π., σ. 365-379.

23. Για την επιτροπή των «Τριών Σοφών», βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 43.

24. Ταινία 196213 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

παραμικρή νύξη επ' αυτού του ζητήματος. Επίσης, στην ταινία δεν αναφέρθηκε ότι αποφασίστηκε η δημιουργία ενός study group για τα ειδικά αμυντικά προβλήματα της Ελλάδας.²⁵ Φαίνεται, συνεπώς, ότι καταβλήθηκε προσπάθεια να αποσυνδεθεί η σύγκλιση της Συνόδου από το δυσάρεστο πρόβλημα της απροθυμίας των Συμμάχων για οικονομική ενίσχυση της χώρας.

Το πρόβλημα της βοήθειας, το οποίο τέθηκε με εύσημο τρόπο στο περιθώριο κατά την κάλυψη της Συνόδου στην Αθήνα, έμελλε πάντως να ανακύψει πιο έντονο, όταν επισκέφθηκε την Ελλάδα ο αντιπρόεδρος των ΗΠΑ L. Johnson για συνομιλίες ακριβώς σχετικά με τη διακοπή της δωρεάν στρατιωτικής βοήθειας. Ο Κ. Καραμανλής έθεσε επανειλημμένα το ζήτημα. Ο αμερικανός αντιπρόεδρος όμως, απλώς διαβεβαίωσε την κυβέρνηση για την οριστική διακοπή της και την αντικατάστασή της με δάνεια υπό ευνοϊκούς όρους και την υπόσχεση για πιθανή αμυντική βοήθεια από το ΝΑΤΟ.²⁶ Με άλλα λόγια, η επίσκεψη Johnson επιβεβαίωσε την αρνητική για την Ελλάδα τροπή του ζητήματος της βοήθειας.

Η εικόνα, πάντως, από την ενημερωτική ταινία²⁷ είναι κάπως διαφορετική. Φυσικά, το θέμα είναι πρώτο και ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη λαμπρή υποδοχή του αμερικανού Αντιπρόεδρου και στις αντιδράσεις του κόσμου κατά την υποδοχή, στο μέγεθος του συγκεντρωμένου πλήθους που κρατά ελληνικές και αμερικανικές σημαίες, ενώ δεν λείπουν και τα ζουμι σε πανό, τα οποία καλωσορίζουν τον αντιπρόεδρο των ΗΠΑ και είναι γραμμένα στα αγγλικά. Σύμφωνα με τον εκφωνητή, κατά την ευρεία σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε την επόμενη ημέρα, εξετάστηκε η παροχή αμυντικής βοήθειας από το ΝΑΤΟ σε χρήμα και η παραχώρηση νέων μαχητικών τζετ και εκατό εκατομμυρίων δολαρίων – δεν αποσαφηνίζεται υπό ποία μορφή. Είναι εμφανής η προσπάθεια του εκφωνητή να δείξει ότι, ενώ η δωρεάν βοήθεια διακόπτεται και δεν μας δίνουν αυτά που τους ζητήσαμε, όσα τελικά παίρνουμε είναι περισσότερα από αυτά του παρελθόντος (κάτι που, με τα διαθέσιμα σήμερα

25. Βλ. στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c620504a.htm>

26. Περισσότερα για την επίσκεψη, βλ. Κ. Καραμανλής, *Αρχείο...*, τόμ. 5ος, ό.π., σ. 446-452.

27. Ταινία 196224 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ και αποσπάσματα από την εκπομπή της ΕΡΤ *Ριμέικ - Είκοσι χρόνια επίκαιρα* της Ρ. Θεολογίδου.

στοιχεία, είναι ανακριβές). Γενικά, αναδύεται η αίσθηση ότι ο εκφωνητής υιοθετεί ένα ύφος σχεδόν διθυραμβικό, για να καλύψει την ουσία των πραγμάτων, που δεν είναι άλλη από το ότι οι συνεχείς και έντονες προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για τη διατήρηση της αμερικανικής βοήθειας, προσέκρουσαν τελικώς αμετάκλητα στη νέα αμερικανική εξωτερική πολιτική, που προέβλεπε την παύση της βοήθειας ήδη από το 1964.²⁸

Ένα είδος «αντισταθμίσματος» στις όποιες δυσμενείς αυτές εντυπώσεις, απετέλεσε η κινηματογραφική κάλυψη της μεγάλης νατοϊκής άσκησης στη βόρεια Ελλάδα τον ίδιο μήνα, τον Σεπτέμβριο του 1962.²⁹ Το θέμα αυτό προβλήθηκε στο τέλος της ταινίας, δηλαδή μετά και από την παρουσίαση του ποδοσφαιρικού αγώνα ΣΙΣΜ Κορέας-Ελλάδας κατά παράβαση του πρωτοκόλλου. Τούτο συνέβη, γιατί λόγω μοντάζ δεν προλάβαιναν να το επικολλήσουν στην αρχή, αφού ήδη είχαν φτιάξει το πρωτότυπο, για να προλάβουν να αναπαραγάγουν εκατοντάδες κόπιες για τους κινηματογράφους όλης της Ελλάδας. Γι' αυτό, προφανώς, δεν τηρήθηκε το πρωτόκολλο και το θέμα παρουσιάστηκε μετά το αθλητικό γεγονός. Η ιδιαίτερη αυτή σπουδή να παρουσιαστεί το θέμα είναι –ίσως– από μόνη της ενδεικτική.

Τόσο σε αυτή την άσκηση όσο και σε άλλες εκείνης της περιόδου, προβάλλεται έντονα ότι το ΝΑΤΟ είναι εγγυητής της ακεραιότητας της ελληνικής επικράτειας απέναντι σε κάθε εξωτερική επιβουλή, ενώ ο χώρος των ασκήσεων είναι πάντα στη Β. Ελλάδα, καθώς ακόμη ο κύριος κίνδυνος για τη χώρα τοποθετούνταν στα βόρεια σύνορά της.

Η επόμενη υψηλού επιπέδου επαφή με νατοϊκό αξιωματούχο έγινε το τρίτο δεκαήμερο του Απριλίου του 1963, οπότε επισκέφθηκε την Αθήνα ο ανώτατος αρχηγός των συμμαχικών δυνάμεων Ευρώπης (SACEUR) του ΝΑΤΟ, στρατηγός Lyman Lemnitzer. Το θέμα ήταν τρίτο στην ταινία.³⁰ Όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία,³¹ οι συζητήσεις με τον υψηλόβαθμο νατοϊκό αξιωματούχο περιστράφηκαν γύρω από την ελληνική αμυντική αποτρεπτική ισχύ απέναντι στους γείτονές της και, κυρίως, τη Βουλγαρία, όπως και

28. Αναλυτικά για το θέμα αυτό, βλ. Σωτ. Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι ΗΠΑ και η Ευρώπη...*, ό.π.

29. Ταινία 196226 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

30. Ταινία 196311 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

31. Βλ. Κ. Καρραμανλής, *Αρχείο...*, τόμ. 5ος, σ. 617.

την ανάγκη εκσυγχρονισμού των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων και την παροχή βοήθειας από τη Συμμαχία. Επρόκειτο, δηλαδή, για ζητήματα πάγιου και έντονου ενδιαφέροντος της ελληνικής κυβέρνησης, τα οποία όμως είχαν λίγο ως πολύ τοποθετηθεί σε νέα βάση μετά την απόφαση της Ουάσινγκτον για παύση της βοήθειας, απόφαση την οποία ένας στρατιωτικός αξιωματούχος, έστω και αυτού του επιπέδου, πολύ δύσκολα μπορούσε να τροποποιήσει. Για μια ακόμη φορά, το θέμα της βοήθειας παραμερίζεται στην ενημερωτική ταινία. Ο εκφωνητής απλώς αναφέρει ότι ο στρατηγός επισκέφτηκε τον πρόεδρο της κυβερνήσεως Κ. Καραμανλή και συζητήθηκε η θέση της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, δίχως να δίδονται περισσότερες λεπτομέρειες.

Τον Μάιο του 1963 η επίσκεψη του Charles de Gaulle στην Ελλάδα³² εντασσόταν στο ευρύτερο πεδίο της ελληνογαλλικής προσέγγισης από το 1959 και της βοήθειας που η Γαλλία παρείχε στην Ελλάδα για τη σύνδεση της με την ΕΟΚ.³³ Συγχρόνως, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η ιδιαίτερη θέση του de Gaulle απέναντι στο ΝΑΤΟ. Η κυβέρνηση Καραμανλή γνώριζε πλήρως τις περιορισμένες δυνατότητες της Γαλλίας και γι' αυτό επιδίωκε μόνο συμπληρωματική συνεργασία, μένοντας σταθερά προσηλωμένη στο άρμα του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ.³⁴

Το στοιχείο της ενημερωτικής ταινίας που πράγματι εντυπωσιάζει είναι ο διθυραμβικός χαρακτήρας της υποδοχής του de Gaulle, η ανάδειξη του οποίου ήταν εμφανώς ο σκοπός της υπηρεσίας κινηματογραφικών επικαιρών. Η πομπή ήταν πραγματικά μεγαλειώδης, όπως δείχνουν τα συνεχή πλάνα του πυκνού πλήθους που υπήρχε στους δρόμους από όπου περνούσε ο υψηλός επισκέπτης. Ο κινηματογραφικός φακός φροντίζει επιμελώς να αποτυπώσει το μέγεθος και τον ενθουσιασμό του κόσμου. Ωστόσο, η σκηνή που κλέβει την παράσταση είναι το εκκλησιαστικό πλάνο της μεγαλειώδους πομπής, προφανώς από κάποιο μπαλκόνι του ξενοδοχείου «Μ.

32. Βλ. επίσης αποσπάσματα από την εκπομπή της ΕΡΤ1 *Ριμέικ - Είκοσι χρόνα επίκαιρα* (Ρένα Θεολογίδου).

33. Βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Εστία, Αθήνα 2001.

34. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη...* ό.π., και Constantine Svolopoulos, «La perspective européenne de la politique extérieure grecque et le Général de Gaulle (1959-1963)», *De Gaulle en son siècle*: 5. L'Europe, Παρίσι 1992, σ. 247-255.

Βρετανία». Στην ταινία φαίνεται από ψηλά όλη η πομπή να στρίβει με αργή ταχύτητα από τη λεωφόρο Αμαλίας στη λεωφόρο Β. Σοφίας. Αν αναλογιστούμε τις τεχνικές δυσκολίες και τον περιορισμό των υλικών μέσων της υπηρεσίας των επικαίρων, η μεταφορά και η τοποθέτηση μιας βαριάς κάμερας (στην πράξη, οι οπερατέρ λόγω έλλειψης χώρου και χρόνου κουβαλούσαν την ογκώδη και βαριά κάμερα στον ώμο και δεν έστηναν τρίποδο για τις λήψεις) υποδηλώνει το ξεχωριστό ενδιαφέρον της υπηρεσίας των επικαίρων για μοναδικά πλάνα από την έλευση του γάλλου προέδρου.

Ιδιαίτερη μνεία στις ελληνογαλλικές συνομιλίες δεν γίνεται. Αντίθετα, προβάλλεται έντονα η προσωπικότητα του γάλλου Προέδρου και οι δημόσιες εμφανίσεις του στην Ελλάδα. Ο στρατηγός de Gaulle χαρακτηρίζεται από τον εκφωνητή ως «ήρμος», «λεβεντόκορμος», ως «ο θρυλικός στρατηγός», «ήρωας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου» και «πρόμαχος της ειρήνης». Εντελώς ξεχωριστή προσοχή αποδίδεται στην ομιλία του στη Βουλή εν μέσω επευφημιών και χειροκροτημάτων. Πρόκειται για μια από τις λίγες σχετικά φορές που σε ταινία επικαίρων ακούγεται η φωνή των ομιλητών, συγκεκριμένα του προέδρου της Βουλής, τα χειροκροτήματα των βουλευτών και το κλείσιμο της ομιλίας του de Gaulle στα ελληνικά με το «Λύεται η συνεδρίασις». Μπορεί, λοιπόν, το κοινό να μην πληροφορήθηκε σχεδόν τίποτε για το περιεχόμενο της ομιλίας, αλλά σε συμβολικό επίπεδο η κατακλείδα του γάλλου ηγέτη στα ελληνικά παρουσιάζεται να υποδηλώνει την υποστήριξη της Γαλλίας και το ενδιαφέρον της προς την Ελλάδα, πέρα από την αναγνώριση της πολιτισμικής της προσφοράς. Κατόπιν, παρατίθενται στιγμιότυπα από την επίσκεψη του γάλλου προέδρου στη Θεσσαλονίκη, όπου επίσης αναδεικνύεται με έμφαση ο ενθουσιασμός του πλήθους που τον υποδέχτηκε.

Συμπερασματικά, η όλη αίσθηση που αποκομίζει ο θεατής από την προβολή του θέματος είναι ότι οι πολιτικοί προϊστάμενοι της υπηρεσίας των επικαίρων θέλησαν να δώσουν έμφαση στη θριαμβευτική υποδοχή του γάλλου στρατηγού και την εδώ παραμονή του, ακολουθώντας την κρατική πολιτική προσέγγισης της Γαλλίας σε συνδυασμό με την προσπάθεια απόδοσης μιας εικόνας ανάλογης με τη γνωστή αίσθηση του στρατηγού για το «grandeur». Υπό την έννοια αυτή, η κάλυψη της επίσκεψης εντάσσεται στην πολιτική της ενθουσιώδους ένταξης της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο.

4. ΚΥΠΡΙΑΚΟ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΝΑΤΟ, 1964-1967

Την άνοιξη του 1964, και ενώ στην Κύπρο έχει ξεσπάσει νέα κρίση που δημιουργεί ανησυχία για ελληνοτουρκική σύρραξη,³⁵ η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου δέχεται την επίσκεψη του γενικού γραμματέα του ΝΑΤΟ Dirk Stikker (29 Απριλίου) και του γερο-σιαστή Fulbright (6 Μαΐου). Και οι δύο επίσημοι προσπαθούν να πείσουν τον Γ. Παπανδρέου για μια νέα ελληνο-αγγλο-τουρκική ή ελληνο-τουρκική συνδιάσκεψη για το Κυπριακό. Στην ενημερωτική ταινία,³⁶ οι συζητήσεις με τους δύο επισήμους απλώς αναφέρονται, χωρίς να εξηγείται η φύση των σχετικών επαφών. Ειδικά για τον Stikker, σημειώνεται ότι συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό και συζήτησαν οικονομικά και αμυντικά θέματα του νότιου τομέα του ΝΑΤΟ, δίχως φυσικά καμία νύξη στις απόρρητες συνομιλίες και, ιδιαίτερα, στη θέση που μετέφερε ο γενικός γραμματέας, ότι το ΝΑΤΟ δεν θα εμπλακεί σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου.³⁷

Γενικά, το κάθε θέμα ήταν πολύ μικρής διάρκειας. Ειδικά για τη συνάντηση με τον γενικό γραμματέα του ΝΑΤΟ μπορεί να σημειωθεί ότι και η σειρά προβολής και η έκταση που του δόθηκε ήταν μάλλον υποβαθμισμένες σε σχέση με το παρελθόν (π.χ. επίσκεψη Stikker τον Νοέμβριο του 1961). Άλλωστε, οι επαφές του 1964 γίνονται σε ατμόσφαιρα εθνικής κρίσης (όχι σε «θριαμβευτική» ατμόσφαιρα όπως το 1961-1963). Επομένως, είναι φυσικό να υποβαθμίζεται ο τόνος τους συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο.

Το κλίμα αυτό –αισθητά βαρύτερο απ' ό,τι στο παρελθόν– θα αντικατοπτριστεί και στην κάλυψη της επίσκεψης του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου στην Ουάσινγκτον στις 23-28 Ιουνίου 1964. Ο πρόεδρος Lyndon Johnson πρότεινε η Ελλάδα και η Τουρκία να έχουν απευθείας διαπραγματεύσεις για την εξεύρεση λύσης στο Κυπριακό. Αντίθετα, ο Γ. Παπανδρέου πρότεινε να εκδηλωθεί αμερικανική μεσολάβηση για την Ένωση της Ελλάδας με την Κύπρο, έ-

35. Για τις εξελίξεις στο Κυπριακό, βλ. ιδιαίτερα, Σωτήρης Ριζάς, *Ένωση-διχοτόμηση-ανεξαρτησία: οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το Κυπριακό, 1963-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000.

36. Βλ. ταινία 196413 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

37. Βλ. το σχετικό πρακτικό στο βιβλίο του Π. Πετρίδη (επιμ.), *Ο Γεωργίου Παπανδρέου και το Κυπριακό Ζήτημα (1954-1965)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 233-239.

τσι ώστε το νησί της Αφροδίτης να κατασταθεί αυτομάτως χώρος του ΝΑΤΟ.³⁸

Η επίσκεψη του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου στις ΗΠΑ τον Ιούνιο του 1964 ήταν δεύτερο θέμα στην ταινία³⁹ (μετά τα καλλιστεία με νικήτρια την Κορίνα Τσοπέη). Από τον εκφωνητή, σημειώνεται ότι οι συνομιλίες έγιναν σε εγχείδια ατμόσφαιρα και ότι ο πρωθυπουργός ανέπτυξε τις ελληνικές θέσεις για το Κυπριακό. Μάλιστα, έχουμε τη σπάνια για την εποχή εκείνη περίπτωση να παρουσιάζεται μικρό απόσπασμα από τις δηλώσεις που έκανε ο Γ. Παπανδρέου στους δημοσιογράφους με τη δική του φωνή: πρόκειται για το σημείο όπου αναφέρει ότι δεν θα συναντηθεί με τον πρωθυπουργό της Τουρκίας λόγω μη ώριμων ακόμη συνθηκών και πως επιθυμεί μόνο την αποστολή κάποιου μεσολαβητή.

Συνεπώς, αυτό που επιλέχθηκε να τονιστεί περισσότερο είναι η βασική θέση του πρωθυπουργού περί μη απευθείας συνομιλιών με την Τουρκία αλλά η συνέχιση της διαδικασίας μεσολάβησης των Αμερικανών υπό την τυπική αιγίδα του ΟΗΕ. Γενικά, από την επίσκεψη του Γ. Παπανδρέου στις ΗΠΑ η ταινία εστιάζεται στην κρισιμότητα των συζητήσεων για το μέλλον της Κύπρου και λείπει ο θριαμβευτικός τόνος που υπήρχε στην αντίστοιχη ταινία από την επίσκεψη του Κ. Καραμανλή τρία χρόνια νωρίτερα.

Όπως αναφέρθηκε, το επόμενο έτος, το 1965, δεν υπάρχουν αναφορές σε νατοϊκά θέματα. Νέα κινηματογραφική κάλυψη γίνεται μόλις το 1966, σχετικά με την επίσκεψη του γ.γ. του ΝΑΤΟ Manlio Brosio στην Αθήνα. Το θέμα ήταν τέταρτο στην ταινία.⁴⁰ Είχαν προηγηθεί δύο θέματα με τον βασιλιά και εγκαίνια γέφυρας στη βόρεια Ελλάδα από κυβερνητικό κλιμάκιο. Ο εκφωνητής περιορίζεται στο να αναφέρει ότι ο γενικός γραμματέας του ΝΑΤΟ ήλθε στην Αθήνα για συνομιλίες με την ελληνική κυβέρνηση και τον υποδέχτηκαν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός των Εξωτερικών Ηλίας Τσιριμώκος και ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Σταύρος Κωστόπουλος. Η όλη αίσθηση από τη σύντομη διάρκεια του θέματος

38. Βλ. Π. Πετρίδης, *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό Ζήτημα (1954-1965)*, ό.π., σ. 233-270. Βλ. επίσης Σωτήρης Ριζάς, *Ένωση-διχοτόμηση-ανεξαρτησία...*, ό.π., σ. 128-130.

39. Βλ. ταινία 196417 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ και το αντίστοιχο επεισόδιο από την εκπομπή της ΕΡΤ1 *Ριμέικ - Είκοσι χρόνια επίκαιρα* (Ρένα Θεολογίδου).

40. Ταινία 196607 από την ταινιοθήκη του υπουργείου Τύπου & ΜΜΕ.

είναι ότι το πρόβαλλαν μόνο για τυπικούς λόγους. Η σιωπή γύρω από τη δραστηριότητα στην Αθήνα ενός τόσο σημαντικού επισκέπτη ήταν εκκωφαντική.

Αμέσως μετά, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, καλύφθηκε κινηματογραφικά η νατοϊκή άσκηση «Summer Express», η οποία διενεργήθηκε στη βόρεια Ελλάδα παρουσία του βασιλιά.⁴¹ Τονίζεται ότι το ΝΑΤΟ καλύπτει απολύτως ολόκληρο τον χώρο της Βορείου Ελλάδος, ο οποίος θεωρούνταν ως ο πλέον ευάλωτος σε περίπτωση σύρραξης με τους βόρειους γείτονες. Ο εκφωνητής χαρακτηρίζει την άσκηση ως καθαρά αμυντική και αναφέρεται στην άφογη εμφάνιση των μονάδων. Η αφήγηση κλείνει με την παρέλαση όλων των δυνάμεων, ελληνικών και ξένων, που έλαβαν μέρος στην άσκηση, παρουσία των υπουργών Αμύνης και Β. Ελλάδος.

5. ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ, 1967-1968

Για τα δύο πρώτα χρόνια του καθεστώτος των συνταγματαρχών, επικρατεί στα κινηματογραφικά επίκαιρα η προσπάθεια του καθεστώτος να καλύψει τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει προβάλλοντας γεγονότα που λίγα χρόνια νωρίτερα κρίνονταν ως μη άξια προβολής. Έτσι, παρατηρείται μια συστηματική προβολή των αφίξεων στρατιωτικών της Συμμαχίας ακόμη και όταν δεν είναι υψηλόβαθμοι, ενώ ο έκτος αμερικανικός στόλος σε κάθε επίσκεψή του στην Ελλάδα αποτελεί ένα από τα πρώτα θέματα, όπως και η κατάθεση στεφάνων και οι λόγοι της ηγεσίας των συνταγματαρχών επί τη ευκαιρία νατοϊκών ετετειών ή σε γεύματα που παρέθετε ο Γ. Παπαδόπουλος προς τιμή νατοϊκών αξιωματούχων, θέμα το οποίο ποτέ δεν είχε τύχει αυτοτελούς προβολής προηγουμένως. Επίσης, πολύ συχνά προβάλλονται οι επισκέψεις στελεχών σωματείων της Ομογένειας στις ΗΠΑ, ενώ ειδικά οι επισκέψεις αμερικανών βουλευτών, όχι ιδιαίτερα γνωστών ή σημαντικών, προβάλλονται ως πρώτα θέματα.

Ενδεικτική είναι η αναφορά στη νατοϊκή άσκηση «Βαθύς Αύλαξ» το 1968. Πρόκειται για το δεύτερο σε σειρά θέμα στην ταινία⁴² σε συνέχεια της περιόδου του αντιβασιλέα Ζωιτάκη στη βόρεια

41. Στο ίδιο, ταινία 196621.

42. Στο ίδιο, ταινία 196835.

Ελλάδα. Ο ηχητικός σχολιασμός της άσκησης επιμένει στο μοτίβο ότι το ΝΑΤΟ εγγυάται την ανάπτυξη και συγχρόνως την προστασία της Ελλάδας. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε σύγκριση με παλαιότερα επίκαιρα και αντίστοιχες ασκήσεις, ήταν έκδηλο ότι οι σκηνές και οι λήψεις που προβάλλονταν ήταν εντελώς σκηνοθετημένες και στημένες, κυρίως οι ήχοι των όπλων και των εκρήξεων. Έτσι, οπλίτες περνούν μπροστά από τον κινηματογραφικό φακό και σχεδόν ποζάρουν, τα στιγμιότυπα από τις ασκήσεις είναι επιτηδευμένα και ελάχιστα ρεαλιστικά, ενώ η κορύφωση της σκηνοθεσίας ήταν το ηχητικό «ντουμπλάζ» των πυροβολισμών και κυρίως των εκρήξεων, στις οποίες ο κρότος που ακούγονταν κάθε άλλο παρά αντιστοιχούσε στην οπτική αποτύπωση της έκρηξης.⁴³ Αυτή η τακτική «ωραιοποίησης» της άσκησης προσφέρει ένα ακόμη δείγμα της πολιτικής των συνταγματαρχών, οι οποίοι επιδίωκαν όχι μόνο να αναδείξουν το αξιόμαχο και το ετοιμοπόλεμο του ελληνικού στρατού που «έσωσε» το έθνος από τους κινδύνους που αντιμετώπιζε, αλλά και να προβάλλουν στον ελληνικό λαό ότι δεν είχαν τεθεί σε διεθνή απομόνωση.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ασφαλώς, οι επιμορφωτικές ταινίες της Ζαλοκώστα απευθύνονταν θεωρητικά στο σύνολο του πληθυσμού και η θεματολογία τους προσαρμοζόταν ως έναν βαθμό και από αυτή την παράμετρο. Γι' αυτό και υπήρχαν αρκετά μη αμυγώς πολιτικά θέματα, τα οποία, βέβαια, εντείνονταν σε περιόδους που η επίσημη κρατική γραμμή ήθελε να υποβαθμίσει τις σύγχρονες πολιτικές εξελίξεις, παρά το ότι συνήθως είχαν περίοπτη θέση στον Τύπο της εποχής.

Παράλληλα όμως με την παραπάνω τακτική, εξίσου συνηθισμένη στα κινηματογραφικά επίκαιρα, όπως ήδη σημειώθηκε, ήταν η μεταβολή του χρόνου ή το ύφος του εκφωνητή για κάποια θεματική με βάση τη γραμμή που εκπορευόταν από τον διευθυντή της υπηρεσίας, που ήταν πάντα κυβερνητικά τοποθετημένο πρόσωπο και στην ουσία βρισκόταν εκτός της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας.

43. Την υποψία περί σκηνοθεσίας κατά τη λήψη των εικόνων και των ήχων επιβεβαίωσε με την πολυετή του πείρα ο τεχνικός προβολής της κρατικής ταινιοθήκης του υπουργείου Τύπου και σκηνοθέτης Ιωάννης Γαζής κατά την προφορική συνέντευξη που παραχώρησε στον γράφοντα.

χίας. Κατ' αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο το πόσα δευτερόλεπτα προβαλλόταν ένα θέμα και το ύψος (θερμό, ενθουσιώδες, τυπικό, αυστηρά ενημερωτικό) που χρησιμοποιούσε ο εκφωνητής ήταν έντονα ενδεικτικά της στάσης της εκάστοτε κυβέρνησης.

Έτσι, κατά τη διετία 1961-1963, οι αναφορές στο NATO και τις σχέσεις με τα σύμμαχα κράτη-μέλη και, κυρίως, τις ΗΠΑ όχι μόνο είναι πυκνές αλλά χαρακτηρίζονται από εκτενή προβολή πλάνων και ένθερμο σπικάζ. Και στα κινηματογραφικά επίκαιρα συνεπώς, αποτυπώνεται η σταθερή προσήλωση της κυβέρνησης Καραμανλή στον δυτικό συνασπισμό και η συμμετοχή στο NATO παρουσιάζεται ως αξιωματική,⁴⁴ ακόμη και όταν μειώνεται δραστικά η οικονομική αρωγή των ΗΠΑ. Στη διετία 1964-1965 οι νατοϊκές αναφορές και εν γένει τα θέματα που αφορούσαν τις σχέσεις με τη Δύση περιορίζονται και ο εκφωνητής είναι πολύ πιο τυπικός σε σύγκριση με την προηγούμενη διετία, ενώ κατά τα επόμενα δύο χρόνια οι αναφορές είναι λιγοστές και ο τόνος του εκφωνητή συγκρατημένος με εξαίρεση την περιγραφή των νατοϊκών ασκήσεων στον ελλαδικό χώρο. Όσο για τα δύο πρώτα χρόνια της επταετούς χούντας όχι μόνο οι αναφορές ακόμη και για δευτερεύοντα ζητήματα και επισκέψεις σε νατοϊκό επίπεδο προβάλλονται εκτενώς, αλλά και το ηχητικό τους «ντύσιμο» είναι κάτι παραπάνω από ενθουσιώδες.

Και ενώ η εναλλαγή κυβερνήσεων και οι μεταβολές του διεθνούς σκηνικού επέφεραν κάθε φορά και αλλαγές στην προβολή του NATO και των μελών της Συμμαχίας, υπήρχαν κάποιες δομές που παρά τις αλλαγές παρέμειναν αμετάβλητες. Έτσι, σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1960 δεν παύει στιγμή να τονίζεται ότι η Ελλάδα ανήκει ισότιμα στη Συμμαχία και αποτελεί έναν κρίσιμο κρίκο, ο οποίος χρήζει ιδιαίτερης μέριμνας και ενίσχυσης. Επίσης, προβάλλεται αδιάλειπτα ότι το NATO εγγυάται όχι μόνο την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, αλλά και είναι πρωτεργάτης στην προσπάθεια για ειρήνη και ευημερία. Φυσικά, ο τόνος αυτών των μηνυμάτων αλλάζει κατά καιρούς, αλλά ουδέποτε εξαφανίζεται.

Αναμφίβολα, τα κινηματογραφικά επίκαιρα χρησιμοποιήθηκαν από την εκάστοτε κρατική εξουσία ως τρόπος προβολής (προπαγάνδα) του κυβερνητικού έργου και ενίσχυσης του κύρους της στο εσωτερικό. Για τον λόγο αυτό οι ενημερωτικές ταινίες που ετοίμαζε το υπουργείο Προεδρίας αποτελούσαν την πλέον επίσημη ε-

44. Βλ. A. Couloumbis, *Greek Political Reaction...*, ό.π., σ. 206.

κλαΐευμένη κρατική άποψη για την εξωτερική πολιτική. Ειδικά για τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, οποιαδήποτε επιτυχία ή διαφωνία ή κρίση με τα μέλη της Συμμαχίας προβαλλόταν με τρόπο τέτοιο, ώστε στη μεν πρώτη περίπτωση να αποκομισθούν τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη σε επικοινωνιακό επίπεδο, ενώ σε αντίθετη περίπτωση να μετριαστεί η ένταση του προβλήματος, ενίοτε να παρουσιαστεί και ως επιτυχία ή ακόμη και να λειτουργεί, αν ήταν δυνατό, ως μοχλός αλλαγής της κοινής γνώμης και ταύτισής της με τη νέα κυβερνητική γραμμή.

Βέβαια, τα κινηματογραφικά επίκαιρα δεν ήταν για τους περισσότερους η μοναδική πηγή πληροφόρησης, αλλά δεν έπαυαν να αποτελούν ένα ισχυρό χαρτί για κάθε κυβέρνηση που ήθελε να επιδείξει το έργο και τις θέσεις της. Γι' αυτό, και όταν ο κινηματογράφος στην Ελλάδα άρχισε να φθίνει με γοργούς ρυθμούς και η τηλεόραση να «εισβάλλει» ταχύτατα στα ελληνικά σπίτια, το κράτος φρόντισε να διατηρήσει και στο νέο μέσο το μονοπώλιο της διαχείρισης και της πληροφόρησης που παρείχε. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα μπορεί να έχαναν την πρωτύτηρη αίγλη τους, αλλά η πολιτική που είχε παγιωθεί να ασκείται σε αυτά από την κρατική εξουσία κληροδοτήθηκε και στον διάδοχό τους, τα δελτία ειδήσεων της κρατικής τηλεόρασης.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορούν

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΜΕΛΑΓΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΗ

Δοκίμια και μελετήματα

Σελίδες 240

Αθησαύριστα κείμενα του Παναγιώτη Κονδύλη, ετεροθαλή στην προέλευση και τη θεματολογία τους, που συνιστούν μια πανοραμική επιτομή της σκέψης του. Ορισμένα, δε, από αυτά καταλέγονται αναντίρρητα στις καλύτερες σελίδες του Κονδύλη.

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΘΕΩΡΙΑ

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ

Κριτικές παρεμβάσεις

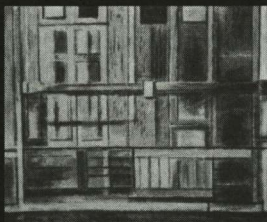
Σελίδες 362

Η γενική προβληματική, η κατευθυντήρια ιδέα που δίνει συνοχή στις κριτικές παρεμβάσεις του Ν. Μουζέλη, είναι η ιδέα της νεωτερικότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα αναλύεται ένα ευρύ φάσμα θεμάτων για την πολιτική, την κοινωνία, τον πολιτισμό, τη θεωρία.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Δημοτικές και Νομαρχιακές εκλογές 2002

Συνεχίζοντας μια ήδη μακρόχρονη παράδοση, η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης οργάνωσε στις 16 Δεκεμβρίου 2002 –σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (ΕΕΤΑΑ)– μια επιστημονική ημερίδα, με αντικείμενο τον σχολιασμό και την ανάλυση των εκλογών για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια Τοπική Αυτοδιοίκηση, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 2002. Τα δύο κείμενα που ακολουθούν, και τα οποία βασίζονται στις σχετικές εισηγήσεις του Γ. Μαυροῦ και του Γ. Μοσχονά, επιχειρούν να προσεγγίσουν, από διαφορετική σκοπιά, τη λογική που διέπει τις αυτοδιοικητικές εκλογές σε συνάρτηση με τους εν εξελίξει μετασχηματισμούς του κομματικού ανταγωνισμού. Η «κατάθεση» αυτού του υλικού συμβάλλει στην ευρύτερη δημοσιοποίηση και ανάπτυξη ενός κρίσιμου επιστημονικού διαλόγου, ο οποίος είναι πολλαπλά χρήσιμος για την κατανόηση των σύγχρονων πολιτικών τάσεων και της εκλογικής καταγραφής τους.

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1994-2002: ΕΚΛΟΓΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΤΑΞΕΩΣ;

1. Ο ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ: ΜΕΤΑΞΥ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ, ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ

Με την εισαγωγή της Β'βάθμιας αυτοδιοίκησης (Ν.2218/13.7.94), μια «νέου τύπου» εκλογική αναμέτρηση ήλθε να προστεθεί στις ήδη υπάρχουσες βουλευτικές, δημοτικές/κοινοτικές και ευρωεκλογές. Ύστερα από πολύχρονες και επανειλημμένες αναβολές, η διενέργεια των πρώτων νομαρχιακών εκλογών, τον Οκτώβριο του 1994, κατέγραψε για πρώτη φορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του νέου τύπου εκλογικής αναμέτρησης και ανέδειξε τις ομοιότητες και τις διαφορές, συγκριτικά με τους ήδη καθιερωμένους τύπους εκλογικών αναμετρήσεων. Οι νομαρχιακές εκλογές κατέλαβαν, εξ' αρχής, μια αυτοτελή και ενδιάμεση θέση, αφενός μεταξύ των δημοτικών-κοινοτικών εκλογών και των ευρωεκλογών, και αφετέρου των βουλευτικών εκλογών. Στη βάση της εμπειρίας που διατίθεται σήμερα από τρεις νομαρχιακές αναμετρήσεις (1994, 1998, 2002) επιχειρείται μια πρώτη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων, σχετικά με αυτή τη μορφή εκλογικής αναμέτρησης.

Η ταυτόχρονη διεξαγωγή των νομαρχιακών εκλογών με τις δημοτικές/κοινοτικές, που καθιερώθηκε με το Π.Δ. 30/1996, δυσχεραίνει ως έναν βαθμό τη διακριτή μελέτη τους, καθότι η διερεύνηση των ειδικών χαρακτηριστικών τους δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τις δεύτερες. Δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία, ότι ανάμεσα στις δύο αναμετρήσεις υφίστανται σημαντικές διαφορές.¹ Πώς οριοθετούνται οι νομαρχιακές εκλογές, ως προς

* Ο Γιάννης Μαυρής είναι διδάκτορας πολιτικής επιστήμης.

1. Όπως είναι γνωστό, με τον νόμο 2218/13.7.94 συγκροτήθηκε ο Β' βαθμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης και συστήθηκαν ως δεύτερη βαθμίδα οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οι νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις (Ν.Α.). Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου, «οι Ν.Α. έχουν προορισμό την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική

τις υπόλοιπες μορφές εκλογικών αναμετρήσεων; Η απάντηση που ακολουθεί εστιάζεται σε επτά σημεία:

α. Η επιλογή του γεωγραφικού χώρου: ομοιότητα με τις βουλευτικές

Ως *γεωγραφικός χώρος* της εκλογικής αναμέτρησης για τον Β' βαθμό Τ.Α., επιλέχθηκε ο *Νομός*, όπως ισχύει και για τις βουλευτικές εκλογές. Οι λόγοι επιλογής του Νομού, ως χώρου διοικητικής ευθύνης και δράσης της Β' βαθμιας αυτοδιοίκησης είναι απλοί: οι Νομοί της χώρας αποτελούν, κατ' εξοχήν, τις ιστορικά διαμορφωμένες οικονομικές, κρατικές, πολιτικές και πολιτιστικές ενότητες, ενώ ισχυροί παραμένουν ακόμη οι δεσμοί ταυτότητας και συνείδησης των κατοίκων με την περιοχή τους.² Επομένως, ο χώρος της αναμέτρησης (ο Νομός), συνιστά βασικό σημείο σύγκλισης και συνέχειας νομαρχιακών και βουλευτικών εκλογών.

β. Το εκλογικό σύστημα: σημείο σύγκλισης με τις δημοτικές

Το εκλογικό σύστημα που καθιερώθηκε για την ανάδειξη των αιρετών αρχών της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης είναι το *πλειοψηφικό σε δύο γύρους*. Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα, που ενισχύει τον διπολικό χαρακτήρα της εκλογικής αναμέτρησης και ανατροφοδότησε ιστορικά την αντιπαράθεση Αριστεράς/Δεξιάς στο Α' βαθμιο επίπεδο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (δήμοι-κοινότητες), μεταφέρθηκε πλέον στο επίπεδο του Νομού. Αντίστροφα από το γεωγραφικό επίπεδο της αναμέτρησης, το εκλογικό σύστημα συνιστά, επομένως, σημείο σύγκλισης με τις δημοτικές και διαφοροποίησης από τις βουλευτικές εκλογές.

ανάπτυξη της περιφέρειάς τους», ενώ διευκρινίζεται ταυτόχρονα, ότι «οι Ν.Α. δεν ασκούν εποπτεία στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτης βαθμιάς (ΟΤΑ) και δεν θίγουν τις αρμοδιότητές τους. Μεταξύ των δύο βαθμίδων τοπικής αυτοδιοίκησης δεν υφίσταται ιεραρχική σχέση».

2. Η προηγούμενη παρατήρηση δεν ισχύει για τις μητροπολιτικές Νομαρχίες Αθηνών-Πειραιώς, Ανατολικής και Δυτικής Αττικής, όπου δεν υφίστανται ισχυρές τοπικές συλλογικές ταυτότητες.

γ. Ο βαθμός κομματικοποίησης: στοιχείο διαφοροποίησης από τις δημοτικές

Μεταξύ δημοτικής και νομαρχιακής αναμέτρησης παρατηρείται σαφώς διαφορετικός βαθμός κομματικοποίησης. Τα κριτήρια των ψηφοφόρων είναι στις νομαρχιακές εκλογές περισσότερο κομματικά από ό,τι στις δημοτικές. Ο διαφορετικός βαθμός κομματικοποίησης που παρατηρείται είναι χαρακτηριστικός για την ενδιαμέση, αλλά ταυτοχρόνως και για την άνιση τοποθέτηση των νομαρχιακών εκλογών, απέναντι στις δημοτικές και τις βουλευτικές. Με βάση την ανάλυση των κομματικών υποστηρίξεις των υποψηφίων για το νομαρχιακό αξίωμα, στις εκλογές του 1994 και 1998 προκύπτει ότι, ενώ μεταξύ των υποψηφίων νομαρχών, οι *αμιγώς μονοκομματικές υποψηφιότητες* αντιπροσώπευαν το 1994 το 72% και το 1998 το 65,4% του συνόλου των υποψηφίων, μεταξύ των υποψηφίων δημάρχων περιοριζόνταν το 1994 στο 55,2% και το 1998 στο 50,6% (πίνακας 1). Αντιστρόφως, οι *πολυκομματικές υποψηφιότητες* το 1998 αποτελούσαν στις δημοτικές το 39,6%, ενώ περιοριζόνταν στις νομαρχιακές μόνον στο 18,5%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μονοκομματικές υποψηφιότητες, 1994-1998 (%)

	Νομαρχιακές	Δημοτικές	Ν-Δ
1994	72,0	55,2	+16,8
1998	65,4	50,6	+14,8

Πηγή: Γ. Μανρής, επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

δ. Οι κομματικές συμμαχίες: διαφοροποίηση από τις βουλευτικές

Λόγω του εκλογικού συστήματος που ισχύει στις νομαρχιακές εκλογές, διευκολύνεται, αλλά και καθίσταται απαραίτητη η *συγκρότηση κομματικών συμμαχιών*, πράγμα που δεν υφίσταται στις βουλευτικές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα παρόμοιων συμμαχιών αποτέλεσαν, στις νομαρχιακές του 1998, η συμμαχία ΠΑΣΟΚ/ΣΥΝ και Ν.Δ./ΠΟΛΑΝ, ενώ στις νομαρχιακές του 2002 η συμμαχία ΠΑΣΟΚ/ΣΥΝ (σε μικρότερο βαθμό) και η συμμαχία ΚΚΕ/ΔΗΚΚΙ. Στοιχείο που συνιστά, αναμφίβολα, ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης μορφής εκλογικής αναμέτρησης και στοιχείο διαφοροποίησής της.

ε. Σύγκριση με τις ευρωεκλογές (εκλογές Β τάξεως)

Οι ευρωπαϊκές εκλογές συνιστούν μια ιδιόμορφη εκλογική διαδικασία, αισθητά διαφορετική από τις αντίστοιχες εκλογές για την ανάδειξη του εθνικού κοινοβουλίου. Και τούτο διότι, μέχρι σήμερα, δεν εκπληρούν τις δύο βασικές λειτουργίες που είναι σύμφυτες με το εκλογικό φαινόμενο, δηλαδή: α) τον *σχηματισμό κυβερνήσεων* και β) τη *διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής*. Αντιθέτως στοχεύουν στην ανάδειξη του Ευρωκοινοβουλίου, ενός θεσμού σχετικά απομακρυσμένου από τους πολίτες και σχετικά άγνωστου σε αυτούς. *Με βάση τη γενική (ορθή) διαπίστωση του εκλογικού σώματος, σχετικά με τον θεσμικό τους ρόλο, με άλλους όρους το γεγονός πως στις Ευρωεκλογές «διακυβεύονται λιγότερα» απ' ό,τι στις εθνικές εκλογές, οι πρώτες διατηρούν περιορισμένη σημασία για το εκλογικό σώμα και τείνουν να θεωρούνται κατά κανόνα, όπως από αρκετούς και οι τοπικές εκλογές, ως εκλογές «δευτέρας τάξεως».* Γεγονός, που αντανακλάται και στη μειωμένη συμμετοχή. Ενώ, όμως, δεν εξυπηρετούν αυτές τις δύο βασικές λειτουργίες, αναδεικνύουν, ως κύρια πλευρά τους μια τρίτη, τη *λειτουργία της νομιμοποίησης* (Reif - Schmitt, 1980· Reif, 1985α· Heath κ.ά., 1996· Heath κ.ά., 1997· Schmitt - Thomassen, 2000). Σε διάκριση με τις ευρωεκλογές, οι νομαρχιακές εκλογές νομιμοποιούν τη διαμόρφωση και άσκηση αρμοδιοτήτων κρατικής πολιτικής στο επίπεδο του Νομού, που εξ άλλου διαθέτει κατά κανόνα και μια ιστορικότητα. Η εμπειρία εφαρμογής έδειξε ότι οι νομαρχιακές εκλογές λειτουργούν διαφορετικά. Δεν πρόκειται επομένως για εκλογές Β' τάξεως, τουλάχιστον με το περιεχόμενο που έχει αποκτήσει ο όρος στη σχετική βιβλιογραφία, διότι δεν παρουσιάζουν –ιδίως οι νομαρχιακές του 2002– κανένα από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε αυτές (Schmitt, 1983· Reif, 1985α).

Η σύγκριση νομαρχιακών-ευρωεκλογών-βουλευτικών εκλογών επαληθεύει την υπόθεση για την ενδιάμεση θέση των πρώτων. Και στις δύο συγκρίσιμες περιπτώσεις: B93/E94/N94 και N98/E99/B00, αποδεικνύεται ότι η επιρροή των δύο κομμάτων διακυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ/Ν.Δ.) εμφανίζεται στις νομαρχιακές υψηλότερη από ό,τι στις ευρωεκλογές και χαμηλότερη από ό,τι στις βουλευτικές (πίνακας 2, διαγράμματα 1, 2). Μάλιστα, τα ποσοστά των νομαρχιακών τοποθετούνται συγκριτικά εγγύτερα στα αντίστοιχα ποσοστά κοινοβουλευτικής επιρροής των βουλευτικών, παρά των ευρωεκλογών. Η

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Διαφορά εκλογικής επιρροής
μεταξύ Ευρωεκλογών-Νομαρχιακών-Βουλευτικών*

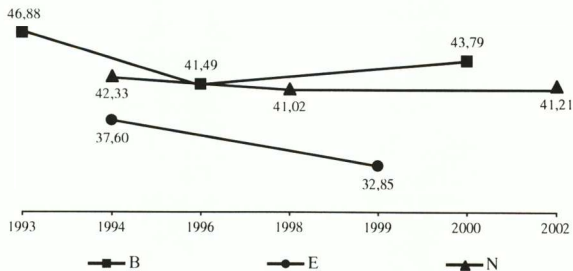
	N94-E94	N94-B93	N98-E99	N98-B96	N98-B00
ΠΑΣΟΚ	+4,73	-4,55	+8,17	-0,47	-2,77
Ν.Δ.	+4,33	-2,34	+4,97	+2,84	-1,77

Πηγή: Γ. Μαυρής, επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

προηγούμενη παρατήρηση ισχύει τόσο για το ΠΑΣΟΚ, όσο και για τη Ν.Δ. Βάση σύγκρισης, επομένως, για την αξιολόγηση του εκλογικού αποτελέσματος των νομαρχιακών εκλογών θα πρέπει να αποτελούν τόσο οι ευρωεκλογές, όσο και οι βουλευτικές εκλογές: οι ευρωεκλογές ως εκλογές Β΄ τάξεως αποτελούν το κατώτατο όριο της εκλογικής υποστήριξης των κομμάτων διακυβέρνησης, ενώ οι βουλευτικές το ανώτερο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

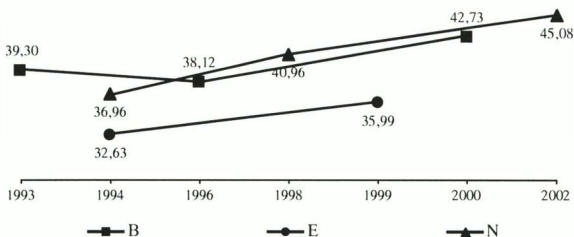
Η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ, 1993-2002

Πηγή: Εκλογικά αποτελέσματα. Μαυρής (1994, 1998, 2000).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Η εκλογική επιρροή της Ν.Δ., 1993-2002

Πηγή: Εκλογικά αποτελέσματα. Μαυρής (1994, 1998, 2000).

στ. Η αυξανόμενη προσωποποίηση της πολιτικής

Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να διευκρινισθεί, είναι ότι η *προσωποποίηση της πολιτικής* δεν αποτελεί την ειδοποιό διαφορά, το στοιχείο εκείνο που κατ' εξοχήν διαφοροποιεί τις νομαρχιακές από τις βουλευτικές εκλογές. Η εντεινόμενη προσωποποίηση της πολιτικής συνιστά ένα γενικό πολιτικό φαινόμενο και συνδέεται ευθέως με δύο σύγχρονες τάσεις: α) την τάση υποβάθμισης των μαζικών κομμάτων, και β) την κυριαρχία των ΜΜΕ στην πολιτική. Αν και αυτή η τάση μπορεί, πράγματι, να εκφράζεται εντονότερα στις βαθμίδες εκείνες της αντιπροσώπευσης που βρίσκονται εγγύτερα στον πολίτη, η αυξανόμενη σημασία των προσώπων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως αποκλειστική ιδιομορφία της συγκεκριμένης βαθμίδας εκπροσώπησης, των νομαρχιακών ή των δημοτικών εκλογών, αλλά ως ένας βαθύτερος μετασχηματισμός της πολιτικής συνολικά, ανεξαρτήτως βαθμίδας.

ζ. Οι εξελίξεις στο θεσμικό πλαίσιο: επιπτώσεις από τη μεταρρύθμιση «Καποδίστριας» στα ζητήρια της ψήφου

Η εδραίωση του θεσμού, κατά την περίοδο 1994-2002, αύξησε σημαντικά την ορατότητά του, χωρίς ωστόσο να έχει αποσαφηνισθεί πλήρως το πλαίσιο και οι αρμοδιότητες της νομαρχιακής αυτοδι-

οίκησης. Από την άλλη πλευρά, οι θεσμικές εξελίξεις που πυροδότησε η μεταρρύθμιση του προγράμματος «Ι. Καποδίστριας» και η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου της Τ.Α., με τη συγκρότηση των ενοποιημένων και ισχυρότερων «Καποδιστριακών» δήμων έχει ενισχύσει τη σημασία των δημοτικών εκλογών ως βαθμίδα της εκπροσώπησης. Η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων και η οικονομική ενίσχυση των Α' βαθμίων ΟΤΑ, καθώς και η στρατηγική προώθηση της βαθμίδας της περιφέρειας, ενδεχομένως να τροποποιεί μακροπρόθεσμα τη θεσμική θέση της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης καθιστώντας την περισσότερο ασαφή ή δυσδιάκριτη. Κυρίως όμως, η ενίσχυση του Α' βαθμού της αυτοδιοίκησης ενδέχεται να έχει επιπτώσεις και στα κριτήρια των ψηφοφόρων και να ενισχύει τη διαφοροποίηση δημοτικής/νομαρχιακής ψήφου. Η διαφοροποίηση δημοτικής/νομαρχιακής ψήφου έχει ως αποτέλεσμα η δεύτερη να τείνει, όλο και πιο έντονα πλέον, να λειτουργεί περισσότερο πολιτικά-κομματικά, ως υποκατάστατο σχεδόν της βουλευτικής ψήφου.

2. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΠΙΚΑΘΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΒΑΘΜΟΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΜΕ ΤΙΣ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ

Εξετάζοντας τις νομαρχιακές εκλογές συγκριτικά με τις υπόλοιπες μορφές κομματικών αναμετρήσεων, διαπιστώθηκε η συνύπαρξη ομοιοτήτων και διαφορών. Ο χώρος διεξαγωγής και το θεσμικό τους αντικείμενο τις κάνει να προσεγγίζουν περισσότερο τις βουλευτικές εκλογές και να απομακρύνονται από τις ευρωεκλογές. Από την άλλη πλευρά, το διαφορετικό εκλογικό σύστημα (πλειοψηφικό σε δύο γύρους), οι κομματικές συμμαχίες που αναπτύσσονται, ανύπαρχτες στις βουλευτικές εκλογές, το φαινόμενο της κομματικής ανυπακοής, αλλά και η ύπαρξη ενός αριθμού ανεξαρτήτων υποψηφίων που διεκδικούν την εκπροσώπηση της κοινωνίας στη βαθμίδα του νομού συνιστούν, πράγματι, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νομαρχιακής ψήφου και στοιχείο διαφοροποίησης των νομαρχιακών από τις βουλευτικές εκλογές.

Αυτές οι ιδιαιτερότητες και η πολυμορφία των νομαρχιακών εκλογών, που τις καθιστούν, όχι μόνον θεσμικά, αλλά και πολιτικά μια ιδιαίτερη και διακριτή από τις εθνικές εκλογές αναμέτρηση, αποτυπώθηκαν ευκρινώς στο εκλογικό αποτέλεσμα και των τριών

νομαρχιακών αναμετρήσεων που έχουν λάβει χώρα (1994, 1998, 2002). Επομένως, η νομαρχιακή επιρροή των πολιτικών δυνάμεων δεν ταυτίζεται, ούτε πρέπει να αναχθεί ευθύγραμμα στην εθνική (βουλευτική). Συγκλίνει, εντούτοις, με τη δεύτερη σε μεγάλο βαθμό και, για αυτό, μπορεί κάλλιστα να συγκριθεί με αυτήν. Και κάτι τέτοιο μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά χρήσιμο στην πολιτική ανάλυση (Μαυρής, 1994, 1998, 2002).

Ωστόσο, εκτός από τα γενικά χαρακτηριστικά, υπάρχουν ακόμη τρεις παράγοντες που επικαθορίζουν τη συγκεκριμένη μορφή που προσλαμβάνει κάθε φορά η νομαρχιακή αναμέτρηση: πρώτον, ο χρόνος («η στιγμή») πραγματοποίησης των νομαρχιακών εκλογών, η απόσταση από τις βουλευτικές εκλογές και η θέση τους στον εκλογικό κύκλο, σε σχέση με τον κύκλο της διακυβέρνησης. Το εάν έπονται μιας βουλευτικής αναμέτρησης ή αν προηγούνται μιας επερχόμενης, ασκεί σημαντική/καταλυτική επίδραση στον χαρακτήρα που προσλαμβάνουν και στην ειδική μορφή του διακυβεύματός τους. Δεύτερον, η πολιτική συγκυρία μέσα στην οποία διεξάγεται δρα, αυτονομία, στην ίδια κατεύθυνση. Τρίτον, σημαντική επίδραση ασκεί και η συγκυρία του κομματικού συστήματος, που αποτελεί και το δομικότερο όρο του κομματικού ανταγωνισμού. Από αυτή την άποψη, οι δύο πρώτες νομαρχιακές εκλογές (1994, 1998) διαφέρουν από τις τρίτες (2002). Η συγκυρία 1994-1998 αποτέλεσε συγκυρία κλυδωνισμού του ελληνικού κομματικού συστήματος, ενώ η συγκυρία των εκλογών του 2002, συγκυρία επανασταθεροποίησης του δικομματισμού.

Για αυτή τη διαφοροποίηση του χαρακτήρα που προσέλαβαν ιστορικά οι νομαρχιακές εκλογές είναι χαρακτηριστικές δύο εμπειρικές ενδείξεις: α) Με βάση έναν δείκτη ανταγωνισμού, που προκύπτει από τον αριθμό των υποψηφίων στις νομαρχιακές εκλογές, ο ανταγωνισμός αυξήθηκε το 1998 για να περιορισθεί εκ νέου το 2002. Ο δείκτης ανταγωνισμού, που υπολογίζεται με τον λόγο υποψηφίων ανά θέση, αυξήθηκε μεταξύ 1994 και 1998 από 4,1 σε 4,9, αλλά επέστρεψε το 2002 στο 4,1 (πίνακας 3). Και τούτο, διότι οι τάσεις που περιγράφηκαν προηγουμένως είχαν ως αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός των υποψηφίων νομαρχών, από 221 το 1994, σε 262 (+41), δηλαδή κατά 18,6%. Αντιθέτως, στις Ν2002, μετά την έκρηξη του 1998, περιορίσθηκε εκ νέου, σε 221 υποψηφίους (μείωση κατά 15,6%), επανήλθε δηλαδή ακριβώς στα επίπεδα των πρώτων νομαρχιακών εκλογών του 1994. β) Άλλη μια ένδειξη για τη

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Αριθμός υποψηφίων Νομαρχών
στις Νομαρχιακές εκλογές 1994-2002*

	1994	1998	2002	1994-98	1998-02
N	221	262	221	+18,6%	-15,6%
Υποψήφιοι/Θέση	4,1	4,9	4,1		

Πηγή: Γ. Μαυρίης, επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

διαφοροποίηση του χαρακτήρα των νομαρχιακών εκλογών προκύπτει από τον βαθμό κομματικοποίησης των αναμετρήσεων. Το 1994 εμφανίσθηκαν διπλές υποψηφιότητες προερχόμενες από τα δύο μεγάλα κόμματα στο 28% των νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων (συνολικά 18 υποψήφιοι σε 16 νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις). Λόγω της σχετικής χαλάρωσης των κομματικών ταυτίσεων που παρατηρήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990, στις Ν1998 παρατηρήθηκε μαζικοποίηση και γενίκευση του φαινομένου της κομματικής απειθαρχίας («των ανταρτών») που είχε εμφανισθεί και στις πρώτες (Ν1994). Η κομματικοποίηση περιορίσθηκε το 1998 με τον πολλαπλασιασμό των φαινομένων κομματικής ανυπακοής, ενώ το φαινόμενο αφορούσε κυρίως το ΠΑΣΟΚ (16 από τις 54 νομαρχίες). Αντιθέτως, ο βαθμός κομματικοποίησης αυξήθηκε το 2002: στις Ν2002 το ΠΑΣΟΚ είχε να αντιμετωπίσει μόλις 8 περιπτώσεις κομματικής απειθαρχίας και η Ν.Δ. 6 – σαφέστατη ένδειξη για την επανασταθεροποίηση του δικομματισμού.

3. ΟΙ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΤΟΥ 2002

Η διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου που είχε ισχύσει εντονότερα το 1994 και λιγότερο το 1998, φαίνεται ότι περιορίσθηκε αισθητά στις τρίτες νομαρχιακές εκλογές του 2002, που πραγματοποιήθηκαν στο μέσον του εκλογικού κύκλου. Αυτές οι νομαρχιακές εκλογές χαρακτηρίσθηκαν πριν απ' όλα από πρωτοφανή αύξηση της συμμετοχής μεγαλύτερη και από εκείνη των εθνικών εκλογών, (7.180.000 ψηφοφόροι, έναντι 7.027.000 του 2000). Είναι προφανές ότι θετικό ρόλο στην αύξηση της συμμετοχής έπαιξε και η μεταρρύθμιση της εκλογικής διαδικασίας με την ανα-

σύνταξη των εκλογικών καταλόγων και την προώθηση της ψήφου στον τόπο κατοικίας των εκλογέων. Δεύτερον, το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης υπήρξε ασυνήθιστα αυξημένο. Τρίτον, παρατηρήθηκε μείωση των αντιεκλογικών πρακτικών (ακύρων, λευκών) κατά 1,61%, σε σχέση με το 1998. Τέταρτον, καταγράφηκε εμφανέστατα μεγαλύτερη κομματικοποίηση των υποψηφιοτήτων και δραστικός περιορισμός των 2πλών ψηφοδελτίων κομματικής απειθαρχίας, κατά περίπου 20%, σε σύγκριση με το 1998. Η σαφέστατη κομματικοποίηση της εκλογικής αναμέτρησης που επιδίωξε η Ν.Δ. και αποδέχθηκε τελικά το ΠΑΣΟΚ, ενισχύθηκε από: α) τη διεξαγωγή κεντρικών προεκλογικών εκστρατειών τύπου *εθνικών εκλογών*, από τα δύο μεγάλα κόμματα, β) την υιοθέτηση *κεντρικών πολιτικών μηνιμάτων* και, γ) την *άμεση εμπλοκή των πολιτικών αρχηγών στην προεκλογική κινητοποίηση*. Δημιούργησε δε για πρώτη φορά –σε αυτή την έκταση– συνθήκες «άτυπης» εθνικής αναμέτρησης. Επιπλέον, το 2002 παρατηρήθηκε εντυπωσιακή αύξηση των αμιγώς κομματικών υποψηφιοτήτων που προέρχονται από τα δύο μεγάλα κόμματα (ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.). Ο αριθμός των υποψηφίων νομαρχών που υποστήριξαν αποκλειστικά τα δύο κόμματα, αυξήθηκε από 57 το 1998 σε 90 το 2002, αντιπροσωπεύοντας τώρα το 40,7%, έναντι μόνον 21,9% το 1998 (πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μονοκομματικές υποψηφιότητες ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ., 1998-2002

	N1998	N2002
ΠΑΣΟΚ	37	40
Ν.Δ.	20	50
ΠΑΣΟΚ+Ν.Δ.	57	90
Σύνολο Υποψηφίων Νομαρχών	262	221
Ποσοστό ΠΑΣΟΚ+Ν.Δ. επί του συνόλου των υποψηφίων Νομαρχών	21,8%	40,7%

Πηγή: Γ. Μαυρής, επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

Συμπερασματικά, οι νομαρχιακές εκλογές, με σαφώς κρισιμότερο θεσμικό αντικείμενο (νομαρχιακή αυτοδιοίκηση) από ό,τι οι δημοτικές ή οι ευρωεκλογές και εξ ορισμού μεγαλύτερη πολιτική σημασία, τοποθετούνται εγγύτερα στη βαθμίδα των εθνικών εκλογών

και χαρακτηρίζονται εντονότερα από τον κομματικό ανταγωνισμό. Μιλώντας σχηματικά, θα έλεγε κανείς ότι –χωρίς να καθίσταται– τείνουν περισσότερο προς τις βουλευτικές εκλογές και λιγότερο προς εκλογές Β΄ τάξεως. Και αυτό ίσχυσε περισσότερο από κάθε άλλη φορά στις νομαρχιακές του Οκτωβρίου του 2002.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- HEATH, A. - JOWEL, R. - CURTICE, J. - TAYLOR, B. (1996), «The 1994 European and local Elections: Abstention, Protest and Conversion», CREST, Working Paper No 46.
- HEATH, A. - McLEAN, I. - TAYLOR, B. (1997), «How much is at stake? Electoral behaviour in second-order Elections», CREST, Working Paper No 59.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1994), «Νομαρχιακές εκλογές '94: Τι κατέγραψε το εκλογικό αποτέλεσμα του Α΄ γύρου», εφημ. *Καθημερινή*, 23.10.94.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1998), «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στον Α΄ Γύρο των Νομαρχιακών εκλογών», εφημ. *Τα Νέα*, 16.10.98.
- ΜΑΥΡΗΣ Γ. (2002) «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στον Α΄ Γύρο των Νομαρχιακών εκλογών», εφημ. *Τα Νέα*, 17.10.02.
- REIF, K. (1984α), «National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984», *Electoral Studies*, τχ. 3, σ. 244-255.
- REIF, K. (επιμ.) (1984β), *European Elections 1979/81 and 1984. Conclusion and Perspectives from Empirical Research*, Βερολίνο, Quorum.
- REIF, K. (1985α), «Ten Second-Order National Elections», στο K. Reif (επιμ.), *Ten European Elections*.
- REIF, K. (επιμ.) (1985β), *Ten European Elections: Campaigns and Results of the 1979/81 First Direct Elections to the European Parliament*, Aldershot, Gower.
- REIF, K. - SCHMITT, H. (1980), «Nine Second-order National Elections; A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results», *European Journal of Political Research*, τχ. 8, σ. 3-44.
- SCHMITT, H. (1983), «Party Government in Public Opinion: A European Cross-National Comparison», *European Journal of Political Research*, τχ. 11, σ. 353-376.
- SCHMITT, HERMANN - THOMASSEN, JACQUES (επιμ.) (2000), *Political Representation and Legitimacy in the European Union*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- SCHMITT, H. - THOMASSEN, J. (2000), «Dynamic Representation: The Case of European Integration», *European Union Politics*, τχ. 1, σ. 319-340.

ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 2002: ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ,
ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ «ΛΟΓΙΚΕΣ» ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ**

Τα τελευταία χρόνια έχει βαθμιαία διαμορφωθεί στη χώρα μια νέα πραγματικότητα στην τοπική αυτοδιοίκηση, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια. Με αναβαθμισμένες δυνατότητες και αυξημένους πόρους, με νέα αυτοπεποίθηση, φορέας επίσης παλαιών παθογενειών που χαρακτήριζαν άλλοτε (και χαρακτηρίζουν και σήμερα) την κεντρική διοίκηση, η Τ.Α. αποτελεί ένα ζωτικό στοιχείο του εθνικού θεσμικού συστήματος αλλά και του δημοκρατικού-εκλογικού «παιγνιδιού». Η νέα ταυτότητα της Τ.Α. συντίθεται από διαφορετικά και αντιφατικά υλικά. Ωστόσο, ένα είναι βέβαιο: η σύγχρονη Τ.Α. είναι ένα πεδίο με μεγαλύτερο (σε σύγκριση με το παρελθόν) βαθμό αυτονομίας σε σχέση με το κράτος, τους πολιτικούς της εθνικής πολιτικής σκηνής και τα πολιτικά κόμματα: έχει τα δικά της προβλήματα, τη δική της αντίζεντα, τους δικούς της πρωταγωνιστές, τους δικούς της κανόνες, τις δικές της τοπικές «σκηνές». Λειτουργεί –ακριβέστερα: πολλοί θεωρούν ότι λειτουργεί– στη βάση μιας διαφορετικής σε σχέση με το κεντρικό πολιτικό σύστημα λογικής, αυτής που συχνά αποκαλείται «αυτοδιοικητική λογική».

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι οι νομαρχιακές και δημοτικές εκλογές και, ειδικότερα, η διαφοροποίηση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτοδιοικητική και βουλευτική ψήφο. Η σύγκριση γίνεται με βάση τα φυσικά συγκρίσιμα ζεύγη εκλογικών αναμετρήσεων, ακολουθεί δηλαδή τον κανόνα της σύγκρισης των νομαρχιακών (ή δημοτικών) εκλογών με την αμέσως προηγούμενη βουλευτική αναμέτρηση. Συγκρίνονται, συνεπώς, οι νομαρχιακές (και δη-

* Ο Γεράσιμος Μοσχονάς είναι αναπληρωτής καθηγητής στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

** Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τον Πέτρο Ιωαννίδη και την Βασιλική Στάγια, μέλη της Ομάδας Μελέτης των Ελληνικών Εκλογών στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου της οποίας υπεύθυνος είναι ο Γεράσιμος Μοσχονάς.

μοτικές) του 2002 με τις βουλευτικές του 2000 και οι νομαρχιακές (και δημοτικές) του 1998 με τις βουλευτικές του 1996. Η υπόθεση εργασίας που υπάρχει πίσω από τους βαθμούς διαφοροποίησης της εκλογικής συμπεριφοράς είναι απλή. Όσο μικρότερη είναι η διαφοροποίηση της ψήφου, τόσο οι «τοπικές» σκηνές (που στη πραγματικότητα, σε ένα πολιτικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από ισχυρή «εθνικοποίηση» της ψήφου, δεν είναι σχεδόν ποτέ καθαρά «τοπικές») μοιάζουν με μικρογραφίες της κεντρικής πολιτικής σκηνής και όσο μεγαλύτερη η διαφοροποίηση, τόσο περισσότερο οι τοπικές σκηνές είναι πράγματι «τοπικές», υπό την έννοια ότι λειτουργούν στη βάση μιας λογικής ή λογικών που δεν ταυτίζεται (-ονται) με εκείνη του κεντρικού πολιτικού συστήματος.

Η μελέτη των νομαρχιακών και δημοτικών εκλογών του 2002 περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

1. Ανάλυση της διαφοροποίησης ψήφου μεταξύ των νομαρχιακών και των βουλευτικών εκλογών. Η ανάλυση αφορά τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ.

2. Ανάλυση της διαφοροποίησης ψήφου μεταξύ των δημοτικών και των βουλευτικών εκλογών. Η ανάλυση επίσης αφορά τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα.

3. Απάντηση στο ερώτημα πώς και σε ποιο βαθμό οι νομαρχιακές εκλογές 2002 διαφέρουν από τις βουλευτικές εκλογές, τις εκλογές «πρώτης τάξης».

4. Εξημνεία των διαφορών ανάμεσα σε αυτοδιοικητικές και βουλευτικές εκλογές.

5. Ανάλυση, με δεδομένο το αυτοδιοικητικό εκλογικό –αλλά και θεσμικό– τοπίο, του ρόλου των πολιτικών κομμάτων και της σχέσης τους με την Τ.Α.

Κάθε μελέτη του αυτοδιοικητικού εκλογικού στίβου αποτελεί συγχρόνως μια έμμεση μελέτη της εθνικής πολιτικής και των τάσεων που τη διακρίνουν. Από το σύνολο των δεδομένων δεν αναδεικνύεται απλώς η πραγματικότητα ενός τοπικού εκλογικού πεδίου που έχει αλλάξει αλλά, επίσης, η μεταμόρφωση του εθνικού εκλογικού πεδίου. Οι μεγάλες αλλαγές στο χώρο της Τ.Α. αποτελούν τον καθρέπτη μιας κοινωνίας που αναζητεί νέους δρόμους, οργανώνεται γύρω από νέες πολιτικές και κοινωνικές αξίες και αποδίδει έναν νέο ρόλο στην πολιτική, τοπική και εθνική. «Το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του νορβηγικού κομματικού συστήματος», έγραφαν το 1997 σε μια μελέτη τους για τη Νορβηγία οι Kaare Strom

και Lars Svasand, «έγκειται στο μέγεθος του δράματος που θα παρατηρήσουμε: στην έκταση και στην ταχύτητα της κοινωνικής αλλαγής και στη μεγάλη ισχύ της οργανωτικής απάντησης».¹ Η έκταση της αλλαγής των εκλογικών συμπεριφορών και η ισχύς της οργανωτικής απάντησης των ελληνικών κομμάτων είναι, σε μεγάλο βαθμό, το αντικείμενο της παρούσης μελέτης.

Κάθε εκλογική ανάλυση που επιλέγει να δει το αντικείμενο της, στη συγκεκριμένη περίπτωση: τις νομαρχιακές και δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 2002, από μία –και μόνο μία– γωνία θέασης, είναι κατ' ανάγκη σχηματική. Η μελέτη που παρουσιάζεται εδώ, μελέτη των πρόσφατων αυτοδιοικητικών εκλογών μέσω της σύγκρισης –και με κριτήριο τη σύγκριση– με τις βουλευτικές εκλογές, προσεγγίζει το αντικείμενό της μονομερώς. Δεν μπορεί, συνεπώς, να περιγράψει παρά ένα μικρό μέρος της εκλογικής πραγματικότητας της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης.

1. Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ

Η σύγκριση των ποσοστών που συγκέντρωσαν τα κόμματα στις βουλευτικές εκλογές του 2000 με τα αντίστοιχα που συγκέντρωσαν οι επίσημοι υποψήφιοί τους στον πρώτο γύρο των νομαρχιακών εκλογών επιτρέπει να καταγραφούν σημαντικές διαφοροποιήσεις συμπεριφοράς των εκλογέων (που, φυσικά, ισοδυναμούν με διαφοροποιήσεις στην εκλογική επιρροή των κομμάτων ανάμεσα στις βουλευτικές αφενός και τις νομαρχιακές εκλογές αφετέρου). Θα χρησιμοποιήσουμε τον καθιερωμένο όρο *αποκλίσεις* για αυτές τις διαφοροποιήσεις συμπεριφοράς και επιρροής. Για τη διαμόρφωση μιας συνολικής και, κατά το δυνατόν, ακριβούς εικόνας, υπολογίσαμε τις αποκλίσεις στο σύνολο των νομών (αλλά και των μεγάλων δήμων της χώρας: πρωτεύουσες νομών και δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων), χρησιμοποιώντας διαφορετικές κλίμακες μεγέθους οι οποίες ακριβώς ανταποκρίνονται σε διακριτούς βαθμούς διαφοροποίησης της κομματικής επιρροής (0% έως 3%, 3,01% έως 6% κλπ.). Οι κλίμακες μεγέθους καταγράφουν τη διαφορά του νομαρχιακού (ή δημοτικού) εκλογικού ποσοστού ενός κόμματος σε σύγκριση με

1. Kaare Strom - Lars Svasand (επιμ.), *Challenges to Political Parties: The Case of Norway*, University of Michigan Press, Michigan 1997, σ. 23.

το βουλευτικό εκλογικό του ποσοστό στην ίδια γεωγραφικά περιοχή ανεξαρτήτως εάν το ποσοστό αυτό έχει θετικό πρόσημο (που σημαίνει άνοδο επιρροής σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές) ή αρνητικό.² Είναι προφανές ότι, όσο μικρότερες είναι οι αποκλίσεις, τόσο πιο πολύ οι νομαρχιακές (ή δημοτικές) εκλογές προσεγγίζουν τις βουλευτικές (ως προς τον χαρακτήρα, τη διάταξη και τη συγκριτική επιρροή των κομματικών δυνάμεων): όσο δε μεγαλύτερες είναι οι αποκλίσεις, τόσο πιο πολύ διαφέρουν από τις βουλευτικές. Όσο μικρότερες είναι οι αποκλίσεις τόσο το φαινόμενο της *διαφορετικής στρατηγικής ψήφου*³ των εκλογέων είναι λιγότερο ισχυρό, όσο μεγαλύτερες, τόσο η ψήφος *à la carte* είναι ισχυρότερη.

Η παρατήρηση των δεδομένων, καταρχήν στις νομαρχιακές εκλογές, επιτρέπει τις παρακάτω διαπιστώσεις:

Α. Η *μέση* διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου στο σύνολο των νομών της χώρας (εκτός υπερνομαρχιών) είναι περίπου –για την περίοδο 2002-2000– ίδιου μεγέθους για τα δύο μεγάλα κόμματα (6,38% για το ΠΑΣΟΚ, 6,43% για τη Ν.Δ.). Εμφανίζει

2. Στον υπολογισμό λαμβάνονται υπόψη μόνο τα νομαρχιακά και δημοτικά ποσοστά των επίσημων (ή ατύπως επίσημων) υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων. Είναι προφανές ότι δεν αθροίζονται στο ποσοστό ενός κόμματος τα ποσοστά συγγενών ψηφοδελτίων (παράδειγμα: τα ψηφοδέλτια των λεγόμενων «ανταρτών»). Η τέτοια άθροιση, που ακολουθείται συστηματικά από άλλες προσεγγίσεις, είναι χρήσιμη όταν ο στόχος είναι η αποτίμηση της συνολικής εκλογικής επιρροής των κομμάτων και η «προβολή» σε εθνικό επίπεδο του νομαρχιακού εκλογικού αποτελέσματος. Είναι, όμως, παραμορφωτική του νομαρχιακού εκλογικού αποτελέσματος όταν ο στόχος είναι (όπως εδώ) η εμφάνιση στις διαφορές ανάμεσα σε νομαρχιακή (ή δημοτική) και βουλευτική ψήφο. Η κατάτμηση της εκλογικής προσφοράς είναι στοιχείο της «ιδιοπροσωπίας» των αυτοδιοικητικών εκλογών. Η εκ των υστέρων «ενοποίηση» της –επί χάρτου, από τον αναλυτή– παραμορφώνει και τις επιλογές των υποψηφίων, και τη βούληση των εκλογέων, και τον χαρακτήρα των εκλογών. Είναι προφανές, επίσης, ότι στην περίπτωση συμμαχικών ψηφοδελτίων (παράδειγμα: ΠΑΣΟΚ-ΣΥΝ) η σύγκριση νομαρχιακού (ή δημοτικού) αποτελέσματος με το αντίστοιχο βουλευτικό γίνεται στη βάση του αθροιστικού ποσοστού που έλαβαν στις βουλευτικές εκλογές τα κόμματα που συμμετείχαν στις αυτοδιοικητικές. Για λόγους εικολίας, αποδίδονται στο ΠΑΣΟΚ και στη Ν.Δ. οι προκύπτουσες διαφοροποιήσεις, ενώ στην πραγματικότητα οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν τα συμμαχικά ψηφοδέλτια και, συνεπώς, όσα κόμματα συμμετείχαν στη συγκρότηση τέτοιων ψηφοδελτίων.

3. Όρος του Ηλία Νικολακόπουλου, «Δημοτικές και Νομαρχιακές εκλογές στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Τα βασικά χαρακτηριστικά των εκλογικών αναμετρήσεων από το 1975 έως το 1998», *Τετράδια Αυτοδιοίκησης*, τχ. 2, Νοέμβριος 2002, σ. 49.

δε αυτή η διαφοροποίηση μια ελαφρά αύξηση σε σύγκριση με την αντίστοιχη διαφοροποίηση της περιόδου 1998-1996 (βλ. πίνακας 1). Η αύξηση αυτή οφείλεται αποκλειστικά στη μεγαλύτερη απόκλιση που παρουσιάζει η περιφερειακή επιρροή της Ν.Δ. σε σχέση με τις νομαρχιακές του 1998.⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μέση απόκλιση νομαρχιακής και βουλευτικής ψήφου (1996-2002)

ΝΟΜΟΙ	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.
1998-1996	6,64%	5,29%
2002-2000	6,38%	6,43%
ΥΠΕΡΝΟΜΑΡΧΙΕΣ	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.
1998-1996	4,21%	3,90%
2002-2000	1,33%	5,27%

Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση της Ν.Δ., για το 2002-2000, περιλαμβάνονται 46 νομοί. Δεν περιλαμβάνεται ο νομός Λασιθίου, στον οποίο δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, για το 2002-2000 και το 1998-1996, περιλαμβάνονται 46 νομοί. Δεν περιλαμβάνεται ο νομός Λέσβου, στον οποίο δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα.

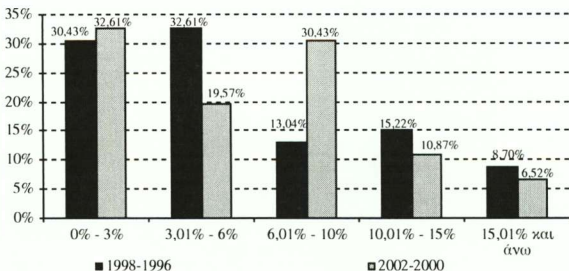
Β. Αντιθέτως, η διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου στις 3 υπερνομαρχίες εμφανίζεται μετρίως μειωμένη σε σύγκριση με το ζεύγος εκλογών Ν1998 - Β1996 (πίνακας 1). Η μείωση της μέσης απόκλισης οφείλεται στη συμπεριφορά του ΠΑΣΟΚ, οι εκλογικές επιδόσεις του οποίου στις Ν2002 βρίσκονται πολύ κοντά σε εκείνες των Β2000. Και στην περίπτωση των υπερνομαρχιών, η επιρροή της Ν.Δ. εμφανίζεται να διαφέρει σημαντικά από τη βουλευτική επιρροή της (Β2000), διαφορά που οφείλεται κατά πολύ (όχι, όμως, αποκλειστικά) στο «φαινόμενο Τζαννετάκου».⁵ Σε κάθε

4. Οι μεγαλύτερες αποκλίσεις που παρουσιάζει η Ν.Δ. (σε σχέση με το ζεύγος εκλογών 1998Ν/1996Β) οφείλονται αναμφίβολα και στην αδυναμία του κοινοτικού της μηχανισμού να αποτρέψει την εμφάνιση ισχυρών «ανταρτίων» ψηφοδελτίων σε εννέα νομαρχίες (Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση 1975-2002: Ιστορική αναδρομή και άξονες ερμηνείας», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 13, Οκτ.-Νοε.-Δεκ. 2002, σ. 40).

5. Αναλυτικά: η απόκλιση της Ν.Δ. για τις εκλογές Ν2002/Β2000 (σε σχέση με

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

ΠΑΣΟΚ: Κλίμακα αποκλίσεων νομαρχιακών-βουλευτικών εκλογών (1996-2002)

Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, για το 2002-2000 και το 1998-1996, περιλαμβάνονται 46 νομοί. Δεν περιλαμβάνεται ο νομός Λέσβου, στον οποίο δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα.

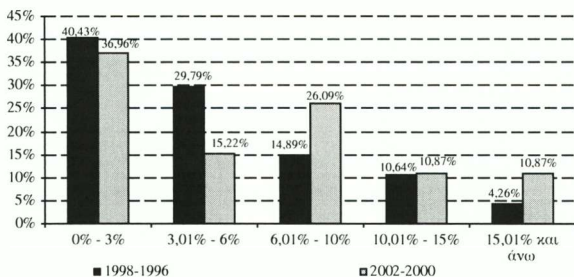
περίπτωση, στο σύνολο των νομών και των υπερνομαρχιών είναι αξιοπαρατήρητο ότι η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται πιο «συγκεντρωμένη» σε σχέση με το 1998, κάτι που δεν ισχύει για τη Ν.Δ. Ειδικά για τις 3 υπερνομαρχίες, η συνολική μείωση της μέσης διαφοροποίησης νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου μπορεί να αποδοθεί στη στρατηγική της *πολιτικοποίησης και πόλωσης* (στη βάση εθνικών διακυβευμάτων) των νομαρχιακών εκλογών που υιοθέτησαν η Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ (όπως και το ΚΚΕ-ΔΗΚΚΙ). Οι επιπτώσεις της στρατηγικής αυτής ήταν αναμενόμενο να αποτυπωθούν κατεξοχήν στο εκλογικό αποτέλεσμα των υπερνομαρχιών.

Η πρώτη αυτή γενική εικόνα καταγράφει την *εθνική* τάση, δεν καταγράφει τις επί μέρους –κατά νομό ή ομάδες νομών– τάσεις. Χρειάζεται συνεπώς να συμπληρωθεί. Η λεπτομερέστερη εξέταση των τάσεων επιτελείται μέσω των διαγραμμάτων 1 και 2 που αποτυ-

το ζεύγος εκλογών Ν1998/Β1996) είναι μεγαλύτερη στις υπερνομαρχίες Αθηνών-Πειραιώς (+6,67%), Καβάλας-Ξάνθης-Δράμας (+2,26%) και μικρότερη στην υπερνομαρχία Έβρου-Ροδόπης (-4,83%).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ν.Δ.: Κλίμακα αποκλίσεων νομαρχιακών-βουλευτικών εκλογών
(1996-2002)

Στις περιπτώσεις σημαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση της Ν.Δ., για το 2002-2000, περιλαμβάνονται 46 νομοί. Δεν περιλαμβάνεται ο νομός Λασιθίου, στον οποίο δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα.

πώνουν κατά κλίμακα μεγέθους τη διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής επιρροής. Η ανάγνωση των διαγράμμάτων 1 και 2 επιτρέπει να έχουμε μια ακριβέστερη εικόνα των αποκλίσεων κατά κόμμα. Δείχνει δε ότι η εκλογική αριθμητική των νομαρχιακών διαφέρει σημαντικά από την αριθμητική των βουλευτικών εκλογών.

Γ. Η απόκλιση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου των δύο μεγάλων κομμάτων για την περίοδο 2002-2000 τοποθετείται στην πλειοψηφία των νομαρχιών στις δύο πρώτες ζώνες της κλίμακας (0% έως 3% και 3,01 έως 6%). Το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ. σε 24 νομαρχίες (βάση: οι 46 νομαρχίες που λαμβάνονται υπόψη, ήτοι σε περίπου 52% του συνόλου) παρουσιάζουν μια απόκλιση σε σχέση με τα βουλευτικά τους ποσοστά που δεν υπερβαίνει το 6% (διαγράμματα 1 και 2). Στην πραγματικότητα η μέση απόκλιση στις ως άνω νομαρχίες είναι σαφώς μικρότερη του 6% (2,55% για το ΠΑΣΟΚ, 3,39% για τη Ν.Δ.). Συνεπώς, στις μισές περίπου νομαρχίες, τα δύο κόμματα βρίσκονται πολύ κοντά στα εθνικά εκλογικά ποσοστά τους, τάση που αποτελεί ισχυρή ένδειξη της στοίχισης νομαρχια-

κών/βουλευτικών εκλογών και, άρα, μιας αντιπαράθεσης που στις μισές και πλέον νομαρχίες της χώρας προσεγγίζει το μοντέλο των βουλευτικών εκλογών.

Δ. Εντούτοις, η καθαρότητα της πρώτης αυτής εικόνας μετριάζεται από το γεγονός ότι η τάση αντιστοίχισης νομαρχιακών/βουλευτικών εκλογών –όταν παρατηρηθεί διαχρονικά– βαίνει φθίνουσα, τουλάχιστον σε σύγκριση με την περίοδο 1996-1998. Πράγματι, η σύγκριση αυτή δείχνει ότι το ΠΑΣΟΚ στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 παρουσίαζε μια διαφοροποίηση ψήφου μικρότερη του 6% (σε σχέση με τα βουλευτικά ποσοστά του 1996) σε 29 νομαρχίες (περίπου 63% του συνόλου) και η Ν.Δ. σε 33 νομαρχίες (περίπου 70% του συνόλου). Το 2002 ο αριθμός των νομών στους οποίους η νομαρχιακή εκλογική αναμέτρηση μοιάζει με μικρογραφία της βουλευτικής έχει εμφανώς μειωθεί σε σχέση με το 1998 (διαγράμματα 1 και 2). Η σημασία αυτής της μείωσης γίνεται ακόμη μεγαλύτερη αν λάβει κανείς υπόψη ότι ο αριθμός των ψηφοδελτίων κομματικής ανυπακοής (οι λεγόμενοι «αντάρτες») περιορίστηκε σημαντικά το 2002, περιορισμός που συνέβαλε στην καλύτερη αντιστοίχιση της νομαρχιακής «εκλογικής προσφοράς» προς εκείνη των βουλευτικών εκλογών.⁶ Ο αυξημένος έλεγχος της δομής υποψηφιοτήτων, και άρα του εκλογικού ανταγωνισμού, από τα μεγάλα κόμματα λογικά θα έπρεπε να αυξήσει τον αριθμό των νομών που περιλαμβάνονται στις ζώνες απόκλισης 0%-6%. Ωστόσο, όχι μόνον αυτό δεν συνέβη αλλά, εν μέρει, συνέβη το αντίθετο. Τα αποτελέσματα του 2002 δεν επιβεβαιώνουν την υπόθεση της σύγκλισης εθνικής και περιφερειακής επιρροής των δύο μεγάλων κομμάτων. Αντιθέτως, η σύγκλιση είναι μικρότερη σε σχέση με το 1998. Σε σχέση με το 1998 τα κόμματα έλεγξαν καλύτερα την εκλογική προσφορά. Δεν κατάφεραν όμως να ανταποκριθούν σε μια περισσότερο από ποτέ διαφοροποιημένη και εσωτερικά αντιφατική εκλογική ζήτηση.

Ε. Αξιο προσοχής είναι και το ποσοστό των νομαρχιών (περί-

6. Οι νομαρχιακές εκλογές του 2002, όπως αναφέρει ο Γιάννης Μαυρής, χαρακτηρίστηκαν από «μεγαλύτερη κομματικοποίηση των υποψηφίων και δραστικό περιορισμό των διπλών ψηφοδελτίων κομματικής απειθαρχίας, κατά περίπου 20%, σε σύγκριση με το 1998» (Γ. Μαυρής, «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις Νομαρχιακές Εκλογές του 2002», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 13, Οκτ.-Νοε.-Δεκ. 2002, σ. 43). Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Π. Καφετζή, το 2002 ο μέσος αριθμός υποψηφίων ήταν 4,06 όταν το 1998 και το 1994 κυμαινόταν στο 4,5 (Π. Καφετζής, «Η δυναμική ΚΚΕ-ΔΗΚΚΙ και ΠΑΣΟΚ-ΣΥΝ», *Ελευθεροτυπία*, 7.10.2002, σ. 8).

που 28% για τα δύο κόμματα) που κατατάσσονται στην ενδιάμεση ζώνη απόκλισης (6%-10%). Η *σημαντικότητα* αύξηση (σε σχέση με την περίοδο 1998-96) του ποσοστού των νομαρχιών που εντάσσονται στο μέσον της κλίμακας αποκλίσεων (βλ. διαγράμματα 1 και 2) υποδηλώνει ταυτόχρονα: 1) την ενίσχυση των «λογικών» που υπογραμμίζουν την αυτοτέλεια και τις ιδιαιτερότητες των εκλογών β' αυτοδιοικητικού βαθμού, 2) τον «λελογισμένο» και περιορισμένο χαρακτήρα αυτής της ενίσχυσης. Η διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου αυξήθηκε το 2002 σε σύγκριση με το 1998. Η αύξηση, όμως, αυτή εντοπίζεται κυρίως στην ενδιάμεση ζώνη της κλίμακας (6%-10%) και λιγότερο στις ζώνες ακραίας διαφοροποίησης (άνω του 10 ή 15%). Η *μεγέθυνση, συνεπώς, της διαφοροποίησης νομαρχιακής/βουλευτικής επιρροής είναι περιορισμένης έκτασης και δεν δηλώνει μια μεγάλη (σε σχέση με το 1998) αναστάτωση των εκλογικών συμπεριφορών ή των κομματικών στοιχίσεων.*

ΣΤ. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι, και για τα δύο κόμματα, οι πολύ μεγάλες αποκλίσεις (από 10% και άνω) μεταξύ βουλευτικής και νομαρχιακής επιρροής δεν είναι αμελητέες (αφορούν περίπου το 20% των υπό εξέταση νομών). Το ΠΑΣΟΚ σε 8 νομούς (περίπου 17% του συνόλου) παρουσιάζει μια διαφοροποίηση επιρροής που υπερβαίνει το 10% (οι αντίστοιχοι νομοί το 1998 ήταν 11). Η Ν.Δ. παρουσιάζει μεγάλου μεγέθους αποκλίσεις μεταξύ της νομαρχιακής και της βουλευτικής ψήφου σε 10 νομούς (έναντι 7 το 1998), γεγονός που δείχνει ότι το 2002 έχουμε μεγέθυνση της διαφοροποίησης σε σύγκριση με το 1998 (διάγραμμα 2). Συνολικά, για την εξεταζόμενη περίοδο 1996-2002, το ποσοστό των νομών που εντάσσονται στις ζώνες μεγάλης διαφοροποίησης της νομαρχιακής από τη βουλευτική ψήφο (10%-15% και 15% και άνω) παραμένει σχετικά σταθερό. Η *σταθερή καταγραφή σε 15-20% των νομών τέτοιων υψηλών διαφοροποιήσεων ανάμεσα σε νομαρχιακές και βουλευτικές εκλογές (που ξεπερνούν το 10% ή, ακόμη, το 15% της ψήφου) δείχνει ότι οι νομαρχιακές εκλογές διατηρούν μια μη αφομοιώσιμη ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις βουλευτικές, ότι συνιστούν ένα προνομιακό πεδίο για την έκφραση «αποκλινοσών» σε σχέση με τους κεντρικούς συσχετισμούς τάσεων. Εν όψει τέτοιων υψηλών διαφοροποιήσεων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι νομαρχιακές εκλογές του 2002 προσεγγίζουν τις εκλογές «πρώτης τάξης». Μια τέτοια εκτίμηση θα περιέγραφε μονομερώς τη δυναμική του αυτοδιοικητικού εκλογικού στίβου.*

Ζ. Ένα επιπλέον –σημαντικό– δεδομένο ενισχύει την παραπάνω άποψη. Στις νομαρχιακές εκλογές του 2002, σε 21 νομούς το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ. (και οι σύμμαχοι τους) παρουσίασαν αποκλίσεις *ιδίου προσήμου* (σε σχέση με τις βουλευτικές του 2000). Πιο συγκεκριμένα, σε 4 νομούς τα δύο κόμματα είχαν *ταυτόχρονας* αύξηση του εκλογικού τους ποσοστού (σε σχέση με τις βουλευτικές), αύξηση που ο αθροιστικός της μέσος όρος ήταν +3,20%, ενώ σε 17 νομούς εμφάνισαν *ταυτόχρονη* μείωση του εκλογικού ποσοστού τους (βλ. πίνακας 2). Η ταυτόχρονη αυτή μείωση είναι ιδιαίτερα μεγάλη (κατά μέσον όρον αθροιστικά για τα δύο κόμματα και τους κατά τόπους συμμάχους τους: -19,43%!) και καλύπτει μια πολυάριθμη ομάδα περιπτώσεων (περίπου το ένα τρίτο των νομών). Η έκταση του φαινομένου είναι τέτοια ώστε εάν συνέβαινε σε εκλογές πρώτης τάξης (σε οποιαδήποτε χώρα) αυτονότητα θα συνεπαγόταν μεγάλες ανατροπές στους συσχετισμούς δύναμης, ανατροπές που, χωρίς άλλο, θα έπαιρναν τη *βίαιη* μορφή ενός «εκλογικού σεισμού». Η καταγραφή μιας τέτοιου μεγέθους διαφοροποίησης –*αρνητικού προσήμου*– για τους δύο μεγάλους παίκτες ενός κομματικού συστήματος εμφανίζεται, χωρίς να προκαλέσει μείζονες πολιτικές επιπτώσεις, σε εκλογές δεύτερης τάξης και αποτελεί ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα των εκλογών αυτής της κατηγορίας. Οι νομαρχιακές 2002, όπως και οι νομαρχιακές του 1998, εμφανώς διαφέρουν από το μοντέλο των βουλευτικών εκλογών. Αυτή η διαφορά αποτελεί κρίσιμο διακριτικό γνώρισμα και σταθερό στοιχείο, συντακτικό στοιχείο θα μπορούσε να πει κανείς, της φυσιολογίας τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.:
Νομαρχίες* με αποκλίσεις ίδιου προσήμου

	2002-2000	
	Νομαρχίες	Αθροιστικός Μ.Ο.
Αρνητική απόκλιση για ΠΑΣΟΚ & Ν.Δ.	17	-19,43%
Θετική απόκλιση για ΠΑΣΟΚ & Ν.Δ.	4	3,20%

* Στον υπολογισμό δεν περιλαμβάνονται οι Υπερνομαρχίες. Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροιστικό βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων.

2. Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ

Α. Οι δημοτικές εκλογές, με μικρότερη συνολική πολιτική βαρύτητα –ως προς την εθνική πολιτική– από τις νομαρχιακές και με πιο έντονη την επίδραση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων (το γεωγραφικό πλαίσιο του δήμου είναι μικρότερο του νομού), είναι –όπως θα ανέμενε κανείς– λιγότερο «κομματικοποιημένες», υπό την έννοια ότι η στοίχιση δημοτικής/βουλευτικής ψήφου είναι λιγότερο έντονη. Πράγματι, η μέση διαφοροποίηση /δημοτικής/βουλευτικής ψήφου είναι *μεγαλύτερη* από την αντίστοιχη νομαρχιακής/βουλευτικής (βλ. συγκριτικά πίνακες 3 και 1).⁷ Η μεγαλύτερη εν τούτοις διαφο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Μέση απόκλιση δημοτικής και βουλευτικής ψήφου (2002-2000)
Πρωτεύουσες νομών και δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων*

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ
2002-2000	8,26%	6,26%

Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ περιλαμβάνονται 61 δήμοι. Δεν περιλαμβάνονται οι δήμοι: Χαλανδρίου, Αχαρνών, Κερατσινίου, Ζακύνθου και Ναυπλίου, στους οποίους δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα. Στην περίπτωση της Ν.Δ. περιλαμβάνονται 62 δήμοι. Δεν περιλαμβάνονται οι δήμοι: Κερατσινίου, Αγ. Νικολάου, Σπάρτης και Ναυπλίου, όπου η υποστήριξη της Ν.Δ. κατευθύνθηκε (ή επιμερίστηκε) σε ανεξάρτητους υποψηφίους.

ροποίηση της δημοτικής/βουλευτικής σε σύγκριση με τη νομαρχιακή/βουλευτική ψήφο, τουλάχιστον για τους πιο μεγάλους δήμους που εξετάζονται σε αυτή την εργασία, *δεν εμφανίζεται τόσο ισχυρή όσο θα περιμέναμε*. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως υποδηλώνει την *επιτυχία των διορθωτικών κινήσεων που επιχείρησαν τα κόμματα για να αντιμετωπίσουν τα νέα δεδομένα της Τ.Α. (μεταξύ αυτών και το νέο δεδομένο της ρευστότητας και της απορύθμισης των παραδοσιακών εκλογικών συμπεριφορών)*. Πιθανότατα, υποδηλώνει

7. Ειδικότερα, η μέση διαφοροποίηση δημοτικής/βουλευτικής ψήφου είναι εμφανέστατα πιο ισχυρή για το εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ (8,26% έναντι 6,26% της Ν.Δ.).

την επιτυχή προσαρμογή των εθνικών κομμάτων στις νέες πραγματικότητες του τοπικού-δημοτικού ανταγωνισμού.

Β. Τα δεδομένα του πίνακα 4 φέρουν στο φως μια σημαντική ένδειξη που ενισχύει το επιχείρημα της επιτυχημένης προσαρμογής των κομμάτων στον τοπικό ανταγωνισμό. Η σύγκριση μεταξύ δημοτικής και βουλευτικής ψήφου στους 24 μεγαλύτερους μη καποδιστριακούς δήμους (σε δήμους που η διαχρονική σύγκριση είναι δυνατή) σε δύο διαδοχικά ζεύγη εκλογών (Δ2002/Β2000 και Δ1998/Β1996) αναδεικνύει μια αναμφισβήτητη μείωση της μέσης απόκλισης για το 2002. Πράγματι, οι υψηλότερες αποκλίσεις του 1998 έχουν σημαντικά περιοριστεί το 2002 (από 10,72% σε 8,62% για το ΠΑΣΟΚ και από 8,62% σε 6,50% για τη Ν.Δ.). Σημαίνει ο εν

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Μέση απόκλιση δημοτικής και βουλευτικής ψήφου (1996-2002)
Μεγάλοι μη καποδιστριακοί δήμοι**

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.
1998-1996	10,72%	8,62%
2002-2000	8,20%	6,50%

* Περιλαμβάνονται πρωτεύουσες νομών και δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων (24 δήμοι). Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροιστικό βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων.

Στην περίπτωση της Ν.Δ., για το 2002-2000, περιλαμβάνονται 23 δήμοι. Δεν περιλαμβάνεται ο δήμος Κερατσινίου, στον οποίο δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα, ενώ περιλαμβάνεται ο Δήμος Περιστερίου, όπου υπήρχε ανεξάρτητη υποψηφιότητα υποστηριζόμενη από τη Ν.Δ. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, για το 2002-2000, περιλαμβάνονται 21 δήμοι. Δεν συμπεριλήφθησαν οι δήμοι: Χαλανδρίου, Αχαρνών και Κερατσινίου, στους οποίους δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα.

λόγω περιορισμός των αποκλίσεων *αντιστροφή* της τάσης απορυθμισμού της δημοτικής εκλογικής συμπεριφοράς, τάση που είχε συστηματικά καταγραφεί στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990,⁸ Υποδηλώνει αυτός ο περιορισμός τη δυναμική «επιστροφή» των εθνικών κομμάτων στον τοπικό δημοτικό στίβο, την ικανότητα τους να ξανακερδίσουν θέσεις που είχαν σε κάποιο βαθμό απολέσει; Η α-

8. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «Νομαρχιακές και Δημοτικές εκλογές 2002. Από την κομματικοποίηση στη ρευστότητα», *Τα Νέα*, 5.10.2002.

πάντηση δεν είναι εύκολη. Αναμφίβολα, μια κεντρική όψη της απορύθμισης της δεκαετίας του 1990 ήταν η «διαφοροποίηση [...] της τοπικής “εκλογικής προσφοράς” από το εθνικό πολιτικό σύστημα».⁹ Ωστόσο, στις δημοτικές εκλογές 2002 είναι βέβαιο ότι τα εθνικά πολιτικά κόμματα κατάφεραν να επανελέγξουν εν μέρει την εκλογική προσφορά, όπως έδειξε η μείωση του αριθμού των ψηφοδελτίων κομματικής «ανυπακοής».¹⁰ Αυτή τη νέα εξέλιξη αντανakλούν πιθανότατα τα ευρήματα του πίνακα 4. Ο καλύτερος έλεγχος της δομής των υποψηφιοτήτων είναι λογικό να επιφέρει, ως πρώτη συνέπεια, τη μείωση της απόκλισης ανάμεσα σε δημοτική και βουλευτική ψήφο.

Η κατανομή των διαφοροποιήσεων δημοτικής και βουλευτικής επιρροής στην κλίμακα αποκλίσεων επιτρέπει και εδώ τη διαμόρφωση μιας ακριβέστερης εικόνας.

Γ. Στις δύο πρώτες ζώνες απόκλισης, στις ζώνες των μικρών και μάλλον μικρών αποκλίσεων (0%-3% και 3%-6%), κατατάσσεται περίπου το 53% των περιπτώσεων για τη Ν.Δ. (διάγραμμα 4), ενώ μόλις το 39% των περιπτώσεων για το ΠΑΣΟΚ (διάγραμμα 3). *Οι τοπικές εκλογικές επιδόσεις της Ν.Δ. προσεγγίζουν –στους μισούς περίπου μεγάλους δήμους της χώρας (πρωτεύουσες νομών και δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων)– τις επιδόσεις των βουλευτικών εκλογών.* Το εύρημα αυτό δείχνει την αξιοσημείωτη στοίχιση δημοτικής και βουλευτικής ψήφου που έχει επιτύχει το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Είναι ενδιαφέρον ότι *το κυβερνών κόμμα, πιθανότατα διότι κυβερνά, εμφανίζει ενκρινώς μεγαλύτερη διαφοροποίηση δημοτικής/βουλευτικής ψήφου* (σε σχέση με τη Ν.Δ.), ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη ότι, μόλις το 19.67% των δημοτικών του αποτελεσμάτων, εντάσσεται στη ζώνη αποκλίσεων 0%-3% (έναντι του 30.65% για τη Ν.Δ.).

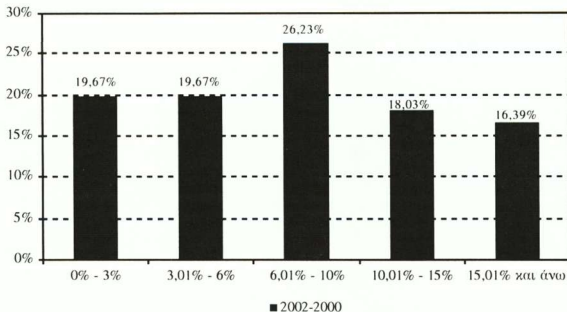
Δ. Μια άλλη ιδιαίτερα σημαντική διαφορά, σε σύγκριση με τις νομαρχιακές εκλογές, αφορά το ΠΑΣΟΚ και εντοπίζεται στις ζώνες μεγάλης απόκλισης, δηλαδή σε εκείνες που καταγράφουν διαφοροποιήσεις που ξεπερνούν το 10% των ψήφων (ζώνες 10%-15%

9. Στο ίδιο.

10. Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό «αντάρτικων» ψηφοδελτίων διαφέρουν, διότι διαφέρουν και τα κριτήρια κατηγοριοποίησης «συγγενών» πολιτικά ψηφοδελτίων. Σύμφωνα με μια δική μας ενδεικτική μέτρηση, στους δεκαέξι μεγαλύτερους δήμους της χώρας είχαμε 17 «αντάρτικα» ψηφοδέλτια το 1998 ενώ μόνον 8 το 2002.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

ΠΑΣΟΚ: Κλίμακα αποκλίσεων δημοτικών*-βουλευτικών εκλογών
(2002-2000)

* Πρωτεύουσες Νομών & Δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων.

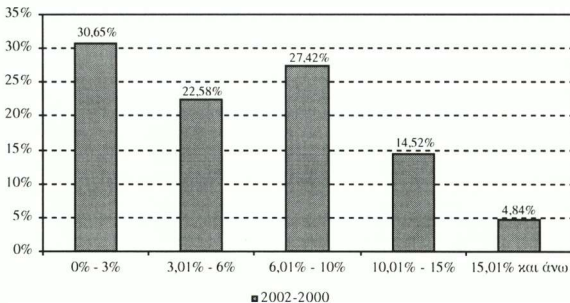
Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ περιλαμβάνονται 61 δήμοι. Δεν περιλαμβάνονται οι δήμοι: Χαλανδρίου, Αχαρνών, Κερατσινίου, Ζακύνθου και Ναυπλίου, στους οποίους δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα.

και 15% και άνω). Σε 21 δήμους (περίπου 35% του συνόλου, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό, βλ. διάγραμμα 3) η απόκλιση δημοτικής/βουλευτικής ψήφου του ΠΑΣΟΚ υπερβαίνει το 10% ή και το 15%¹¹ (αντιθέτως, στις νομαρχιακές 2002 το ΠΑΣΟΚ εμφάνισε τέτοια ποσοστά απόκλισης σε μόλις 17% των νομών). Είναι ενδιαφέρον ότι η Ν.Δ. μόνο σε 3 δήμους (4,84% του συνόλου) εμφανίζει διαφοροποίηση δημοτικού/βουλευτικού εκλογικού αποτελέσματος μεγαλύτερη του 15% των ψήφων (διάγραμμα 4). Η Ν.Δ. στην πρωτοβάθμια Τ.Α. είναι μια δύναμη εκλογικά πιο συμπαγής και συνεκτική από το ΠΑΣΟΚ. Οι συμπεριφορές του εκλογικού της σώματος στις δημοτικές και βουλευτικές εκλογές, εμφανώς όμως λιγότερο στις νομαρχ-

11. Ακριβώς: σε 11 δήμους (18,03% των εξεταζόμενων δήμων) η απόκλιση κυμαίνεται μεταξύ 10% και 15% και σε 10 δήμους (16,39% του συνόλου) η απόκλιση δημοτικής/βουλευτικής ψήφου υπερβαίνει το 15%.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Ν.Δ.: Κλίμακα αποκλίσεων δημοτικών*-βουλευτικών εκλογών
(2002-2000)

* Πρωτεύουσες Νομών & Δήμοι άνω των 70.000 κατοίκων.

Στις περιπτώσεις συμμαχικών ψηφοδελτίων, βάση της σύγκρισης είναι το αθροισμένο βουλευτικό ποσοστό των αντίστοιχων κομμάτων. Στην περίπτωση της Ν.Δ. περιλαμβάνονται 62 δήμοι. Δεν περιλαμβάνονται οι δήμοι: Κερατσινίου, Αγ. Νικολάου, Σπάρτης και Ναυπλίου, στους οποίους δεν υπήρχε επίσημη υποψηφιότητα, ενώ περιλαμβάνονται ο Δήμος Περιστέρου και Ζακύνθου, όπου υπήρχε ανεξάρτητη υποψηφιότητα υποστηριζόμενη από τη Ν.Δ.

χιακές 2002, διακρίνονται από μεγαλύτερη ομοιομορφία και εσωτερική συνοχή.

3. ΕΚΛΟΓΕΣ ΠΡΩΤΗΣ, ΕΚΛΟΓΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΛΟΓΙΚΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

α. Εκλογές πρώτης τάξης: Οι δύο λογικές της εκλογικής αναμέτρησης

Δύο λογικές εκδηλώθηκαν και λειτούργησαν –αντιφατικά και ταυτόχρονα– στις νομαρχιακές του 2002.

Η πρώτη είναι αυτή που με ακρίβεια περιγράφει ο Γιάννης Μανυράκης και την οποία θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε ως ακολούθως: οι νομαρχιακές 2002 χαρακτηρίστηκαν από: 1) αύξηση της συμμετοχής, 2) αυξημένο ενδιαφέρον, 3) μείωση των αντιεκλογικών πρα-

κτικών (ακύρων, λευκών) σε σχέση με το 1998, 4) μείωση (σε σύγκριση με το 1998) κατά περίπου 20% των ψηφοδελτίων κομματικής απειθαρχίας (και σημαντική αύξηση των αμυγώς κομματικών υποψηφιοτήτων). Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρή, η κομματικοποίηση της εκλογικής αναμέτρησης ενισχύθηκε και από τους παρακάτω παράγοντες: α) τη διεξαγωγή κεντρικών προεκλογικών εκστρατειών εθνικών εκλογών από τα δύο μεγάλα κόμματα, β) την υιοθέτηση κεντρικών πολιτικών μηνυμάτων, γ) την άμεση εμπλοκή των πολιτικών αρχηγών στην προεκλογική κινητοποίηση. Η κομματικοποίηση δημιούργησε «για πρώτη φορά –σε αυτή την έκταση– συνθήκες «άτυπης» εθνικής αναμέτρησης».¹² Ή, όπως γράφει αλλού, οι νομαρχιακές εκλογές «θα έλεγε κανείς ότι –χωρίς να καθίστανται– τείνουν περισσότερο προς τις εκλογές Α΄ τάξεως».¹³

Δίπλα σε αυτή την πρώτη λογική ή την «πρώτη» πραγματικότητα των νομαρχιακών εκλογών 2002, μια *δεύτερη* λογική ή «δεύτερη» πραγματικότητα έδωσε το στίγμα της αναμέτρησης. Πολλά από τα ευρήματα της ανά χειράς εργασίας υπογράμμισαν όψεις αυτής της «δεύτερης» πραγματικότητας.

Η διαφοροποίηση της νομαρχιακής και της βουλευτικής επιρροής των δύο μεγάλων κομμάτων είναι σημαντική και αξιόλογη. Επιβεβαιώνεται, συνεπώς, μια τάση που είχε κάνει με έμφαση την εμφάνισή της στη δεκαετία του 1990: η απορύθμιση της εκλογικής συμπεριφοράς και η καταγραφή, σε πολλές περιπτώσεις, σημαντικών ή και εντυπωσιακών αποκλίσεων μεταξύ της νομαρχιακής, της δημοτικής και της βουλευτικής ψήφου.¹⁴ Πράγματι ο *χαρακτήρας* και η *διάταξη* των δυνάμεων που καταγράφηκαν στις νομαρχιακές εκλογές του 2002 προσεγγίζουν περισσότερο από το 1998 τον χαρακτήρα και τη διάταξη των κομματικών δυνάμεων, όπως καταγράφονται στο εθνικό κοινοτικό σύστημα. Ωστόσο, δεν συμβαίνει το ίδιο με την κατά νομό *επιρροή* των κομματικών δυνάμεων. Η διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής επιρροής είναι σήμερα *ισχυρότερη* από το 1998. Εάν η κομματικοποίηση των τελευταίων νομαρχιακών εκλογών υπήρξε εντονότερη από ό,τι στο παρελθόν, εάν δημιούργησε συνθήκες «άτυπης εθνικής αναμέτρησης»

12. Γ. Μαυρή, «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις Νομαρχιακές Εκλογές του 2002», ό.π., σ. 43-44.

13. Στο ίδιο.

14. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «Νομαρχιακές και Δημοτικές εκλογές 2002, Από την κομματικοποίηση στη ρευστότητα», ό.π.

(η πρώτη λογική της αναμέτρησης του Οκτωβρίου), τότε η αύξηση της διαφοροποίησης νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου και η απορύθμιση της εκλογικής συμπεριφοράς που αυτή συνεπάγεται (η δεύτερη λογική της αναμέτρησης) γίνεται διπλά σημαντική. Δείχνει ότι οι παράγοντες που υποδεικνύουν αστάθεια στις κοιμματικές επιρροές, χαλάρωση των κοιμματικών προσηλώσεων και ταυτίσεων, αναστάτωση στις εκλογικές συμπεριφορές, αυτονόμηση της μιας εκλογικής αναμέτρησης από την άλλη έχουν ενδυναμωθεί, παρά την αυξημένη κοιμματικοποίηση και παρά την υιοθέτηση ενός στυλ «άτυπης» εθνικής-βουλευτικής αναμέτρησης.

Σε ένα εκλογικό αποτέλεσμα εμπεριέχονται εξ ορισμού και συναρθρώνονται πολυάριθμοι –και συχνά ανταγωνιστικοί– παράγοντες. Συνεπώς, στο αποτέλεσμα «αύξηση» της διαφοροποίησης νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου εμπεριέχονται ήδη όλοι οι ως άνω παράγοντες «κοιμματικοποίησης» (κεντρικές εκστρατείες, κεντρικά πολιτικά μηνύματα, εμπλοκή των πολιτικών αρχηγών, περιορισμός των υποψηφιοτήτων ανυπακοής, κλπ.). Εάν οι παράγοντες αυτοί δεν υπήρχαν (και δεν εμπεριέχονταν στο αποτέλεσμα), είναι πολύ πιθανόν η διαφοροποίηση νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου να ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Εάν, συνεπώς, το στυλ των νομαρχιακών εκλογών του 2002 προσεγγίζει το στυλ των εκλογών «πρώτης τάξεως», η εκλογική αριθμητική των νομαρχιακών (όταν αναλύεται λεπτομερώς) δεν φαίνεται να μοιάζει πολύ με την εκλογική αριθμητική των εθνικών βουλευτικών εκλογών.¹⁵ Οι νομαρχιακές εκλογές ήταν και παραμένουν εκλογές «δεύτερης τάξης». Η σταθερή καταγραφή σε 15-20% των νομών ιδιαίτερα μεγάλων διαφοροποιήσεων (που ξεπερνούν το 10% ή, ακόμη, το 15% της ψήφου) ανάμεσα σε νομαρχιακές και βουλευτικές εκλογές, η ταυτόχρονη σημαντική μείωση στο ένα τρίτο των νομών του εκλογικού ποσοστού των δύο μεγάλων κοιμμάτων (βλ. πίνακα 2) ή, ακόμη, οι μεγάλες κατά νομό αυξομειώσεις της δύναμης των κοιμμάτων (θέμα που δεν αναλύθηκε σε αυτή την εργασία) δείχνουν ότι οι νομαρχιακές

15. Ενδεικτική της άποψης που θεωρεί ότι οι νομαρχιακές 2002 είχαν σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά εκλογών «πρώτης τάξης» είναι η εκλογική μελέτη των Α. Λάσκαρη και Δ. Παπαγγελόπουλου: «Κοιμματική επιρροή και νομαρχιακές εκλογές 2002», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 13, Οκτ.-Νοε.-Δεκ. 2002, σ. 51-142. Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά με πολύ περισσότερες προφυλάξεις και λεπτές αποχρώσεις, κινείται η προσέγγιση του Γιάννη Μαυρή: «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις Νομαρχιακές Εκλογές του 2002», ό.π., σ. 42-50.

εκλογές διατηρούν μια *μη αφομοιώσιμη* ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις βουλευτικές. Αποτελούν το πεδίο ανάδειξης τοπικών ιδιαιτεροτήτων, αυτοδιοικητικών διακυβευμάτων αλλά και έκφρασης δυσαρεσκειών προς την κυβερνητική εξουσία.¹⁶ Όλα αυτά διευκολύνονται από τη φύση της νομαρχιακής αναμέτρησης, από το γεγονός ότι τόσο οι εκλογείς όσο και το πολιτικό προσωπικό –τοπικό και εθνικό– γνωρίζουν ότι η διακυβέρνηση της χώρας δεν είναι το άμεσο αντικείμενο της αναμέτρησης (έστω και αν πολλοί εκλογείς ή τμήματα του πολιτικού προσωπικού προσδίδουν στην ψήφο ή στη δράση τους μια μη τοπική διάσταση, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη διακυβέρνηση της χώρας το έμμεσο αντικείμενο της αναμέτρησης). Σε κάθε περίπτωση, η διαφοροποίηση του εθνικού διακυβεύματος των βουλευτικών εκλογών από τα πολλαπλά –και δύσκολα κατατάξιμα– «τοπικά» διακυβεύματα των νομαρχιακών και δημοτικών εκλογών (που δεν είναι πάντα «τοπικά», που δεν είναι πάντα «αυτοδιοικητικά» και που, συχνά, εμπεριέχουν και μια «εθνική» διάσταση) επιβεβαιώθηκε σαφώς από το εκλογικό αποτέλεσμα του Οκτωβρίου. Η διαφοροποίηση αυτή πρέπει, εφεξής, να θεωρείται στοιχείο *σταθερό και κεντρικό* του τρόπου που λειτουργεί η σημερινή ελληνική δημοκρατία.¹⁷

16. Οι αναλύσεις που προβάλλουν το αποτέλεσμα των νομαρχιακών σε εθνικό επίπεδο, που επιχειρούν, δηλαδή, να εκτιμήσουν την εθνική επιρροή των κομμάτων με αφετηρία το αποτέλεσμα των νομαρχιακών εκλογών, είναι χρήσιμες επιστημονικά και πολιτικά μόνον αν αναγνωστούν ως *καταγραφή τάσεων* (Ενδεικτικά βλ.: Η. Νικολακόπουλος, «Με ίδιο ποσοστό 41,7% ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.», *Τα Νέα*, 16.10.1998. Επίσης, Γ. Μανωής, *Τα Νέα*, 16.10.1998). Ως καταγραφή τάσεων συμβάλλουν αδιαμφισβήτητα στην καλύτερη κατανόηση των εκλογικών συσχετισμών. Ωστόσο, οι αναλύσεις αυτού του τύπου είναι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένες να χρησιμοποιούν τόσες πολλές *επιμέρους και γενικές* υποθέσεις εργασίας (κατάταξη της ψήφου των «ανταρτών», της ψήφου Καρατζαφέρη, της ψήφου συμμαχικών υποψηφιοτήτων –π.χ. ΠΑΣΟΚ-ΣΥΝ–, κλπ.), είναι υποχρεωμένες να χρησιμοποιούν τόσα «ως εάν» (για να δανειστούμε την εύλογη διατύπωση του Τάκη Καφετζή, *Ελευθεροτυπία*, 20.10.1998), ώστε το τελικό «μέσο ποσοστό» που προκύπτει για κάθε κόμμα (και το οποίο ερμηνεύεται ως «εθνικό ποσοστό») να μην είναι καθόλου βέβαιο ότι ανταποκρίνεται στη θέληση του εκλογικού σώματος. Βλ., για μια αντίστοιχη με την ως άνω προσέγγιση, την ανάλυση του Τ. Καφετζή, *Ελευθεροτυπία*, 20.10.1998.

17. Σε ανάλογο με το συμπέρασμα του παρόντος άρθρου καταλήγει και η ανάλυση του Ηλία Νικολακόπουλου για τις αυτοδιοικητικές εκλογές του 2002. Γράφει σχετικά: «Η σχετική επιτυχία των κομματικών μηχανισμών, όσον αφορά τη συγκρότηση και τον έλεγχο των υποψηφιοτήτων, δεν συνεπάγεται όμως αναγκαστικά ότι η κομματική επιλογή που τελικά επικράτησε (ή και η ευρύτερα νοούμε-

β. Η μη αφομοιώσιμη ιδιαιτερότητα των αυτοδιοικητικών εκλογών: στοιχεία ερμηνείας

Τα ευρήματα πολλών ερευνών, όπως και της παρούσας εργασίας, δείχνουν ότι η σχέση του ψηφοφόρου με το κόμμα του έχει γίνει πιο χαλαρή, περισσότερο από ποτέ à la carte. Δείχνουν ότι η διπλή στρατηγική ψήφου, την οποία υιοθετούσε κατά το παρελθόν μια μερίδα του εκλογικού σώματος που τοποθετούνταν, κυρίως, μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ,¹⁸ σήμερα έχει επεκταθεί και υιοθετείται από ευρύτερα τμήματα εκλογέων. Η «παλαιά» διαφοροποίηση αυτοδιοικητικής και βουλευτικής ψήφου ήταν σε μεγάλο βαθμό *κομματικά δομημένη* (με επίκεντρο την διαφοροποιημένη ισχύ –στην Τ.Α. και στο κοινοβούλιο– της κομμουνιστικής Αριστεράς). Αυτή η διαφοροποιημένη ισχύς είχε συστηματικό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι διακρινόταν από *συνέχεια και σταθερότητα* (από τη δεκαετία του 1950 η κομμουνιστική αριστερά ήταν ισχυρότερη στην Τ.Α.)¹⁹ και, συνεπώς, αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της βασικής «γραμματικής» του ελληνικού κομματικού συστήματος. Αντιθέτως, η σημερινή διαφοροποίηση αυτοδιοικητικής και βουλευτικής ψήφου είναι «άναρχη», υπακούει σε τοπικά διακυβεύματα και τοπικές ιδιαιτερότητες, δεν οφείλεται σε μια *συστηματική* –και άρα προβλέψιμη– διαφοροποίηση ισχύος των βασικών κομματικών πόλων. Δεν προέρχεται από μια ιδιότυπη *κομματική δόμηση* αλλά μάλλον από μια ιδιότυπη *κομματική αποδόμηση*: τη χαλάρωση του παλαιού «περιεκτικού» μοντέλου κομματικής αντιπροσώπευσης – που οργάνωνε την πολιτική αντιπροσώπευση διαφορετικών τομέων της κοινωνικής και πολιτικής ζωής στη βάση κομματικών κριτηρίων και με γνώμονα τις ισχυρές κομματικές ταυτίσεις και ταυτότητες. Ο μετασχηματισμός των κομμάτων, το γεγονός ότι προ-

---

νη κομματική ταύτιση) μπόρεσε επίσης να επιβληθεί και την ώρα της κάλπης, ως το κυριότερο κριτήριο της δημοτικής ή νομαρχιακής ψήφου» (Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση 1975-2002: Ιστορική αναδρομή και άξονες ερμηνείας», ό.π., σ. 40). Στην ουσία, ο Η. Νικολακόπουλος περιγράφει σαφώς, χωρίς να χρησιμοποιεί τη διατύπωση, τις δύο «λογικές» που επηρέασαν, αντιφατικά και ταυτόχρονα, τις εκλογές του 2002.

18. Η. Νικολακόπουλος, «Δημοτικές και Νομαρχιακές εκλογές στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Τα βασικά χαρακτηριστικά των εκλογικών αναμετρήσεων από το 1975 έως το 1998», ό.π., σ. 49.

19. Στο ίδιο, σ. 49-50. Επίσης: Η. Νικολακόπουλος «Εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση 1975-2002: Ιστορική αναδρομή και άξονες ερμηνείας», ό.π., σ. 38.

σλαμβάνονται από τους πολίτες «ως προεκτάσεις του κράτους και ως μηχανισμοί άσκησης εξουσίας και προώθησης συμφερόντων»,²⁰ δηλαδή, ως μηχανισμοί που βρίσκονται μακριά από τις ανάγκες των πολιτών και των τοπικών κοινωνιών, είναι ένας επιπλέον παράγοντας που εξηγεί τη χαλάρωση του παλαιού μοντέλου αντιπροσώπευσης. Η *επιλεκτική* ψήφος (διαφορετική ψήφος στις βουλευτικές, διαφορετική στις αυτοδιοικητικές εκλογές) που παρατηρείται σήμερα, έστω και αν υιοθετείται μόνον από μια μειοψηφική ομάδα εκλογέων, είναι συνέπεια αυτής της ιδιότητας κομματικής «αποδόμησης». Από τη στιγμή που οι κομματικές συστοιχίες εμφανίζουν σαφή και σημαντικά εσωτερικά ρήγματα, από τη στιγμή που οι ιστορικές διαιρετικές τομές (και ειδικότερα η τομή δεξιάς-αντιδεξιάς) έχουν αμβλυνθεί και λειτουργούν λιγότερο από ό,τι στο παρελθόν σαν οργανωτές και «σταθεροποιητές» της εκλογικής αγοράς, οι δύο κάλπες, η βουλευτική και η αυτοδιοικητική (και, σε ό,τι αφορά αυτή την τελευταία, η δημοτική και η νομαρχιακή), δεν συνιστούν ένα ζεύγμα που ο ψηφοφόρος αντιμετωπίζει με ενιαίο τρόπο. Καθώς η κομματική ταύτιση δεν αποτελεί πια κρίσιμο στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας και του ατομικού βιογραφικού του πολίτη, η συνοχή των ατομικών εκλογικών συμπεριφορών έχει διαρραγεί. Η σχέση του ψηφοφόρου με το κόμμα του –όπως και με το μπλοκ αναφοράς (δεξιό ή αντιδεξιό)– έχει γίνει πιο χαλαρή, περισσότερο *επιλεκτική*.²¹ Η *επιλεκτική* ψήφος, ή ψήφος à la carte, αυξάνει τη ρευστότητα των εκλογικών συμπεριφορών και ενισχύει τη «ρευστότητα του συστήματος αντιπροσωπεύσεων».²²

Παρενθετικά, στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθούμε στη διαχείριση της *επιλεκτικής* ψήφου εκ μέρους των κομμάτων. Το κάθε κόμμα καλείται να αναμετρηθεί με –και να κερδίσει– αυτή τη μάχη à la carte. Και για να την κερδίσει, οφείλει να παλέψει σε δύο επίπεδα: α) να πολώσει τον κομματικό ανταγωνισμό για να προκαλέσει τη συσπείρωση του μεγαλύτερου τμήματος της εκλογικής του

20. Χρήστος Λυριντζής, «Κόμματα και δημοτικές εκλογές. Η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 15, Ιούνιος 2000, σ. 19.

21. Η ενίσχυση της *επιλεκτικής* ψήφου συνεπάγεται την υτοχώρηση της ψήφου *ταύτισης* προς όφελος είτε της ψήφου *γνώμης* είτε της ψήφου *ανταλλαγής*. Για τους όρους, βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Το κομματικό φαινόμενο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1993, σ. 139-142.

22. Διατύπωση του Τ. Καφετζή, *Ελευθεροτιπία*, 20.10.1998.

βάσης, β) να προσαρμόσει την πολιτική του στις συνθήκες, τις ιδιαιτερότητες, τα αιτήματα και στην ατμόσφαιρα της κάθε επιμέρους «τοπικής κοινωνίας». Όψεις και των δύο στρατηγικών, της στρατηγικής «πολιτικοποίηση-πόλωση» και της στρατηγικής «προσαρμογή», είδαμε να δοκιμάζονται και να υλοποιούνται σε μεγάλη έκταση, στις εκλογές του Οκτωβρίου, από όλα τα κόμματα.²³ Ωστόσο, πέραν του ότι η διαχείριση των δύο αυτών επιπέδων είναι λεπτή και δύσκολη υπόθεση για κάθε κοιμματικό επιτελείο, έχει και μία μη αναμενόμενη συνέπεια: εμπλέκει τα κόμματα στις αντιφάσεις των δύο λογικών που εκδηλώθηκαν στις αυτοδιοικητικές εκλογές, τα καθιστά τμήματα του «προβλήματος», παράγοντες που τη μια στιγμή ενισχύουν τη λογική της πόλωσης και της «κομματικοποίησης» και την άλλη ενισχύουν τη λογική των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και της «αυτονομίας» του ψηφοφόρου. Τα κόμματα, στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την πολυεπίπεδη μάχη à la carte (σε υπερνομαρχίες, νομαρχίες και δήμους), τείνουν συγχρόνως και να αποτρέψουν και να ενισχύσουν τις συμπεριφορές à la carte. Τείνουν να αποτρέψουν την εκλογική απορύθμιση (μέσω της περιστολής της εκλογικής προσφοράς, της πόλωσης, των κεντρικών εκστρατειών, της εμπλοκής των αρχηγών, κλπ.), τείνουν και να την ενισχύσουν (μέσω «ανίερων» συμμαχιών, μέσω των τοπικών –δημοτικών και νομαρχιακών– εκλογικών εκστρατειών, μέσω της διευρυμένης σύνθεσης των ψηφοδελτίων, κλπ.).

Εάν η χαλάρωση των κοιμματικών προσηλώσεων και οι αλλαγές στο σύστημα εκπροσώπησης αποτελούν έναν πρώτο βασικό άξονα ερμηνείας για την κατανόηση του εκλογικού αποτελέσματος του Οκτωβρίου, ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί ο δεύτερος άξονας στις ίδιες τις μεταλλαγές της πραγματικότητας της Τ.Α., στην αλλαγή του πνεύματος του θεσμού.

23. Οι εκλογές του Οκτωβρίου υπήρξαν πεδίο δοκιμής και υλοποίησης αυτής της διπλής –και ταυτόχρονης– στόχευσης (οι νομαρχιακές κυρίως ως εγχείρημα πόλωσης, οι δημοτικές κυρίως ως εγχείρημα προσαρμογής στις ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών). Υπ’ αυτό το πρίσμα, η επιλογή «κομματικοποίησης» των νομαρχιακών εκλογών από τα μεγάλα κόμματα (και το ΚΚΕ) και η επιλογή εστίασης της αντιπαράθεσης σε πολιτικά διλήμματα εθνικού χαρακτήρα (σε πρώτη φάση από τη Ν.Δ., σε δεύτερη φάση και από το ΠΑΣΟΚ), η επιλογή, με άλλα λόγια, της πόλωσης στη βάση εθνικών πολιτικών διακλισημάτων, πρέπει μάλλον να αναγνωστεί ως μια αμυντικού χαρακτήρα στρατηγική: μια στρατηγική αποτροπής της κατάπτωσης των εκλογικών σωμάτων, μια στρατηγική περιορισμού –έστω και in extremis– της διασποράς των ψήφων.

Σε πρόσφατη προελογική έρευνα της Κάπα Research καταγράφηκε με ευκρινή τρόπο η εικόνα μιας Τ.Α. που έχει σημαντικά αλλάξει.²⁴ Τρία από τα ευρήματα της έρευνας είναι σημαντικά για το επιχείρημα που αναπτύσσεται σε αυτές τις γραμμές:

α) Αναγνωρίζεται τόσο από την κοινή γνώμη όσο και από τους αιρετούς της πρωτοβάθμιας Τ.Α. (το αντικείμενο της έρευνας ήταν η πρωτοβάθμια Τ.Α.), η *ικανότητα* της Τ.Α. να αντιμετωπίσει τις «τοπικές υποθέσεις». Η Τ.Α. «μπορεί», αυτό είναι ένα από τα κεντρικά συμπεράσματα της έρευνας. Η αναγνώριση αυτής της «ικανότητας» από τους δημάρχους και από την κοινή γνώμη αποτελεί τομή στην ιστορία της Τ.Α.

β) Οι πολίτες, αλλά και οι αιρετοί άρχοντες, προσεγγίζουν την Τ.Α. με ένα πρακτικό και «χρησιμοθηρικό» πνεύμα: η Τ.Α. είναι ένα σύστημα διαχείρισης των «τοπικών υποθέσεων» που οφείλει να παρέχει αποτελεσματική διοίκηση και να επιλύει προβλήματα, είναι ένας δημοκρατικός θεσμός *παροχής υπηρεσιών*. Η Τ.Α. αντιμετωπίζεται μάλλον σαν ένα *σύστημα διοίκησης* και λιγότερο σαν ένα σύστημα *αυτο-διοίκησης*. Η εικόνα της Τ.Α. που προκύπτει από την έρευνα δεν είναι η εικόνα ενός *λαϊκού θεσμού*, ενός θεσμού που είναι προορισμένος να εκφράζει, μέσα από μία στενή σχέση με τη λαϊκή πρωτοβουλία και κινητοποίηση, τα αιτήματα της κοινωνίας. Η Τ.Α. καλείται να επιλύσει πρακτικά προβλήματα με πρακτικό τρόπο, κι όχι να εκφράσει κάποιον ιδεατό τρόπο «δημοκρατικού άρχειν».²⁵

γ) Η γνώση των προβλημάτων, το παραχθέν από τις απερχόμενες δημοτικές αρχές έργο, το πρόγραμμα και η σύνθεση των συνδυασμών, η προσωπικότητα του υποψηφίου δημάρχου θεωρούνται

24. Πρόκειται για μια έρευνα *απογραφής* απόψεων που απευθύνθηκε στο σύνολο των δημάρχων της χώρας. Η έρευνα αυτή συμπληρώθηκε από μια παράλληλη δειγματοληπτική έρευνα στο σύνολο της επικράτειας. Για την ταυτότητα των δύο αυτών ερευνών βλ. Κάπα Research, *Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στον 21ο αιώνα*, Σεπτέμβριος 2002.

25. Το νέο πνεύμα του θεσμού χαρακτηρίζεται από την απόλυτη προτεραιότητα στην επίλυση προβλημάτων και στην παροχή υπηρεσιών. Οι «ρομαντικές» απόψεις των οραματιστών για τον θεσμό της αυτοδιοίκησης (η Τ.Α. ως έκφραση της ελευθερίας των πολιτών, ως κίτταρο δημοκρατίας και συμμετοχής, ως αντίρροπο στη συγκεντρωτική εξουσία των «κομματικών πλειονοψηφιών» (Αλ. Σβώλος), ως έκφραση μιας κοινότητας βίου) δεν φαίνεται να συμπίπτουν με τις αντιλήψεις περί Τ.Α. των πολιτών και των δημοτικών αρχόντων. Για τις ανωτέρω απόψεις βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Η ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση, κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 33-42.

παράγοντες βαρύνουσας σημασίας και σε θέση να προσδιορίσουν το εκλογικό αποτέλεσμα (στη συγκεκριμένη περίπτωση: το αποτέλεσμα των εκλογών του Οκτωβρίου).²⁶

Πράγματι, φαίνεται ότι κατά τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί και μεταξύ των πολιτών και μεταξύ των τοπικών ελίτ μια νέα συνείδηση για τις δυνατότητες και τον ρόλο της Τ.Α., συνείδηση που σε μεγάλο βαθμό (όχι όμως αποκλειστικά) είναι το προϊόν των μεταρρυθμίσεων της τελευταίας δεκαετίας.²⁷ Βασικό στοιχείο αυτής της νέας συνείδησης είναι η ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση ότι η ταυτότητα της σύγχρονης Τ.Α. διαμορφώνεται με *αυτοδιοικητικά* κριτήρια (αντζέντα τοπικών προβλημάτων, ικανότητα επίλυσής τους) και όχι με κριτήριο τη σχέση της με τον «αιώνιο» εταιρο-ανταγωνιστή που είναι η κεντρική πολιτική εξουσία. Η σημερινή αυτοδιοίκηση δεν αντιμετωπίζεται ούτε σαν προέκταση και έκφραση μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε ανοικτή ή υπόγεια αντιπαράθεση με το κεντρικό κράτος (αντι-εξουσία) ούτε σαν ένα «τοπικό γραφείο παραπόνων», δεν γίνεται αντιληπτή (και από τους δημάρχους και, ακόμη περισσότερο, από τους πολίτες), ως θεσμός *συστηματικά* αντίπαλος της κεντρικής διοίκησης (παρά το γεγονός ότι τα σημεία τριβής με τη κεντρική διοίκηση είναι πολλά και δυσεπίλυτα). Ένα ολόκληρο μοντέλο Τ.Α. και ένας αυτοδιοικητικός «πολιτισμός» που, στο παρελθόν εκφραζόταν με περιπτώσεις «δημάρχων-αγωνιστών» όπως ο Μακρής στη Καισαριανή ή ο Φωλόπουλος στο Περιστέρι, φαίνεται να ανήκει στο παρελθόν.²⁸

26. Βλ. Κάπα Research, *Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στον 21ο αιώνα*, ό.π., κυρίως σ. 4-19.

27. Για τις εξελίξεις, θεσμικές και πολιτικές, που συνέβαλαν στην αναβάθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης και στην αναζωογόνηση της «τοπικής πολιτικής ταυτότητας», βλ. Ν.-Κ. Χλέπας, «Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση: Προς αναδιάρθρωση της "ανταγωνιστικής συναλληλίας;"», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 15, Ιούνιος 2000, κυρίως σ. 57-64. Επίσης: Π. Χριστοφιλοπούλου, «ΠΑΣΟΚ και τοπική αυτοδιοίκηση: Οργανωτική δομή και πολιτικές», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 205-212.

28. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο 19,4% των Δημάρχων πιστεύει ότι η αυτοδιοίκηση πρέπει να ενισχύσει τον «δικδικητικό» της χαρακτήρα (έναντι 35,4% που θεωρεί ότι πρέπει να ενισχύσει την αποτελεσματικότητά της, και 33,7% που θεωρεί ότι πρέπει να εκσυγχρονιστεί περαιτέρω). Το δε ποσοστό των πολιτών που θεωρεί ότι πρέπει να ενισχύσει τον δικδικητικό της χαρακτήρα είναι ακόμη μικρότερο (14,2%)! Βλ. Κάπα Research, *Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στον 21ο αιώνα*, ό.π., σ. 142.

Αυτό που ανήκει στο παρόν είναι το «διαχειριστικό» πνεύμα:²⁹ η Τ.Α. είναι ένα σύστημα διαχείρισης των «τοπικών υποθέσεων». Η έννοια των «τοπικών υποθέσεων», σε αντιδιαστολή με τις «γενικές» ή «εθνικές» υποθέσεις, συνιστά το θεμέλιο όχι μόνο για την οριοθέτηση του πεδίου διοικητικής ευθύνης των ΟΤΑ αλλά και για την ιδιαίτερη πολιτική τους υπόσταση.³⁰ Οι νέες αρμοδιότητες της Τ.Α., οι αυξημένοι πόροι, η χαλάρωση της κρατικής εποπτείας, η νέα συνείδηση και οι αυξημένες προσδοκίες των τοπικών ηγεσιών, τα συμφέροντα που διακυβεύονται σε «τοπικό» επίπεδο, η διαπλοκή και οι πελατειακές σχέσεις που αναπτύσσονται, όλα τα παραπάνω δίδουν νέο περιεχόμενο στην πολιτική ύπαρξη των ΟΤΑ. Οι «τοπικές υποθέσεις» γίνονται πραγματικό και κρίσιμο διακύβευμα της εκλογικής αυτοδιοικητικής αντιπαράθεσης.³¹

Σημαίνουν τα προηγούμενα ότι οι αποκλίσεις δημοτικής και βουλευτικής ψήφου υποδεικνύουν την κατίσχυση της λεγόμενης «αυτοδιοικητικής λογικής»; Η ερμηνεία των αποκλίσεων είναι πολύ πιο σύνθετο πρόβλημα και δεν μπορεί μονοσήμαντα να υπαχθεί στον επεξηγηματικό παράγοντα «αυτοδιοικητική λογική». Ενδοκομματικές αντιθέσεις, ατομικές πολιτικές στρατηγικές, που μικρή σχέση έχουν με την αυτοδιοίκηση (αλλά εκφράζονται στις αυτοδιοικητικές

29. Στο σημείο αυτό, επιβάλλεται μια παρατήρηση. Εάν το πνεύμα και η κουλτούρα του θεσμού έχουν αλλάξει, αυτή η αλλαγή δεν συνδέεται μόνο με τη μεταφορά πόρων και αρμοδιοτήτων. Μια καιρία όψη αυτής της αλλαγής συνδέεται με την *εκλογική και ιδεολογική ήττα της Αριστεράς*. Η μεγάλη εκλογική υποχώρηση της Αριστεράς στην Τ.Α. κατά τα τελευταία 15 χρόνια και η εξασθένηση της ισχύος της εντός του θεσμού αποτελούν δύο από τις πιο σημαντικές εξελίξεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αυτή η μεγάλη υποχώρηση έχει συμβάλει –συγχρόνως ως αιτία και αποτέλεσμα– στην εγκαθίδρυση του νέου (διεκπεραιωτικού και διαχειριστικού) αυτοδιοικητικού πνεύματος.

30. Ν.-Κ. Χλέπας, *Η Πολυβάθμια Αυτοδιοίκηση*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Σάκουλα, 1994, σ. 265.

31. Η απλή και μόνον ανάγνωση των προεκλογικών προγραμμάτων ή συνεντεύξεων υποψηφίων δημάρχων, η απλή και μόνο παρακολούθηση έστω και ελάχιστων προεκλογικών συγκεντρώσεων, δείχνει ότι τα τοπικά διακυβεύματα ήταν κεντρικά τον Οκτώβριο 2002 και έδωσαν τον τόνο στη διεξαγωγή των προεκλογικών εκστρατειών. Οι προσκείμενοι στο ΚΚΕ υποψήφιοι ήταν κυρίως εκείνοι που εμφανώς προσέδωσαν έναν περισσότερο «πολιτικό» (versus «τοπικό») χαρακτήρα στις προεκλογικές τους εκστρατείες. Επίσης, στον λόγο των υποψηφίων του ΚΚΕ παραμένει ενεργό το πρότυπο του «αγωνιστή δημάρχου». Βλ. ενδεικτικά τις συνεντεύξεις των Γ. Κατμερτζή (υπ. δημάρχου Καισαριανής), Κ. Τζατζάνη (υπ. δημάρχου Πειραιά), Ν. Ρογκάκου (υπ. Δημάρχου Βύρωνος) στον *Ριζοσπάστη* (6 Οκτ. 2002).

εκλογές), τοπικές (και όχι αυτοδιοικητικές) ιδιαιτερότητες και, βεβαίως, η έκφραση δυσαρέσκειας προς κεντρικές επιλογές της κυβέρνησης (αλλά και της αντιπολίτευσης) βρίσκουν ένα ευνοϊκό πεδίο έκφρασης στον αυτοδιοικητικό εκλογικό στίβο. Οι αποκλίσεις δημοτικής και βουλευτικής ψήφου (αλλά και νομαρχιακής/βουλευτικής ψήφου) δεν αποτελούν συνεπώς ένα φαινόμενο που μπορεί να εξηγηθεί στη βάση των αυτοδιοικητικών διακυβευμάτων. Δεν μπορεί, όμως, να εξηγηθεί και χωρίς αυτά. Το νέο πνεύμα του θεσμού, το νέο πνεύμα λειτουργίας της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αποτελεί ένα δεδομένο που επηρεάζει τις εκλογικές αυτοδιοικητικές συμπεριφορές. Η ενίσχυση του ρόλου των αυτοδιοικητικών διακυβευμάτων και της αυτοδιοικητικής αντίξεντας συνιστά παράγοντα που σταθερά και συστηματικά ευνοεί –και, λογικά, θα ευνοεί και στο μέλλον– τη διαφοροποίηση αυτοδιοικητικής και βουλευτικής εκλογικής συμπεριφοράς. Βέβαια, η ακριβής επιρροή στη διαφοροποίηση της ψήφου του *stricto sensu* αυτοδιοικητικού παράγοντα δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί. Όμως η επιρροή υφάρχει, είναι σημαντική και, κατά τα τελευταία χρόνια, έχει ενδυναμωθεί. Η ενίσχυση της επιλεκτικής ψήφου οφείλεται και σε αυτή την παράμετρο.

Συνεπώς, η αύξηση της σπουδαιότητας των αυτοδιοικητικών παραμέτρων πρέπει να θεωρηθεί σαν ένας *επιπλέον σημαντικός* παράγοντας που εξηγεί, μεταξύ άλλων σημαντικών παραγόντων, την ενίσχυση της ρευστότητας του «συστήματος αντιπροσωπεύσεων». Ό,τι, συνεπώς, τονίστηκε για τις νομαρχιακές εκλογές ισχύει σε μείζονα βαθμό για τις δημοτικές. Η διαφοροποίηση του εθνικού διακυβεύματος των βουλευτικών εκλογών από τα πολλαπλά –και δύσκολα κατατάξιμα– «τοπικά» «διακυβεύματα» των δημοτικών εκλογών (που δεν είναι πάντα «αυτοδιοικητικά» αλλά, όλο πιο συχνά, είναι και αυτό) επιβεβαιώθηκε σαφώς από το εκλογικό αποτέλεσμα του Οκτωβρίου. Όπως επιβεβαιώθηκε και η απορύθμιση των εκλογικών συμπεριφορών. Όπως επιβεβαιώθηκε και η ισχύς της «οργανωτικής απάντησης», η ισχύς των εθνικών κομμάτων.

4. ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ: Η ΑΝΑΟΡΙΘΘΕΤΗΣΗ ΡΟΛΟΥ

Η εκλογική αριθμητική των νομαρχιακών εκλογών (και των δημοτικών) διαφέρει –και διαφέρει σημαντικά– από την εκλογική αριθ-

μητική των βουλευτικών. Αυτή είναι η μία, η *πρώτη*, όψη της πολιτικής πραγματικότητας που κατέγραψαν οι εκλογές του Οκτωβρίου. Δεν διαφέρει όμως δραματικά. Τα κόμματα παραμένουν οι πρωταγωνιστές των εκλογών, οι αδιαμφισβήτητοι και μεγάλοι πρωταγωνιστές, και επιδεικνύουν μια αξιοσημείωτη ικανότητα προσαρμογής στις νέες τάσεις που εμφανίζονται στην Τ.Α. Παραμένουν –εν τέλει– πρωταγωνιστές σε όλους τους τύπους εκλογικής αναμέτρησης (βουλευτικές, νομαρχιακές, δημοτικές και, φυσικά, ευρωεκλογές). Η βασική δομή του κοιμματικού συστήματος παραμένει ισχυρή και δείχνει μια, επίσης αξιοσημείωτη, ικανότητα να απορροφά τους κραδασμούς και να ενσωματώνει τα νέα φαινόμενα και τις νέες τάσεις. Οι βασικές εναλλακτικές λύσεις που «προτείνονται» στους ψηφοφόρους παραμένουν σχετικά σταθερές – και «προτείνονται» σε όλους τους τύπους εκλογικής αναμέτρησης. Αυτή είναι η *δύτερη* όψη της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας που κατέγραψαν οι εκλογές του Οκτωβρίου.

Πράγματι, η πολιτική «προσφορά» σε επίπεδο νομού αλλά και σε επίπεδο δήμου συγκροτήθηκε με επίκεντρο τα κόμματα, τις συντεταγμένες δυνάμεις τους και τις στηρίξεις που αυτά έδωσαν. Ακόμη και οι λεγόμενοι «αντάρτες» άντλησαν την όποια δυναμική τους από τη *κομματική* τους προέλευση και την *προηγούμενη* κομματική τους νομιμοποίηση (γι' αυτό, άλλωστε, ονομάστηκαν «αντάρτες» και όχι «ανεξάρτητοι»). Η συντριπτική πλειοψηφία των εκλεγμένων, ιδιαίτερα στους μεγάλους δήμους, είχε κομματικό «χρίσμα». Όποια άλλη ανάλυση παρανοεί τα δεδομένα του πραγματικού εκλογικού αποτελέσματος του Οκτωβρίου.

Η Τ.Α. είναι ένα πεδίο με σημαντικό βαθμό αυτονομίας (κυρίως η πρωτοβάθμια) σε σχέση με το κράτος, τους πολιτικούς της εθνικής πολιτικής σκηνής και τα πολιτικά κόμματα. Αυτή η αυτονομία επιτρέπει τη διαμόρφωση –και έχει ως προϋπόθεση τη διαμόρφωση– *τοπικών* κομματικών πλώσεων, *τοπικών* κομματικών συμμαχιών («φυσικών» και «ανίερων») στη βάση διακυβευμάτων που διαφέρουν σε αξιοσημείωτο βαθμό από εκείνα της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Τα πιο πάνω δεν σημαίνουν ούτε επιφέρουν τη μείωση ή την απαξίωση του κοιμματικού ανταγωνισμού. Η λεγόμενη *αυτοδιοικητική* λογική (που δεν είναι πάντα «αυτοδιοικητική») δεν υποδηλώνει την ήττα των κομμάτων αλλά μια εμφανή *αυτονόμηση* (μεγαλύτερη από ποτέ) των τοπικών (κυρίως κοιμματικών) ελίτ από τη κεντρική πολιτική σκηνή.

Ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας της θεσμικής θέσης του μάρχη και του δημάρχου, η άμβλυνση της κρατικής εποπτείας, η ενίσχυση της οικονομικής αυτοτέλειας, καθώς και το εκλογικό σύστημα των δύο γύρων, έχουν συντελέσει στην ενίσχυση του ρόλου της προσωπικότητας σε τοπικό επίπεδο. Ειδικότερα, στην πρωτοβάθμια Τ.Α., η ενίσχυση και αύξηση των αρμοδιοτήτων των δήμων, η διεύρυνση των πόρων τους, έχουν ισχυροποιήσει τη θέση των δημάρχων και έχουν αποτελέσει *τη βάση για την πολιτική τους αυτονομία* και για την άσκηση πολιτικών χωρίς άμεση κεντρική κοιμματική κηδεμόνευση.³² Επίσης, η τοπική πολιτική δίνει σε στελέχη, λόγω ακριβώς των προηγουμένων, ευκαιρίες ανάδειξης και ισχυροποίησης θέσεων, τόσο στο εσωτερικό των κομμάτων όσο και εκτός των κομμάτων.³³ Αναδιατάσσεται, κατά συνέπεια, ο εκλογικός ανταγωνισμός, γίνεται πιο σύνθετος, και αναδεικνύονται *πόλοι τοπικής επιρροής* γύρω από προσωπικότητες με σχετικά σημαντικό βαθμό αυτονομίας από τις κεντρικές πολιτικές ελίτ.

Οι εκλογές του Οκτωβρίου 2002 έδειξαν ότι τα κοιμματικά κέντρα δεν αντιδρούν απλώς αμυντικά: τείνουν όλο και *περισσότερο* και όλο και *καλύτερα* να αναπροσαρμόσουν τις επιλογές τους με κριτήριο τις επιθυμίες και τα συμφέροντα («ευγενή» και λιγότερο «ευγενή») των εκλογέων και των τοπικών κοιμματικών τους δυνάμεων, με βάση επίσης τις αναγκαιότητες του όχι πάντοτε προβλέψιμου τοπικού πολιτικού ανταγωνισμού. Η μείωση του αριθμού των λεγόμενων «ανταρτών», και σε νομαρχιακό και σε δημοτικό επίπεδο (ιδιαίτερα σημαντική στους μεγάλους δήμους άνω των 70.000 κατοίκων), δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απλώς ως το αποτέλεσμα της εργάδους οργανωτικής προσπάθειας των κεντρικών ηγεσιών να ελέγξουν τις «αιρετικές» υποψηφιότητες και να περιστείλουν τον «ανεξέλεγκτο» εκλογικό ανταγωνισμό. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απλώς ως το αποτέλεσμα κηδεμόνευσης και χειραγώγησης από το κέντρο των τοπικών και περιφερειακών κοιμματικών οργανώσεων. Μια τέτοια ανάγνωση θα ήταν μάλλον μυωπική, έστω και αν συχνά ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αντιθέτως, η μείωση του αριθμού των υποψηφιοτήτων κατά κόμμα *αποδεικνύει την ικανότητα των κοιμμάτων να παρακολουθούν τις εξε-*

32. Χρήστος Λυριντζής, «Κόμματα και δημοτικές εκλογές. Η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης», ό.π., σ. 11, 14, 22.

33. Στο ίδιο, σ. 22.

λίξεις στις τοπικές κοινωνίες και να αναπροσαρμόζουν τη πολιτική τους με βάση τις εκεί ανάγκες. Ο καλύτερος έλεγχος της εκλογικής προσφοράς είναι μια σημαντική διάσταση –οργανωτική και ποιοτική– αυτής της προσαρμογής. Η ανάληψη *επιδιαίτησίας*, στην περίπτωση μεγάλων εσωκομματικών αντιθέσεων, είναι μια κρίσιμη δραστηριότητα –κρίσιμη για τα ίδια τα κόμματα, κρίσιμη επίσης για τον προσδιορισμό του ανταγωνισμού στις τοπικές «σκηνές»– στην οποία επιδίδονται πλέον συστηματικά οι κεντρικές πολιτικές ηγεσίες. Ο μεγάλος αριθμός δημοσκοπήσεων που «παράγεται» προεκλογικά τα κόμματα για να επιλέξουν τον καλύτερο υποψήφιο από τις τάξεις τους είναι μια επιπλέον ένδειξη και του *επιδιαίτητικού* ρόλου που έχουν αναλάβει αλλά και της ικανότητας προσαρμογής τους στις νέες «καταστάσεις». Η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων και η αύξηση των πόρων της Τ.Α., όπως και η κρίση *αποτελεσματικότητας* των εθνικών κομμάτων, δημιουργούν σημαντικές τοπικές εστίες εξουσίας και –βαθμιαία– αλλάζουν τις σχέσεις στο εσωτερικό της κομματικών σχηματισμών προς όφελος των τοπικών ελίτ, κομματικών ή προσκεϊμένων στο κόμμα. Η «χειραφέτηση στο εσωτερικό των κομμάτων» και όχι η «χειραφέτηση ενάντια στα κόμματα» φαίνεται να δίνει τον τόνο των αυτοδιοικητικών εξελίξεων.

Συνεπάγονται τα προηγούμενα «αποδυνάμωση» ή «εσωτερική μεταμόρφωση» των κομμάτων;³⁴ Η απάντηση δεν είναι εύκολη και, ίσως, δεν μπορεί να προσλάβει τη «στεγνή» μορφή απάντησης σε ένα δίλημμα. Ωστόσο, τα μεγάλα ελληνικά κόμματα φαίνεται να «ακολουθούν» την οργανωτική εξέλιξη πολλών ευρωπαϊκών ομολόγων τους: το κομματικό κέντρο ισχυροποιείται και –ταυτόχρονα– οι τοπικές και περιφερειακές οργανωτικές μονάδες αποκτούν *μεγαλύτερη αυτονομία* (με την εξαίρεση της περιόδου των εθνικών εκλογών). Οι ενδιάμεσες βαθμίδες αποδυναμώνονται προς όφελος και των τοπικών και των εθνικών ελίτ ταυτόχρονα (και της άμεσης και χωρίς μεσολαβητές επικοινωνίας μεταξύ των δύο).³⁵ Η οργανωτική δομή αυτού του τύπου χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερες εσωτερικές συγκρούσεις, από μεγαλύτερη σύγχυση ρόλων αλλά και από μεγαλύτερη *αμοιβαία «αδιαφορία»* (και *σταθερότητα* μέσω της

34. Βλ. Ν.-Κ. Χλέπας, «Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση: Προς αναδιάταξη της “ανταγωνιστικής συναλληλίας;”», ό.π., σ. 66.

35. Susan Scarrow, *Parties and their Members: Organizing for Victory in Britain and Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 202-204.

«αδιαφορίας»³⁶. Αυτό ακριβώς το υπόδειγμα «εσωτερικής μεταμόρφωσης» φαίνεται να ενισχύουν –χωρίς να σημαίνει ότι και το προκαλούν– οι εξελίξεις τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια τοπική αυτοδιοίκηση. Η μεταλλαγή της οργανωτικής κουλτούρας³⁷ είναι, ίσως, η σημαντικότερη πτυχή αυτής της νέας οργανωτικής τάξης. Το «πνεύμα» και το «ήθος» της κομματικής οργάνωσης αλλάζει: αποδίδεται μεγαλύτερο βάρος στα πρόσωπα, στις αντιθέσεις και στις συμμαχίες τους, υψηλότερη αξία στα κίνητρα ανταλλαγής και εμφανώς λιγότερο βάρος σε παραδοσιακούς παράγοντες συνοχής όπως οι προγραμματικές επεξεργασίες, οι ιδεολογικές συγκλίσεις και η συλλογική δράση. Οι πρόσφατες εκλογές συνέβαλαν με πολλά παραδείγματα στην καταγραφή αυτού του νέου οργανωτικού πνεύματος.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση δεν έχει αυτονομηθεί (παρά μόνον εν μέρει) από το κομματικό σύστημα το οποίο, για άλλη μια φορά σε αυτές τις εκλογές, έδειξε ότι είναι ισχυρό, ανθεκτικό και ικανό να προσαρμόζεται. Η εκτίμηση μας είναι ότι δεν θα αυτονομηθεί ούτε στο μέλλον. Το εκλογικό σύστημα δύο γύρων και ο περιορισμένος ρόλος των αυτοδιοικητικών αντιπολιτεύσεων δεν ευνοούν (ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις) την εμφάνιση ανεξάρτητων συνδυασμών ικανών να έχουν διάρκεια. Τα χαρακτηριστικά του εθνικού κομματικού ανταγωνισμού θα εξακολουθούν να προσδιορίζουν –λιγότερο ή περισσότερο– τον αυτοδιοικητικό κομματικό ανταγωνισμό τόσο στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας Τ.Α. όσο –και ακόμη περισσότερο– στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας Τ.Α. Αυτό δεν είναι μειονέκτημα και δεν συνιστά εμπόδιο στη συγκρότηση της τοπικής αυτοδιοίκησης σε αυτόνομο και πραγματικό κέντρο εξουσίας. Η συγκρότηση περιφερειακών-τοπικών κομματικών συστημάτων (διαφορετικών από το εθνικό κομματικό σύστημα) δεν αποτελεί, όπως δείχνει η διεθνής εμπειρία, κριτήριο ανάδειξης της Τ.Α. σε δυναμικό πόλο εξουσίας.³⁸

36. Knut Heidar, «Towards Party Irrelevance? The Decline of Both Conflict and Cohesion in the Norwegian Labour Party», στο D. Bell - E. Shaw (επιμ.), *Conflict and Cohesion in Western European Social Democratic Parties*, Pinter, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1994, σ. 96-112.

37. Gerassimos Moschonas, *In the Name of Social Democracy, The Great Transformation: 1945 to the Present*, Verso, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2002, σ. 124 και 143-145.

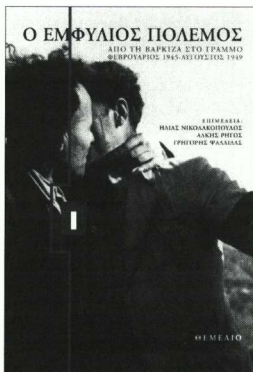
38. Pierre Martin, «Regionales: des élections sous influence, en voie d'émancipation?», στο Elisabeth Dupoirier (επιμ.), *Régions. La croisée des chemins*, Presses de Science Po, Παρίσι 1998, σ. 255-256.

Συνεπώς, τα χαρακτηριστικά και η βασική δομή του εθνικού κοινοματικού συστήματος θα εξακολουθήσουν κατά πάσαν πιθανότητα να επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις «βασικές εναλλακτικές λύσεις» που προσφέρει ο αυτοδιοικητικός στίβος. Ωστόσο, στο εσωτερικό μιας βασικής και σχετικά σταθερής δομής κοιμματικών συσχετισμών, οι *à la carte* εκλογικές συμπεριφορές των ψηφοφόρων, η μεταβλητότητα των κοιμματικών επιρροών και στοιχήσεων ανάλογα με το είδος της εκλογικής αναμέτρησης, η ανάδειξη νέων, έστω και βραχύβιων, «παικτών» και, εν τέλει, η αυτονόμηση της μιας εκλογής από την άλλη είναι –και φαίνεται ότι θα συνεχίσουν να είναι– ισχυρές. Οι νομαρχιακές και δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 2002 επιβεβαίωσαν και τις προηγούμενες τάσεις και τις δυνάμεις που αντιτίθενται σε αυτές. Επιβεβαίωσαν και την εκλογική απορύθμιση και τα κληρονομημένα πρότυπα εκλογικής συμπεριφοράς, επιβεβαίωσαν και την ανθεκτικότητα των εθνικών εκλογικών συσχετισμών και τη ρευστότητα των κατά τόπους εκλογικών σωμάτων και στοιχήσεων. Οι αυτοδιοικητικές εκλογές έφεραν στο φως ένα σύνθετο τοπίο αντίρροπων συχνά τάσεων, μερικές όψεις του οποίου επιχειρήσε να αναδείξει η παρούσα εργασία.

Οι εκλογές δεύτερης τάξης ήταν και είναι ένα ιδιότυπο πεδίο «μάχης» ανάμεσα σε αντιφατικές συχνά επιρροές· χαρακτηρίζονται από την ένταση –και τις αντινομίες– που προκαλεί η επένεργεια δύο «δυναμικών»: η πρώτη τείνει να προσδώσει σε αυτές τις εκλογές χαρακτηριστικά εκλογών πρώτης τάξης και η δεύτερη τείνει να αρνηθεί αυτά τα χαρακτηριστικά. Αυτή η «εσωτερική» ένταση καταγράφηκε με ευκρίνεια και ανάγλυφο τρόπο στις πρόσφατες νομαρχιακές και δημοτικές εκλογές. Οι εκλογές του Οκτωβρίου 2002, περισσότερο από ό,τι οι αντίστοιχες του 1998 και του 1994, θα λέγαμε ότι προσιδιάζουν, όπως ίσως όλες οι εκλογές δεύτερης τάξης, στον άνθρωπο-λύκο του Hermann Hesse, του οποίου «το ένα μέρος πάντα αναγνώριζε και επιβεβαίωνε αυτό που αρνιόταν και πολεμούσε το άλλο».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορούν

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

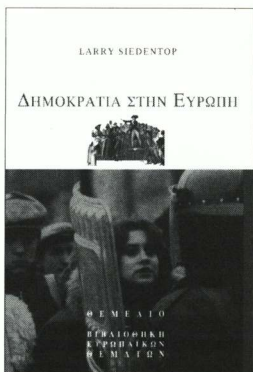
Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο
Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949

Επιμέλεια:

Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΡΗΓΟΣ - Γ. ΨΑΛΙΔΑΣ

17 μελέτες ~ Σελίδες 304

Στο συλλογικό αυτό τόμο επιχειρούνται νέες προσεγγίσεις για την ανάπτυξη της προβληματικής για τον ελληνικό εμφύλιο, που άφησε έντονα τα ίχνη του στη συλλογική μνήμη, ώστε να καλυφθούν κενά και ελλείψεις στην έως τώρα ιστορική έρευνα.

LARRY SIEDENTOP

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Πρόλογος:

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

Σελίδες 280

Ο L. Siedentop, καθηγητής στην Οξφόρδη, εμπνεόμενος από τις συζητήσεις που προηγήθηκαν της γένεσης της ομοσπονδιακής διακυβέρνησης στις ΗΠΑ, ερευνά τι είναι εύλογο να προσδοκούμε και τι πρέπει να φοβόμαστε από μια Ενωμένη Ευρώπη.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

**Η ΑΥΤΑΡΧΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ (C. SCHMITT)**

Η πολιτική θεωρία του 20ού αιώνα είναι, σε ένα ουσιαστικό μέρος της, θεωρία της διακινδύνευσης του πολιτικού σώματος και των απειλών που υφίστανται οι πολιτικές αξίες της νεωτερικότητας σε μια ιστορική εποχή που χαρακτηρίζεται από πολέμους, οικονομικές κρίσεις και εξασθένηση της κοινωνικής συνοχής. Τόσο από το στρατόπεδο των μαρξιστών όσο και από την πλευρά των θεωρητικών του αντιδραστικού πολιτικού ρομαντισμού του Μεσοπολέμου, υποστηρίχθηκε ότι αιτία της κρίσης και της διακινδύνευσης της αστικής πολιτικής κοινωνίας είναι η ίδια η μορφή της, βάσει της οποίας οι κοινωνικές σχέσεις συντονίζονται μέσω δράσης που έχει ως αφετηρία της εγωιστικά κίνητρα καθώς και μέσω του χρήματος. Η κριτική αυτή στις νεωτερικές πολιτικές σχέσεις προϋποθέτει τη διαπίστωση ότι το αρμονιστικό φιλελεύθερο ιδεώδες του 19ου αιώνα, και αν ακόμη υποτεθεί ότι στο παρελθόν είχε μια οποιαδήποτε αντιστοιχία προς την πραγματικότητα, κατά τα μέσα του 20ού αιώνα αποτελεί πλέον οριστικά παρελθόν.

Μία διάσταση της νεωτερικής θεωρίας της διακινδύνευσης αναδεικνύεται στο έργο του Carl Schmitt, όπου η διάγνωση της κρίσης και της άρσης της συνοχής της κοινωνίας συνοδεύεται από αναλύσεις που αφορούν τη θεραπεία και τη διάσωση του πολιτικού σώματος από τον αφανισμό. Το εγχείρημα του C. Schmitt μοιάζει να επαναλαμβάνει εκείνη την πρώτη μορφή θεμελίωσης της πολιτείας πάνω στην ιδέα της πολιτικής αξίας, του αγαθού που παρουσίασε ο Πλάτων. Ωστόσο, καθίσταται σαφές ότι το νεωτερικό αγαθό του C. Schmitt βρίσκεται στο τέλος της μεγάλης παράδοσης που επιχείρησε να σκεφτεί τη σχέση της πολιτικής με το αξιολογικό ζήτημα. Η αξιακή θεμελίωση της πολιτικής, η αντίδραση στην κρίση θα γί-

* Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

νει με όρους απόφασης και σε πλαίσιο αντιπαράθεσης του φίλου προς τον εχθρό και θα αναφέρεται σε κοινωνίες του γενικευμένου εγωισμού στις οποίες, κάθε φιλελεύθερη ιδέα της εναρμόνισης των συμφερόντων, δεν αποτελεί παρά ιδεολόγημα.

1. ΑΞΙΑΚΕΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Η κλασική ελληνική σκέψη συνέλαβε το πρόβλημα των αξιών ως πολιτικό πρόβλημα. Η αξία πραγματώνεται στην πολιτεία μέσω της ενάρτησης δράσης των πολιτών. Από την άποψη του αντικειμένου, η αξία πραγματώνεται ως ορθή σχέση θεσμών και πρακτικών στην πόλη. Η αξία αυτή, όμως, βρίσκεται σε διαρκή διακινδύνευση από τη δραστηριοποίηση του σοφιστικού και τυραννικού στοιχείου που καταστρέφει την ορθή πολιτεία την οποία περιέγραψε η φιλοσοφία. Αλλά, ήδη στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη, η έννοια της φιλοσοφίας (αξίας) προϋποθέτει τη διακινδύνευση της πόλης και τον πόλεμο.¹ Η πολιτεία, ως το αγαθόν, θα πρέπει να μεριμνήσει ώστε διαρκώς να διασώζεται από το κακό που αναπαράγεται στο εσωτερικό της ή απέναντί της και την απειλεί.

Η νεότερη αστική πολιτική φιλοσοφία παρέλαβε από την κλασική ελληνική σκέψη την ιδέα ότι το αξιακό πραγματώνεται στην ύψιστη μορφή του ως πολιτική αξία στην ανθρώπινη κοινωνία, οι τρόποι ωστόσο με τους οποίους αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της ισχύος και εγκυρότητας των αξιών διαφέρουν ριζικά από τις λύσεις που έδωσε η κλασική θεωρία. Το αξιακό προκύπτει στη νεωτερικότητα είτε ως αποτέλεσμα δράσης που είναι αρχικά κανονιστικά αδέσμευτη (περίπτωση Hobbes) είτε ως αποτέλεσμα κανονιστικά δεσμευμένης δράσης. Στην πρώτη περίπτωση, «αξία» είναι ένα πολιτικό σύστημα ισορροπίας, εξουσιαστικά συγκροτημένο, που διασφαλίζει την κοινωνική ζωή, την ειρήνη και την κοινωνική πρόοδο. Στη δεύτερη περίπτωση, η αξία προκύπτει ως πλέγμα κανονιστικών όρων της κοινωνικής συμβίωσης. Τέτοια πλέγματα αναπαριστούν τα «υπερβατολογικά» κανονιστικά μοντέλα του φυσικού δικαίου (J. Locke), του κοινωνικού συμβολαίου (J.-J. Rousseau) ή της *respublica noumenon* (I. Kant).²

1. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα 1999.

2. Για το υπερβατολογικό πλαίσιο ως αξία της θεωρίας στον Καντ και στους

Για τον 19ο και τον 20ό αιώνα είναι χαρακτηριστικές οι αμφισβητήσεις της δεσμευτικότητας των αξιών που διατυπώθηκαν από την πλευρά των διαφωτιστικών και ορθολογικών θεμελιώσεων του αξιακού προβλήματος. Οι αμφισβητήσεις αυτές έχουν, τις περισσότερες φορές, τη μορφή ιστορικών σχετικοποιήσεων ή ανάδειξης του «ιδεολογικού», «ψευδούς», κλπ. χαρακτήρα των αξιακών συστημάτων που εγείρουν αξιώσεις καθολικότητας. Η πλέον αποτελεσματική αμφισβήτηση της δεσμευτικότητας των αξιών προήλθε από τον Βέμπερ (Max Weber) ο οποίος συνέδεσε τις θεωρητικές του ενστάσεις στο αξιακό πρόβλημα με μια ριζική αναθεώρηση της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών. Ο Βέμπερ είδε εξαρχής το αξιακό πρόβλημα ως πρόβλημα συνοχής των κοινωνικών επιστημών. Στο κείμενό του για τις αξίες του 1917³ υιοθέτησε τη μεθοδολογική αυθαιρεσία κατά την επιλογή τελικών αξιών. Αμφισβήτησε τη δυνατότητα να συγκροτηθεί το κοινωνικό αντικείμενο κατά έναν δεσμευτικό τρόπο μέσω ενός αναστοχασμού επάνω στις αξίες που πραγματώνονται (ή ματαιώνονται) από τη δράση των ενεχομένων ανθρώπων, τη λειτουργία των θεσμών, κλπ. Η συνοχή του κοινωνικού αντικείμενου αίρεται μέσα από τη μάχη μεταξύ των ετερόνυμων αξιών που το συγκροτούν. Αντίστοιχα, ο Βέμπερ απέκλεισε τη δυνατότητα να αποκτήσει η κοινωνική επιστήμη πρόσβαση σε κάποιες «αντικειμενικές» αξίες που θα προέκυπταν ως αποτέλεσμα της επιτυχούς αναπαραγωγής της κοινωνίας ή κάποιων επιτευγμάτων κοινωνικής προόδου.⁴

Η βεμπεριανή επιστημολογική προσέγγιση επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές επιστήμες προσέγγισαν τις αξιολογικές βάσεις της πολιτικής και, κυρίως, δυσχέρανε τις προσπάθειες κατανόησης της ίδιας της πολιτικής ως αξίας. Ο 20ός αιώνας δεν βλέπει την Πολιτεία ως αξία, αλλά μάλλον ως μηχανισμό εντός του οποίου έρχονται σε σύγκρουση ή διευθετούνται ετερογενή συμφέροντα. Ιδιαίτερες δυσχέρειες, βέβαια, συναντά η προσέγγιση της πολιτικής διαδικασίας ως διαδικασίας αξιογένεσης ή κατα-

---

νεοκαντιανούς, πρβλ. Κ. Ψυχολαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, μέρος IIIγ, Πόλις, Αθήνα 2000.

3. Max Weber, «Der Sinn der "Wertfreiheit" der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften», στο *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 3η έκδοση, Tübingen, 1968.

4. Πρβλ. Κ. Ψυχολαίδης, *Ο Μαξ Βέμπερ και η κατασκευή εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, Κένταυρος, Αθήνα 1989, μέρος vi.

στροφής αξιών υπό όρους παγκοσμιοποίησης (παγκόσμιος πολιτείας και παγκόσμιος ιδιότητας του πολίτη).

2. Ο CARL SCHMITT ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Η προβληματική της πολιτικής συνοχής ως διαδικασίας αξιακής συγκρότησης του πολιτικού σώματος είναι κεντρική στο έργο του Carl Schmitt, στο οποίο πολλές βεμπεριανές ιδέες παρελήφθησαν και αναπτύχθηκαν προς την κατεύθυνση αυτών των ερωτημάτων. Το ενδιαφέρον του C. Schmitt για το αξιακό ζήτημα είναι τεκμηριώσιμο κατά μήκος όλου του έργου του μέχρι και τα τελευταία του γραπτά. Ένα από τα τελευταία κείμενά του επιγράφεται: «Η τυραννία των αξιών»⁵ (τίτλος ειλημμένος από μια διατύπωση του N. Hartmann).

Στο κείμενο αυτό, ο C. Schmitt προβληματίζεται επάνω στην ιστορικότητα του αξιακού ζητήματος. Οι αξίες αντικαθιστούν την παραδοσιακή έννοια της αρετής, αλλά κατ' αυτόν τον τρόπο εισάγουν έναν σχετικισμό στο δημόσιο δίκαιο και στη σφαίρα της πολιτικής. Οι αξίες αντιστοιχούν στη σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία στην οποία κάθε πλευρά συμφερόντων δίνει στις αξιώσεις της αξιακό χαρακτήρα. Με το να μετατρέπονται, όμως, όλες οι αξιώσεις σε αξίες, καθίστανται μετρήσιμες (και προκύπτει η δυνατότητα υπολογισμού των όρων πιθανών συμβιβασμών μεταξύ τους). Γίνεται εμφανές ότι ο C. Schmitt στρέφεται κατά του πλουραλιστικού σχετικισμού ο οποίος, κατ' αυτόν, παρεμποδίζει την αποκατάσταση σταθεροποίησης στον δημόσιο χώρο μέσω «σταθερών δεσμών και σαφών αποφάσεων».

Ο C. Schmitt παραπέμπει στην ιδιαιτερότητα των αξιών όσον αφορά την εγγενή σε αυτές αρνητικότητα. Όπως έγραψε ο Rickert: «Δεν υπάρχει αρνητική ύπαρξη αλλά υπάρχουν αρνητικές αξίες». Η αρνητικότητα περιλαμβάνεται και κατά τον Max Scheler στα αξιώματα κάθε υλικής αξιακής ηθικής. Η αξία ότι κάτι δέον να μην είναι αναφέρεται στην άρση μιας απαξίας. Αλλά τι σημαίνει «άρση» της απαξίας; Μπορεί να σημαίνει εξόντωση αυτού που δεν μας αρέσει ή αξίωση να πάψει κάποιος να με καταστρέφει ή να

5. Carl Schmitt, «Die Tyrannei der Werte», στο *Säkularisation und Utopie. E. Forsthoff zum 65. Geburtstag*, Kohlhammer, Στουτγάρδη-Βερολίνο 1967.

μου στερεί την πρόσβαση σε τροφή, νερό, κλπ. Για τον C. Schmitt, η αξίωση μιας αξίας να ισχύσει (ορμή προς το είναι) είναι συνώνυμη με την αξίωσή της να κατισχύσει. Με δεδομένη τη συνύπαρξη περισσότερων αξιών, τούτο μπορεί να οδηγήσει σε μια διαδικασία αλληλεξόντωσης των φορέων των αξιών. Υπογραμμίζει την «επιθετικότητα» των αξιών και, μάλιστα, διαβλέπει, ενόψει της πλουραλιστικής κοινωνίας, την αναγκαιότητα διαρκών μεταβάσεων από τον πλουραλισμό στην εχθρότητα (σ. 36). Συντασσόμενος με τον N. Hartmann,⁶ διαπιστώνει ότι κάθε αξία έχει την τάση να υποτάσσει τις άλλες, να γίνεται «τύραννος» για να επιβληθεί η δική της δικαιοσύνη. Η αξιακή καταστροφή είναι το αποτέλεσμα της αξιακής πραγμάτωσης. Η λογική αυτή διέπει και τις ιεραρχήσεις αξιών. Λόγου χάρη, η τιμή είναι ανώτερη από τη ζωή οπότε, προκειμένου να θιγεί η τιμή, θα πρέπει να θυσιάσθει η ζωή. Τέτοιοι συλλογισμοί τύπου N. Hartmann και C. Schmitt φανερώνουν, ωστόσο, αμέσως τους περιορισμούς τους οι οποίοι έγκεινται στην υιοθέτηση λογικών της «θυσίας» και της «εχθρότητας» μεταξύ αξιών σε αντιπαράθεση προς κριτικούς συλλογισμούς που ενδιαφέρονται για αξίες ως όρους άλλων αξιών (π. χ., η ελευθερία ή η δημοκρατία είναι όροι της επιβίωσης σε σημερινές κοινωνίες).

Από την άρνηση της αρνητικής αξίας, ο C. Schmitt μεταβαίνει αμέσως στην αντίπαλη θετική αξία, πράγμα που οδηγεί σε γενικευμένο πόλεμο και καταστροφή. Βεβαιώνει, ωστόσο, ότι ο ίδιος δεν θέλει κάτι τέτοιο, να γίνει η γη κόλαση και η κόλαση παράδεισος των αξιών. Στο μεταγενέστερο αυτό κείμενο, αποστασιοποιείται από πρακτικές τύπου «Τρίτου Ράιχ» που στηρίχθηκαν στην εξολόθρευση των στοιχείων που θεωρούντο «απαξίες». Για αυτό, γράφει εδώ ο C. Schmitt (σ. 40), «η αξία χρειάζεται τη διαμεσολάβηση». Η διαμεσολάβηση μπορεί να λάβει χώρα μόνον μέσω υπολογίσιμων κανόνων που μπορούν να εφαρμοσθούν. Ο νομοθέτης θα πρέπει να παρεμποδίσει την «τρομοκρατία» της άμεσης και αυτόματης εφαρμογής των αξιών επάνω στο πραγματικό. Μια τέτοια διαμεσολάβηση, όμως, καθίσταται κατά τον C. Schmitt προβληματική στη σύγχρονη μαζική κοινωνία. Το αίτημα της αναγκαίας κανονιστικής διαμεσολάβησης του αξιακού που εκφράζεται εδώ, είναι ίσως εκδήλωση των διορθωτικών προσαρμογών που υπέστη το έργο του C. Schmitt, στη (μεταπολεμική) τελευταία του περίοδο, προς την

6. N. Hartmann, *Ethik*, [1926], 4η έκδοση, Βερολίνο, 1962.

κατεύθυνση της αποδοχής των κανόνων παιγνιδιού των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών, αν και πολλά στοιχεία από την αυταρχική σκέψη που χαρακτήριζε τη θεωρητική του προϋστορία (λόγος χάρη, κριτική στον πλουραλισμό, ντεσιζιονισμός, ανορθολογισμός των αξιών) διασώζονται και στη νέα εκδοχή της θεωρίας του. Η κλασική μορφή της τοποθέτησης του C. Schmitt απέναντι στο αξιακό ζήτημα δεν συνάγεται, ωστόσο, άμεσα από κάποιο θεωρητικό του κείμενο, αλλά μπορεί έμμεσα να ανακατασκευασθεί από τις αναλύσεις του Μεσοπολέμου που αφορούν τη συνταγματικά συγκροτημένη πολιτεία.

3. «ΦΥΛΑΚΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ»

Ένα από τα σημαντικότερα έργα αυτής της περιόδου είναι ο «Φύλακας του συντάγματος».⁷ Το έργο αυτό μπορεί να αναγνωστεί ως μια ανάπτυξη του θέματος της πολιτείας ως αξίας υπό διακινδύνευση και ως η εξέταση των δυνατοτήτων διαφύλαξης της μέσω του θεσμικά κατοχυρωμένου πράττειν. Ο Carl Schmitt επαναθέτει έτσι, ίσως για τελευταία φορά τον 20ό αιώνα, ένα κλασικό πλατωνικό θέμα που αφορά τη συγκρότηση του σώματος των «φυλάκων» και σωτήρων της πολιτείας, των εφόρων, δικαστών ή νομοθετών που θα λαμβάνουν τις αποφάσεις για τη συγκρότηση, αναπαραγωγή και αλλαγή του ως αξίας. Ο τρόπος που θα λαμβάνονται οι αποφάσεις, τα όργανα που θα τις λαμβάνουν, οι έλεγχοι που θα υφίστανται τα όργανα αυτά, η φύση των ελεγκτών, το πρόβλημα, τελικά, της θεωρίας της κυριαρχίας ως θεωρίας πολιτικών αξιών είναι το ζητούμενο μιας τέτοιας πραγματείας.

Θέση του C. Schmitt είναι ότι το σύνταγμα της Βαϊμάρης μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της πολιτικής απόφασης του ενιαίου λαού ως φορέως της συντακτικής εξουσίας. Βάσει της «απόφασης» αυτής, το Ράιχ συγκροτήθηκε ως συνταγματική δημοκρατία, στη βάση της οποίας τίθεται το πρόβλημα της αρχής που «διαφυλάσσει» (Hüter) το σύνταγμα.

Ο C. Schmitt στρέφεται στην εξέταση της φύσης των φυλάκων του συντάγματος που οργανώνουν και συντηρούν το πολιτικό είναι. Απορρίπτει την ιδέα ότι οι δικαστές μπορούν, στα πλαίσια

7. Carl Schmitt, *Der Hüter der Verfassung*, [1931], 3η έκδοση, Βερολίνο 1985.

της σύγχρονης πολιτείας, να αναλάβουν τον ρόλο αυτών των φυλάκων. Οι δικαστές έχουν ως κύριο έργο την τήρηση των νόμων μέσα στην πολιτεία αλλά η τήρηση των νόμων που διέπουν μια πολιτική οντότητα δεν εξαντλεί το κυρίαρχο ενέργημα διαφύλαξης της πολιτικής αυτής οντότητας. Η τήρηση των νόμων είναι μια γενική υποχρέωση που αφορά όλους τους πολίτες. (Στην ιδέα αυτή εδράζεται και η θέση του δικαιώματος αντίστασης των πολιτών προκειμένου να διαφυλαχθεί το σύνταγμα, όπως αυτή εκφράζεται, λόγου χάρη, και στο ελληνικό Σύνταγμα του 1927 στο οποίο παραπέμπει ο C. Schmitt). Σε μία συντεταγμένη δημοκρατική πολιτεία, ο ίδιος ο νομοθέτης θα μπορούσε να αποτελέσει κίνδυνο για τη μειοψηφία, δεδομένου ότι θα μπορούσαν να συγκροτηθούν πολιτικά νομοθετικά σώματα σύμφωνα με τη βούληση της πλειοψηφίας που θα διαπίστωναν ότι η μειοψηφία απατήθηκε ως προς την «αληθή» της βούληση που μόνον αυτά τα ίδια δικαιούνται να διαπιστώνουν. Η ιδέα ότι, σε τέτοιες περιπτώσεις, «φύλακας» της έννομης τάξης θα ήταν ένα δικαστήριο, παραγνωρίζει τα όρια που τίθενται στη δικαιοσύνη σε συνταγματικά ζητήματα. Παραδείγματος χάρη, η δράση των πολιτών μπορεί να ελέγχεται από ένα δικαστήριο το οποίο, όμως, έχει το ίδιο πολιτικό χαρακτήρα. Ο προσδιορισμός του περιεχομένου ενός αμφισβητούμενου συνταγματικού νόμου δεν είναι θέμα δικαστηρίου αλλά του συνταγματικού νομοθέτη.

Ο C. Schmitt στρέφεται κατά της φορμαλιστικής σκέψης η οποία θεωρεί ότι συνταγματικά ζητήματα αποφασίζονται βάσει προϋπαρχόντων κανόνων από τους συνταγματικούς δικαστές. Ο κανόνας δεν μπορεί να προστατεύσει ο ίδιος τον εαυτό του με κανονιστικά μέσα. Δεν είναι νοητή δικαιοσύνη κανόνων επάνω σε κανόνες. Στην περίπτωση που ένας κανόνας έρχεται σε αντίθεση προς έναν άλλο, η ίδια η διάκριση για το εάν πράγματι ο ένας είναι ανώτερος από τον άλλο και αν ο τελευταίος θα πρέπει να «υπαχθεί» στον πρώτο αποτελεί πολιτική απόφαση. Κατά τον C. Schmitt, στην περίπτωση αυτή, δεν τίθεται θέμα υπαγωγής μεταξύ κανόνων, απλώς αποφασίζεται ποιος από τους δύο ισχύει. Στην περίπτωση που κάποιος επικαλούνται μία «αντίφαση» μεταξύ συνταγματικού και απλού κανόνα, το ενδιαφέρον ζήτημα είναι ποιος αποφασίζει για το αν υπάρχει πράγματι μία τέτοια αντίφαση (ουσιαστικά, ποιος αίρει την αμφιβολία προσδιορίζοντας το περιεχόμενο των κανόνων μέσω συνταγματικής νομοθεσίας).

Σε κάθε απόφαση που ανατρέπει σε κανόνες υπάρχει, κατά τον C.

Schmitt, ένα στοιχείο «καθαρής απόφασης» που δεν μπορεί να παραχθεί από το περιεχόμενο του κανόνα. Εδώ συνίσταται ο «ντεσιζιονισμός» του C. Schmitt. Η «εξήγηση του ντεσιζιονισμού» που ο ίδιος παρέχει (πρβλ. σ. 46) είναι ότι ο φορμαλιστικός λογικισμός αναπαράγει, από την ίδια τη μορφή του, πάντα «νέες αμφιβολίες». Από την αντινομία της λογικής μορφής παράγεται η απόφαση (παραμερισμός της αμφιβολίας). Η απόφαση θα μπορούσε να αναχθεί σε μία αξία η οποία θα επανεπιβεβαίωνε τη στιγμή της απόφασης, κλπ. Αποκλείεται η ιδέα λογικών μορφών που αίρουν, μέσω των αξιών που συνεπάγονται, τον αφετηριακό ντεσιζιονισμό των όρων τους.⁸

Στην προβληματική του C. Schmitt, η πρόταξη αυτή του ντεσιζιονιστικού στοιχείου είναι συγκροτησιακή για έννοιες όπως «συνταγματικές αμφισβητήσεις», «έννοια συντάγματος», «συνταγματική δικαιοσύνη», κλπ.

Η έννοια της «συνταγματικής αμφισβήτησης» αποχωρίζεται συστηματικά από τη μορφή του συντάγματος και συνδέεται με επιδιωκόμενους «κρατικούς σκοπούς» ή «επείγουσες ανάγκες» της πολιτείας. Τα κανονιστικά ζητήματα εξετάζονται από την οπτική προκυπτουσών αμφιβολιών, αβεβαιοτήτων και απροσδιοριστιών και αναδεικνύεται η ντεσιζιονιστική φύση της αντιμετώπισής τους που θεωρείται έργο όχι της δικαιοσύνης αλλά της συνταγματικής νομοθεσίας.

Η κίνηση από την αμφιβολία, την απροσδιοριστία, κλπ., προς την απόφαση έχει εκ των προτέρων αποκοπεί από την κανονιστική της διαμεσολάβηση καθώς, για την τελευταία, έχει εξαρχής ορισθεί ότι είναι προσδιορίσιμη μόνον ως αποτέλεσμα ντεσιζιονιστικού ευεργετήματος.

Η πολιτεία μπορεί να συγκροτηθεί πολιτικά κατά δύο τρόπους που αντιστοιχούν σε τύπους «συνταγμάτων». Αφ' ενός, ως «σύμβαση» που εκφράζει τον συμβιβασμό μεταξύ των μερών που τη συναποτελούν και συγκροτούνται όσον αφορά το περιεχόμενο της σύμβασης. Αφ' ετέρου, ως πολιτική απόφαση του φορέα της συντακτικής εξουσίας. Ο πρώτος τύπος (σύμβαση) αντιστοιχεί, κατά τον C. Schmitt, στα πολιτικά συμβόλαια των μεσαιωνικών νομοκατεστημένων «τάξεων» που επιδιώκουν την εξασφάλιση εγγυήσεων για τα δικαιώματά τους μέσω συμφωνιών μεταξύ τους. Ο δεύτε-

8. Για την προβληματική αυτή, πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Επιστημονισμός και Διαλεκτική», στο *Αξιολογικά*, τχ. 9, Ιούνιος 1996, ιδίως σ. 262-268.

ρος τύπος αντιστοιχεί στην ιδέα του λαού ως ολότητας (ενότητας) που δίνει στον εαυτό του, αποφασίζοντας με κυρίαρχο και μονομερές ενέργημα, τους συντακτικούς κανόνες. Βέβαια, αυτή η ιδέα σχετικοποιείται τόσο από ένα ομοσπονδιακό στοιχείο που αναφέρεται στη συνύπαρξη διαφορετικών περιοχών στο εσωτερικό της ολότητας, όσο και από ένα πλουραλιστικό στοιχείο, των κομμάτων, συνδικάτων, οικονομικών συμφερόντων, θρησκευτικών ενώσεων, κλπ. Δημιουργείται, έτσι, ένα κοινοβουλευτικό κράτος ως κράτος συμβιβασμών των οποίων η εσωτερική λογική είναι αδιευκρίνιστη (και μάλιστα, τα μέρη θέλουν να παραμείνει αδιευκρίνιστη και ασαφής προκειμένου να μπορούν να εξακολουθήσουν να ελίσσονται κατά το συμφέρον τους). Πάντως, η λογική αυτή οδηγεί, κατά τον C. Schmitt, στη διάλυση του συντάγματος του όλου λαού και σε εξατομίκευση και ιδιοποίηση των δημόσιων λειτουργιών.

4. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Ο C. Schmitt, όταν προέβαινε σε αυτές τις αναλύσεις, είχε κατά νου το συνταγματικό καθεστώς της Βαϊμάρης —το αντιμετώπιζε ως μια συγκεκριμένη «συνταγματική κατάσταση» η οποία προέκυπτε ως συνδυασμός πλουραλισμού συμφερόντων, ομοσπονδιακής αρχής και πολυκρατίας. Στην κατάσταση αυτή, το όλο θεσμικό πλέγμα διαμορφώνουν εξαιρέσεις από τους κανόνες, συγκρούσεις, εύνοιες και αυτονομήσεις επιμέρους θεσμών.

Από θεωρητική άποψη, επισημαίνουμε ότι η κατασκευή του C. Schmitt τοποθετεί τον τύπο συμβιβασμού συμφερόντων μέσω κοινωνικού συμβολαίου στο παρελθόν (φεουδαρχικά πολιτικά συμβόλαια), ενώ για τη σύγχρονη κοινωνία αποδέχεται ως μόνο αξιακά δικαιολογημένο (ορθό) τύπο σύνταξης της πολιτείας τον οργανικό τύπο της ενότητας του λαού που προκύπτει από μια απόφαση.

Με τον τρόπο αυτό ανορθολογοποιεί την πολιτεία ως αξία, προβαίνοντας σε αφαίρεση από άλλους νομιμοποιητικούς λόγους δικαιολόγησης της πολιτείας πλην της ίδιας της εξασφάλισης της ενότητάς της διά μιας κυρίαρχης απόφασης. Ακόμη, ανορθολογοποιεί την πολιτεία ως αξία παραιτούμενος από την ανάλυση της φύσης των αντιθέσεων και των όρων ορθολογικής πολιτικής στις νεωτερικές πολιτικές κοινωνίες.

Αντ' αυτού, πραγματεύεται την πολιτική των συγκρούσεων όχι

ως πρωτογενές πολιτικό ζήτημα αλλά ως ζήτημα «ημαρτημένης» πολιτείας που αποκλίνει από τον ορθό τύπο και, ως αποκλίνουσα, προορίζεται να καταστραφεί μέσα από τις ίδιες τις αντινομίες της (εγωισμοί συμφερόντων, συγκρούσεις, κλπ.).

Η μεθοδική έκθεση του επιχειρήματος έχει ως αφετηρία την ημαρτημένη μορφή πολιτικής κοινωνίας στην ιστορική και συστηματική της συγκρότηση. Η ολότητα των θεσμών της θα έρθει σε αντίθεση με έναν αντίθετο προς αυτή λόγο που θα καταδολιεύσει τον δικό της λόγο. Θα έρθει σε αντίθεση προς αντίρροπες σε αυτή θεσμικές μορφές, μέσω των οποίων θα φανεί η δυνατότητα μιας ορθής και στερεωμένης πολιτείας. Σε αυτή την πορεία εξουδετέρωσης και άρσης του πολλαπλού και αποκατάστασης ενός σταθερού, σωτήριου για την πολιτεία, πυρήνα θα συναντήσει η ανάλυση αυτό που εξαρχής αναζήτησε, τη μορφή του φύλακα της πολιτείας.

Βέβαια, η μορφή αυτή της έκθεσης, ακόμη και στην ορολογία που χρησιμοποιεί, της άρσης του πολλαπλού και της αναζήτησης «φυλάκων», πλατωνίζει επιχειρώντας να εντάξει τη διαφορά και τη σύγκρουση που χαρακτηρίζουν τις αστικές κοινωνίες του 20ού αιώνα (και, κατ' εξοχήν, τη γερμανική κοινωνία στην αντιπαράθεσή της προς τις ανταγωνιστικές σε αυτή καπιταλιστικές κοινωνίες) σε ενιαίο και συμπαγές θεσμικό όλο. Το αντικείμενο που θέλει να τιθασεύσει είναι οπωσδήποτε νεωτερικό. Είναι οι θεσμοί των αστικών κοινωνιών, όπως η εκτελεστική εξουσία και τα κοινοβούλια, θεσμοί που αλλάζουν καθώς αλλάζει η δυναμική σχέση ανάμεσά τους. Τον 19ο αιώνα, ζητούμενο ήταν ένα ισχυρό κράτος, σαφώς διακριτό από την κοινωνία. Το κράτος έμενε έξω από την κοινωνία, διατηρώντας ουδετερότητα απέναντι στην οικονομία και στη θρησκεία. Τα συμφέροντα της κοινωνίας εκδηλώνονταν στο κοινοβούλιο που αποτελούσε τον αντίποδα του κράτους. Όλοι οι θεσμοί επηρεάζονταν από αυτόν τον δυϊσμό, εντός του οποίου, προϊόντως αύξουσα υπήρξε η δύναμη του κοινοβουλίου. Ο φορμαλισμός του δικαίου ήταν ο ίδιος μια εκδήλωση αυτής της αύξουσα δύναμης. Μια ιδέα του 19ου αιώνα ήταν ότι το κοινοβούλιο ενσωμάτωνε τις εγγυήσεις της συνταγματικότητας και έθετε υπό έλεγχο και περιορισμό τον διοικητικό μηχανισμό προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη των «οικονομικών δυνάμεων της κοινωνίας».

Η κατάσταση αυτή αλλάζει, κατά τον C. Schmitt, ριζικά όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξη του κράτους νομοθεσίας και απορροφηθεί

το παραδοσιακό κράτος από αυτό (στη Γερμανία, με την πτώση της μοναρχίας). Με την εξέλιξη αυτή αίρεται το δυϊστικό σχήμα κράτος-κοινωνία και το κράτος καθίσταται μορφή αυτοοργάνωσης της κοινωνίας. Όλα τα κοινωνικά προβλήματα καθίστανται, κατ' αυτόν τον τρόπο, πολιτικά προβλήματα. Το κράτος ενσωματώνει το κομματικό σύστημα, το οποίο μεσολαβεί σε όλα τα πεδία κοινωνικών συμφερόντων καθιστάμενο κράτος «ολοκληρωτικής κινητοποίησης» (E. Jünger) των συμφερόντων, δυνάμεων, κλπ., που το συναπαρτίζουν.

Ο C. Schmitt περιγράφει την πραγματικότητα του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους, ενός κράτους ελέγχων, ρυθμίσεων και αναδιανομών που αναπαράγει την *αταξία*, την *πολυκρατία* και τη *διακινδύνευση* μέσω της αρρυθμιστής σύγκρουσης των συμφερόντων των πλευρών, των κομμάτων και των μαζικών ενώσεων. Οι επιμέρους οργανώσεις έρχονται σε αντιπαράθεση αλλά και σε διευθετήσεις μεταξύ τους παρακάμπτοντας τα κοινοβούλια, ενώ οι λαϊκές μάζες έρχονται να επιβεβαιώσουν εκ των υστέρων τις ειλημμένες από κομματικούς μηχανισμούς αποφάσεις μέσω δημοψηφισματικών διαδικασιών. Η ιδέα μιας «πανουργίας των θεσμών» (ότι, δηλαδή, μέσω της δραστηριοποίησης των διαφόρων θεσμών θα επιτυγχανόταν κάποιας μορφής «καλό» της κοινωνίας) έχει απολέσει την ενέργειά της. Η κοινωνία δεν ανορθώνεται σε αξιακό όλο, έχει εκλείψει η ανορθωτική δύναμη προς τούτο. Η ενότητά της αποκαθίσταται κατά συμβεβηκός μέσω ευκαιριακών συμβιβασμών μεταξύ ομάδων, η κάθε μία των οποίων επιδιώκει εξασφάλιση των θέσεών της. Παράλληλα, αναπτύσσεται ένας καταστροφικός πλουραλισμός των απόψεων των μερών περί του νοήματος των όρων της νομιμοφροσύνης και νομιμότητας που αποδίδονται από το κάθε μέρος στο «δικό του» κόμμα, κλπ. Παρατηρείται, επίσης, αυξημένη «πολυκρατία» της δημόσιας οικονομίας που συνίσταται στη συνύπαρξη πολλών, ασυντόνιστων μεταξύ τους, φορέων δημόσιας οικονομικής δράσης. Μερικοί από τους θεσμούς αυτούς είναι αποτέλεσμα «αυτονομήσεων» που εγγυώνται προνόμια, ενώ άλλοι «αυτονομήσεων» που καθιερώνουν ιδιαίτερες προστασίες για συγκεκριμένες δράσεις (ουδετεροποιήσεις προκειμένου να μην θιγούν από συμφέροντα). Η σχέση των πρακτικών και των θεσμοθετήσεων αυτών προς την «πολιτική ενότητα του λαού» (την αξία που ασπάζεται η θεωρία) έχει, σύμφωνα με τον C. Schmitt, καταστεί πλέον αδιευκρίνιστη.

5. Η ΝΕΑ ΠΑΝΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Το επόμενο βήμα στη μεθοδική ανάπτυξη του θεωρητικού επιχειρήματος του C. Schmitt συνίσταται στην ανίχνευση και στον εντοπισμό εκείνων των αντίρροπων στοιχείων μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα που θα μπορούσαν να επιτρέψουν την αναστροφή της πορείας, τη μη ολοκλήρωση της καταστροφής της πολιτείας, τη σωτηρία και τη διατήρηση της πολιτικής αξίας. Πρόκειται για την ανίχνευση της δυνατότητας να επενεργήσει επάνω στο πολιτικό μία νέα «πανουργία του λόγου» που να αποκαταστήσει στην αξιακή ανόρθωσή τους εκείνες τις σχέσεις τις οποίες η φιλελεύθερη «πανουργία των θεσμών» είχε αποτύχει να συγκροτήσει. Η διαλεκτική «πανουργία του λόγου»⁹ ματαιώς αξίωσε ότι, μέσα από την αντιπαράθεση και σύγκρουση των ετερογενών δυνάμεων της κοινωνίας, θα μπορούσε να διατηρηθεί η ισορροπία και η αρμονία του όλου. Η νέα θεσμική «πανουργία», την οποία επικαλείται ο C. Schmitt, μετατοπίζει το πεδίο δραστηριοποίησής της από τους θεσμούς που αξίωναν ότι αποκαθιστούν *ipso iure* την κοινωνικο-πολιτική αρμονία (κοινοβούλια) προς «διορθωτικές» σχέσεις και προς θεσμικές μεσολαβήσεις που θα μπορούσαν να εγγυηθούν τη σταθερότητα στο πολιτικό σώμα. (Βέβαια, η «νέα πανουργία» δεν είναι και τόσο νέα, αφού ήδη η αρχική ιδέα της «πανουργίας του λόγου» στην εγγελιανή φιλοσοφία της Ιστορίας και στα εγγελιανά πολιτικά κείμενα ανέτρεχε σε συνειδητά συγκροτημένους πολιτικούς θεσμούς στους οποίους ανατίθετο το έργο να διορθώσουν τα βλαπτικά αποτελέσματα της άναρχης δράσης που χαρακτηρίζει τις νεωτερικές κοινωνίες των ιδιωτικών συμφερόντων).

Ο C. Schmitt εξετάζει πρώτα τη δυνατότητα να εντοπισθεί το αντίρροπο στις άρχουσες τάσεις στοιχείο σε κάποια μορφή «οικονομικό σύνταγμα» αλλά, αμέσως, απορρίπτει την ιδέα αυτή. Το «οικονομικό σύνταγμα» θα ήταν μια οργάνωση ενός όλου του οποίου τα μέρη θα ήταν παραγωγοί και όχι πολίτες. Στο σύνταγμα αυτό θα έπρεπε να εισαχθούν έννοιες όπως εργαζόμενοι, εργοδότες, και να αποκτήσουν αναγνωρισμένη θεσμική υπόσταση τα επιμελητήρια, τα συνδικάτα, οι επιχειρήσεις, κλπ. Η μεθόδευση αυτή θα δημιουργούσε, ωστόσο, το πρόβλημα της αξιολόγησης της πολι-

9. Από αυτή την άποψη, η έννοια της «πανουργίας του λόγου», όπως εκτίθεται στην εγγελιανή φιλοσοφία της ιστορίας (πρβλ. Hegel, *Werke*, τόμ. 12, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1970, σ. 49), περιείχε φιλελεύθερα στοιχεία.

τικής επιρροής του κάθε στοιχείου του οικονομικού συστήματος εντός του όλου. Αυτή η άμεση θεματοποίηση και ιεράρχηση των οικονομικών δυνάμεων, των συντεχνιών, κλπ., θα οδηγούσε σε ένα φασιστικού τύπου σύνταγμα (όπως, λόγου χάρη, το ιταλικό), ενώ κάθε προσπάθεια πλήρους απο-οικονομοποίησης των πολιτικών σχέσεων θα οδηγούσε σε υποκριτικές διευθετήσεις και νέες συγκαλύψεις και, τελικά, σε άρση και καταστροφή της πολιτείας.

Η λύση του προβλήματος της αποκατάστασης της πολιτικής ενότητας, προς την οποία αποβλέπει ο C. Schmitt, συνδέεται με την πρακτική των «ουδετεροποιήσεων» στο εσωτερικό του πολιτικού σώματος, δηλαδή την ενσωμάτωση στο σώμα αυτό θεσμικών διευθετήσεων που δεν θα συντονίζονται προς τη λογική των κομμάτων και των στρατηγικών των ιδιαίτερων συμφερόντων.

Τέτοιου είδους αντίρροπες ή «ουδέτερες» δυνάμεις αποτελούν η κρατική γραφειοκρατία, η δικαιοσύνη, οι τεχνοκράτες, οργανώσεις διεθνούς οικονομικού ελέγχου, η ομοσπονδιακή οργάνωση της πολιτείας, κ.ά. Ο C. Schmitt επισημαίνει ότι οι μορφές αυτές είχαν περιορισμένη εμβέλεια δεδομένου ότι δεν μπορούν να αναλάβουν οι ίδιες την ευθύνη της απόφασης που θα ήταν, κατά την περίπτωση, σωτήρια για την πολιτική συνοχή. Ειδικά για τη δικαιοσύνη, θεωρεί ότι είναι καταδικασμένη η κάθε προσπάθεια μετατροπής της πολιτικής σε πεδίο δικαϊκής ρύθμισης (χρησιμοποιεί τον όρο «Verrechtlichung», πρβλ. σ. 102). Πολλές φορές, οι «ουδετεροποιήσεις» (όπως οι αποφάνσεις ειδικών τεχνοκρατών) χρησιμοποιούνται μάλλον για την όξυνση των εντάσεων στο πολιτικό όλο. Ενόψει της κατάστασης αυτής, ο C. Schmitt προβαίνει στη διάκριση μεταξύ, αφενός, «αρνητικής ουδετεροποίησης» και, αφετέρου, «θετικής ουδετεροποίησης που οδηγεί προς την απόφαση».

Η αρνητική ουδετερότητα που απομακρύνεται από την απόφαση συνίσταται σε μη-ανάμειξη της πολιτείας (λόγου χάρη, θρησκευτική ελευθερία ή οικονομική πολιτική *laissez faire*). Ακόμη, συνίσταται στην «ουδέτερη» λειτουργία της δημόσιας διοίκησης που επιτρέπει υπολογισιμότητα και προβλεψιμότητα των αντιδράσεών της, στην πολιτική ίσων ευκαιριών απέναντι σε πολιτικές τάσεις και ιδεολογίες και στην ισότητα κατά την αντιμετώπιση, την έγκριση λειτουργίας ή τη χρηματοδότηση πολιτικών ομάδων.

Η «θετική» ουδετερότητα συνίσταται στην κρατική δράση που εξισώνει αντιθέσεις στο εσωτερικό της πολιτείας αποφασίζοντας βάσει των νόμων και εκδηλώνοντας, έτσι, την κρατική βούληση. Η

ίδια η εκδήλωση μιας τέτοιας βούλησης, που οδηγεί στη διευθέτηση αντιθέσεων χάριν του όλου και χωρίς ταύτιση με ιδιαίτερα συμφέροντα, προϋποθέτει την ύπαρξη ισχύος (Kraft) της πολιτείας και τη δυνατότητα επιβολής της ουδέτερης απόφασης σε ένα οργανωμένο πολιτικό όλο. Η οργάνωση αυτή, που θα επιτρέπει τη διαμόρφωση και εκδήλωση πολιτικής (κρατικής) βούλησης, θα πρέπει, κατά τον C. Schmitt, να συνθέτει θεσμούς, αφενός, του *κοινοβουλευτικού* συστήματος (εκδήλωση των πλουραλιστικών, ιδιαίτερων, αντιμαχόμενων, κλπ., συμφερόντων της κοινωνίας) και, αφετέρου, ενός συστήματος στηριγμένου στη δημοψηφιστική αρχή και στην αποδοχή των αποφάσεων από τον συνολικό λαό. Η ιδέα της εξισορρόπησης της κοινοβουλευτικής και δημοψηφισματικής δημοκρατίας που επιδιώκεται στο μοντέλο αυτό παραπέμπει στο ξεχασμένο μοτίβο της εξισορρόπησης «μηχανικού» και «οργανικού» στοιχείου¹⁰ που ήταν εγγενές σε διαλεκτικές θεωρίες. Αλλά ο C. Schmitt επιμένει ότι η σύνθεση αυτή θα πρέπει να έχει τον χαρακτήρα ουδέτερης δύναμης που ωθεί προς την απόφαση (και φέρει την απόφαση). Η τοποθέτηση αυτή έχει τη σημασία της διότι αποκλείει η σύνθεση να γίνεται χάριν άλλης αρχής (όπως, του «λόγου», της κοινότητας κριτικών πολιτών, κλπ.), πλην της αρχής της ίδιας της εξισορρόπησης και της εξασφάλισης του όλου. Στο «ουδέτερο» πεδίο που δημιουργείται καθώς συντίθενται οι δύο αρχές, αίρεται ο σχετικισμός (που θα προέκυπτε από την αξιολογική ουδετερότητα τύπου Βέμπτερ) και αναδεικνύεται η υπερχομματική δύναμη που εκφράζει τη βούληση του όλου κατά δεσμευτικό τρόπο (με αυτή την έννοια αναδεικνύεται μία δεσμευτική αξία). Φορέας της «αξίας» αυτής (συγκρότησης όλου) είναι ο Πρόεδρος (αρχηγός του κράτους) και οι θεσμοί που συνδέονται με αυτόν (λόγου χάρι, η Κεντρική Τράπεζα). Ουσιαστικά, όλοι οι «αντίρροποι» θεσμοί της κοινωνίας, τα δικαστήρια, η γραφειοκρατία, οι τεχνοκράτες, οι ομοσπονδιακές οργανώσεις, τα ομοσπονδιακά κράτη, κλπ. μπορούν να ενεργοποιηθούν προς την κατεύθυνση της «θετικά ουδέτερης» οργανικής δράσης του αρχηγού του κράτους όταν αυτός αναφέρεται κατ' ευθείαν στον ενωμένο λαό (και να αποστασιοποιηθούν από τη μηχανική σύνθεση των ιδιαίτερων συμφερόντων, όπως γίνεται από το κοινοβούλιο). Η δράση αυτή αναφέρεται, κυρίως, στις

10. Πρβλ. K. Psychopedis, «Dialectical Theory. Problems of Reconstruction», στο W. Bonefeld, κ.ά., *Open Marxism I*, Pluto Press, Λονδίνο 1992.

εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης που απορρέει από το άρθρο 48 του Συντάγματος για την «κατάσταση ανάγκης» η οποία υλοποιείται μέσω διαταγμάτων που έχουν χαρακτήρα νόμου (χωρίς να απαιτείται επιπλέον έγκρισή τους από το Κοινοβούλιο). Αλλά ο C. Schmitt διευκρινίζει ότι «κατάσταση ανάγκης υπάρχει πάντοτε», διότι η έννοια εκτείνεται και στην οικονομική κατάσταση ανάγκης σε ένα κράτος που λυγίζει κάτω από τα προβλήματα που δημιουργεί η οικονομική κρίση, οι αναγκαστικές πληρωμές προς το εξωτερικό και οι κοινωνικές παροχές που αναλαμβάνει.

6. Ο ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Με τη θεσμική δράση του Προέδρου του Ράιχ παύει, κατά τον C. Schmitt, να ισχύει η αξίωση του κοινοβουλίου ότι έχει το μονοπώλιο της λαϊκής αντιπροσώπευσης. Η αντιπροσώπευση ασκείται τώρα από το κοινοβούλιο και τον Πρόεδρο σε ισορροπημένη μεταξύ τους σχέση. Η εξισορρόπηση αποκαθίσταται όμως, όταν κινδυνεύει να διαταραχθεί ακριβώς μέσω της δράσης του προέδρου στην κατάσταση ανάγκης, σύμφωνα με το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Η δράση αυτή αποτελεί, κατά την εποχή του πλουραλισμού και της οικονομικής κρίσης, την ισχυρότερη αντίρροπη δύναμη και αντισταθμιστική κίνηση για να προστατευθεί το σύνταγμα. Στο σημείο αυτό, δόθηκε η απάντηση σχετικά με το ποιος είναι ο «φύλακας του συντάγματος» στη σημερινή πολιτεία.

Παρότι ο C. Schmitt αναφέρεται σχετικά με τη δράση του Προέδρου του Ράιχ στη διδασκαλία του B. Constant περί «rounoir neutre et intermédiaire», γίνεται φανερό ότι η δική του διδασκαλία περί «ενεργού ουδετεροποίησης» σκοπεύει πολύ πιο μακριά από ό,τι επιδίωξε ο Constant με τη θεωρία ενός rounoir modérateur. Η διδασκαλία του Schmitt είναι θεωρία σωτηρίας του κράτους ως ολότητας, αποκατάσταση της «ησυχίας» σε ένα πεδίο ταραχής που δημιουργείται από τη δυναμική των εκλογών, των ψηφοφοριών και των ευκαιριακών συμμαχιών. Η λογική αυτής της πολιτικής δυναμικής είναι, για τον C. Schmitt, η εγγενής λογική του εμφυλίου πολέμου στην οποία θα πρέπει να αντιπαρατεθεί μια λογική της σταθερής εξισορροπητικής δύναμης του όλου. Οι διαθέσιμες θεωρίες εξισορρόπησης δεν είναι, ωστόσο, ικανοποιητικές για τον C. Schmitt πα-

ρότι διακρίνουν το πρόβλημα της διακινδύνευσης της συνοχής του όλου ως κατεξοχήν πολιτικό πρόβλημα. Η φιλελεύθερη θεωρία (J.S. Mill) έχει ως αφετηρία την αντίληψη ότι οι κοινωνικές δυνάμεις χωρίζονται συνήθως σε δύο σχεδόν ισοδύναμα στρατόπεδα (στη βιομηχανική κοινωνία των εργαζομένων και των εργοδοτών) και ότι ο ουδέτερος τρίτος (κράτος) θα πρέπει να επιφέρει τη σχετικά ορθή («έλλογη») κρίση.

Από την άλλη μεριά, η σοσιαλιστική θεωρία δέχεται ότι σε περιπτώσεις εξισορρόπησης των δυνάμεων μεταξύ αστικής τάξης και προλεταριάτου, το κράτος έχει ορισμένες δυνατότητες σχετικής αυτονομίας και ουσιαστικής δραστηριοποίησης για την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής (Kirchheimer). Ωστόσο, οι θεωρίες αυτές χωλαίνουν κατά τον C. Schmitt ως προς το ότι δεν διερευνούν την τυπική μορφή της κρατικής διαμεσολάβησης, άρα δεν διευκρινίζουν και τη φύση της φυλακτικής δράσης που διασώζει το πολιτικό σώμα και αποτρέπει την καταστροφή του ως αξίας.

Σχηματικά, ο C. Schmitt διακρίνει τέσσερις τύπους/φάσεις παρεμβάσης του διαιτητή (φύλακα) στην πολιτική διαδικασία με σκοπό την εξισορρόπηση και διαφύλαξη του όλου: α) ο διαιτητής είναι βοηθός που ενισχύει τις διαπραγματεύσεις των μερών σε περιπτώσεις που, ουσιαστικά, τα μέρη είναι σε θέση μόνα τους να καταλήξουν σε κάποια συνεννόηση (δηλαδή, ο διαιτητής ασκεί «αρνητική ουδετερότητα» παραμερίζοντας εμπόδια και ασκώντας καλές υπηρεσίες)· β) στην περίπτωση που τα μέρη δεν είναι σε θέση να συμφωνήσουν και βρίσκονται σε εξισορρόπηση, ο τρίτος (Κράτος) ρίχνει το βάρος του προς τη μία πλευρά (προς όφελος του «σχετικά ορθού» κατά J.S. Mill). Είναι ο τρίτος που δημιουργεί πλειοψηφία αυτός που επιφέρει αναγκαστική διευθέτηση, συχνά υπό την ιδεολογική μορφή της συμφωνίας· γ) πρόκειται για την περίπτωση του υπάρχοντος πλουραλιστικού συστήματος στο οποίο έχει εκλείψει κάθε ιδεολογική επικάλυψη της κρατικής δράσης. Στο σύστημα αυτό, ο τρίτος αποτελεί επιπλέον δύναμη προστιθέμενη και συνυπολογιζόμενη στις άλλες που ρίχνει το βάρος της προς τη μία πλευρά προκειμένου να επιφέρει την απόφαση. Οι πλευρές, ανεξάρτητα από αρχές και ανάλογα με τα συμφέροντα τους, είτε τον εγκωμιάζουν είτε τον καταγγέλλουν ότι επεμβαίνει και παρεμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη των δυνάμεων στον κόσμο της οικονομίας, της εργασίας, κλπ., και δ) το στάδιο που περιγράφηκε στο γ) οδηγεί είτε στην καταστροφή του όλου είτε σε ένα τέταρτο στάδιο ενεργο-

ποίησης σωτήριων δυνάμεων χάριν της συντήρησης του όλου. Στο στάδιο αυτό προκύπτει η *απόφαση* που αφορά το όλο, το οποίο επιβεβαιώνεται από το κράτος στην κατάσταση ανάγκης με εξαιρετικά μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν. Στην περίπτωση αυτή ενεργοποιούνται οι «ουδέτερες» δυνάμεις (οι σταθεροί θεσμοί) που απιπαρατίθενται στις πλουραλιστικές δυνάμεις.

Η ενεργοποίηση αυτή βρίσκει δημοψηφισματική νομιμοποίηση και, σαφώς, μορφοποιεί την πολιτική κοινωνία, δηλαδή λύνει τις αντιθέσεις σε αυτή αλλάζοντάς την και ισχυροποιώντας διαρκώς την ίδια τη δυνατότητά της για παρεμβατική δράση.

Η τυπολογία του C. Schmitt παρουσιάζει ενδιαφέρον και από την άποψη της επεξεργασίας ενός μοντέλου «μετάφρασης» μεταξύ διαφορετικών «λόγων». Στο μοντέλο αυτό προβλέπεται η δυνατότητα συνεννόησης των μερών πάνω στον προσδιορισμό κοινών όρων, συμβατοτήτων και γλωσσικών εκφράσεων που διέπουν την επικοινωνία τους.

Αλλά το μοντέλο αυτό είναι δυναμικό και στην εξέλιξη του μπορεί να αυξάνει η ένταση και να επέρχεται άρση της συνεννόησης μεταξύ των μερών. Στις συνθετότερες/υψηλότερες βαθμίδες ανέλιξης του μοντέλου η μετάφραση/συνεννόηση επέρχεται μέσω απόφασης και εξουσιαστικής επιβολής ενός «φύλακα» που είναι ενσωματωμένος στο σύστημα με σκοπό να το προστατεύσει. Αλλά είναι χαρακτηριστικό για την αυταρχική θεωρία του C. Schmitt ότι δεν ενδιαφέρεται για την εξέταση του ενδεχομένου ο κίνδυνος για το όλο να προέρχεται από τον ίδιο τον ουδέτερο φύλακα. Η αξία της θεωρίας τοποθετείται εξαρχής εκτός της κοινωνίας (η οποία είναι ο χώρος σύγκρουσης «κακών» δυνάμεων). Το «αγαθόν» συνίσταται, τότε, στην ίδια την απόφαση. Αυτός που αποφασίζει δεν δεσμεύεται, ωστόσο, από κανόνες αφού πρέπει να αποφασίζει αυθεντικά ακριβώς για το «νόημα» και το τελικό περιεχόμενο των κανόνων.¹¹

11. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, ο ντεσιζιονισμός του C. Schmitt έχει σαφώς διαφοροποιηθεί από την εγγεληνή κατασκευή της «απόφασης της έννοιας» στην οποία η κυρίαρχη απόφαση συνδέεται, αφενός, με τη λογική της κοινωνίας των ιδιωτικών συμφερόντων, αφετέρου, όμως, με τις κανονιστικές αρχές της γενικής νομοθεσίας (πρβλ. σχετικά, Κ. Ψυχολαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994, μέρος Vε).

«ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ, ΗΤΟΙ ΔΗΜΟΙ». ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ
ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Η ιστορία των Δήμων και των Κοινοτήτων στη χώρα μας μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις διαδοχικές φάσεις.

Η πρώτη φάση ήταν αυτή κατά την οποία υπήρχαν μόνον κοινότητες και δεν υπήρχαν καθόλου δήμοι και εκτείνεται καθ' όλη την προεπαναστατική περίοδο της Οθωμανικής κατοχής αλλά και πριν από αυτή. Επίσης, η φάση αυτή καλύπτει και τους επαναστατικούς χρόνους, την κρίσιμη δεκαετία του 1820. Έτσι, κατά τον νόμο περί «Οργανισμού των Ελληνικών Επαρχιών» της 30ής Απριλίου 1822 προβλέφθηκε η περιφερειακή διοικητική διαίρεση του υπό σύσταση κράτους του έθνους σε επαρχίες, αντεπαρχίες και κοινότητες.

Η δεύτερη φάση ήταν αυτή κατά την οποία υφίστανται μόνο δήμοι, καταργουμένων των κοινοτήτων, και εκτείνεται κατά την περίοδο από το 1832 έως το 1912, δηλαδή καθ' όλον σχεδόν τον δέκατο ένατο αιώνα, από την εθνική απελευθέρωση και μετά. Η φάση αυτή περιλαμβάνει και τις δύο υποπεριόδους της βασιλείας του Όθωνα, 1833-1843 και 1843-1862, καθώς και την περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α'. Εγκαινιάστηκε με την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα και την ανάληψη των ηνίων της διακυβέρνησης από την Αντιβασιλεία. Στα μέτρα που ελήφθησαν κατά το πρώτο, κρίσιμο, έτος της Αντιβασιλείας για τη θεμελίωση των θεσμών του νεοσύστατου κράτους, θα επανέλθουμε εκτενέστερα στη συνέχεια.

Η τρίτη φάση ήταν αυτή της συνύπαρξης δήμων και κοινοτήτων, εφ' όσον οι τελευταίες αναβίωσαν ή «νεκραναστήθηκαν» με τη μεταρρυθμιστική τομή που επέφερε ο Νόμος ΔΝΖ' του 1912 από την πρώτη κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου περί συστάσεως Δήμων (οι πρωτεύουσες των Νομών και οι πόλεις άνω των 10.000

* Ο Αντώνης Μακρυδημήτρης είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

κατοίκων) και *Κοινοτήτων* (συνοικισμοί άνω των 3.000 κατοίκων με δημοτικό σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης ή και μεγαλύτερων των 300 κατοίκων εάν υπήρχε δημοτικό σχολείο). Η φάση αυτή διάρκεσε κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα και κατέληξε σε οξύ κατακερματισμό της πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης, που έφτασε να αριθμεί περί τις 5.318 Κοινότητες και 457 Δήμους, εκ των οποίων οι 31 με λιγότερους των 10.000 κατοίκων.

Η τέταρτη φάση στην ιστορική πορεία των δήμων και των κοινοτήτων στην Ελλάδα εγκαινιάστηκε με τον Νόμο 2539 του 1997 για τη Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ο νόμος αυτός, κατ' εφαρμογήν του πολυδιαφημισμένου σχετικού προγράμματος «Ιωάννης Καποδίστριας», οδήγησε σε δραστική μείωση του αριθμού των κοινοτήτων, ο αριθμός των οποίων περιορίστηκε στις 133, και σε μερική αύξηση του αριθμού των Δήμων που έφτασαν τους 900. Η φάση αυτή που τώρα διανύουμε μπορεί, επομένως, να χαρακτηριστεί ως η φάση της ιστορικής περιθωριοποίησης, αν όχι και εξαφάνισης, των κοινοτήτων. Ήδη, με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 σημειώθηκε μία σημαντική αλλαγή στη διάταξη του κατ' εξοχήν αυτο-διοικητικού άρθρου 102, παρ. 1 του Συντάγματος, εφ' όσον αφαιρέθηκε κάθε ρητή μνεία σε Δήμους και Κοινότητες.¹ Η νέα συνταγματική διάταξη ορίζει ότι «1. Η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού», χωρίς να αναφέρει ποιοι είναι αυτοί (δήμοι, κοινότητες, νομοί, περιφέρειες) και ποια η θέση των κοινοτήτων. Οι τελευταίες, χωρίς να καταργούνται ρητά, οδηγούνται ωστόσο σε μια ιστορική περιθωριοποίηση.

Ποια θα είναι η περαιτέρω εξέλιξη δεν είναι γνωστό και δεν είναι επί του παρόντος. Η παρούσα ανάλυση προσφέρει απλά μια ευκαιρία για μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση και αναστοχασμό. Για τον σκοπό αυτό θα πρέπει ίσως να ξεκινήσουμε με την αποκατάσταση μιας ιστορικής αλήθειας ή την επισήμανση μιας ιστορικής ανακρίβειας. Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι, ο Νόμος 2539 του 1997 ο οποίος και περιορίσε δραστικά τον αριθμό των Κοινοτήτων με την πολιτική της αναγκαστικής συνένωσής τους σε δήμους, θεσμοθετήθηκε σύμφωνα με το σχέδιο «Ιωάννης Καποδίστριας». Η

1. Το κείμενο της παλιάς συνταγματικής διάταξης είχε ως εξής: «1. Η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, των οποίων την πρώτη βαθμίδα αποτελούν οι δήμοι και οι κοινότητες».

ιστορική ανακρίβεια έχει να κάνει με το όνομα του πρώτου αιρετού κυβερνήτη της Ελλάδας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε με τη σκοπιμότητα της συμβολικής νομιμοποίησης της πολιτικής που εφαρμόστηκε για τη δραστική μείωση του αριθμού των Κοινοτήτων, πολιτική με την οποία εκείνος δεν είχε καμία σχέση.

Όπως φάνηκε από τη συνοπτική ανασκόπηση που προηγήθηκε, στην πραγματικότητα ήταν η οθωνική Αντιβασιλεία που το 1833-34 αντικατέστησε τις κοινότητες με δήμους και όχι ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας ο οποίος, κατά τη δική του κυβερνητική θητεία, από τον Ιανουάριο του 1828 έως τον Σεπτέμβριο του 1831, είχε άλλες προτεραιότητες.² Είναι, φυσικά, ευνόητο ότι εάν ο νομοθέτης του 1997 δεν σφετεριζόταν το όνομα του Ιωάννη Καποδίστρια ως δήθεν εμπνευστή της ιδέας για κατάργηση των κοινοτήτων, αλλά χρησιμοποιούσε τα ονόματα των αληθινών πρωτεργατών αυτής της ενέργειας (δηλ., των μελών της Αντιβασιλείας και των συνεργατών τους), η τύχη του σχετικού σχεδίου θα ήταν διαφορετική – τουλάχιστον στο συμβολικό επίπεδο. Τέθηκε, έτσι, ένα κακό προηγούμενο στο οποίο, αν ήθελε κανείς να δώσει συνέχεια, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ένα μελλοντικό σχέδιο για την αναβίωση των κοινοτήτων θα έφερε, ενδεχομένως, την ονομασία «Ελευθέριος Βενιζέλος»!

2. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ

Επανερχόμενοι σε πιο ουσιαστικά ζητήματα, το κύριο ενδιαφέρον της ανάλυσης εστιάζεται στην κρίσιμη περίοδο από τον Απρίλιο έως τον Δεκέμβριο του 1833, οπότε και πραγματοποιήθηκε η θεσμική θεμελίωση του δημοτικού συστήματος στην Ελλάδα. Η περίοδος αυτή εγκαινιάστηκε με το ιδρυτικό διάταγμα της 3/15 Απριλίου 1833 «περί της διαίρεσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του». Επρόκειτο για ένα νομοθέτημα που συνιστούσε, κυριολεκτικά, το αντίστοιχο ενός θεσμικού «big bang» στη διαδικασία συγκρότησης του νέου κράτους.³

2. Βλ. σχετικά, Αντ. Μακρυδημήτρης, *Οι Προϋπουργοί της Ελλάδος, 1828-1997*, εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1997.

3. Βλ. σχετικά, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, «*Αποκέντρωση και Αυτοδιοίκηση*», *Διαπιστώσεις-Προτάσεις*, Δημοσιεύματα: αριθμός 9, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2000· Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η Θεμελίωση του Δημοτικού Συστήματος, 1833-1834*, Εταιρεία Αρχαϊκών Μελετών και Εκδόσεων, Αθήνα

Ειδικότερα, σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, κατά το πρώτο άρθρο του: «Το Βασίλειον της Ελλάδος, ακυρουμένης της μέχρι τούδε διαιρέσεως της Επικρατείας, διαιρείται εις δέκα Νομούς και 42 Επαρχίας.⁴ Εις εκάστην επαρχίαν καθίστανται άνευ αναβολής κοινότητες, ήτοι δήμοι, και εις εκάστην τούτων απονέμεται η ανήκουσα περιφέρεια. Περί του αριθμού και των ονομάτων των Δήμων θέλει εκδοθή εν καιρώ ιδιαιτέρα κοινοποίησις».

«Κοινότητες, ήτοι δήμοι!» Με τη φράση αυτή, που εντυπωσιάζει δεδομένης της μεταγενέστερης διαφοράς των δύο θεσμών, απεδόθη ο γερμανικός όρος «Gemeinden geschritten», που εμφανίζεται στο δίγλωσσο κείμενο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως. Οπότε διερωτάται κανείς εάν πράγματι ο νομοθέτης (δηλαδή, η Αντιβασιλεία) επιδίωκε ευθύς εξ αρχής την πλήρη και σαφή κατάργηση των κοινοτήτων ή, αντιθέτως, είχε κατά νου την αναγνώριση και τον εκσυγχρονισμό του ισχύοντος συστήματος πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης. Εάν ευσταθεί η δεύτερη εκδοχή, ο όρος «δήμος» ίσως προστέθηκε στην ελληνική μετάφραση καθ' υπέρβαση.

Αν υπέθετε κανείς ότι τα πράγματα επρόκειτο να διευκρινιστούν κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, οι νομοθετικές ρυθμίσεις δεν δικαιώνουν αυτή την προσδοκία. Πράγματι, η τελική φάση αυτής της ιδρυτικής περιόδου σημειώθηκε με τον Νόμο «Περί συστάσεως των Δήμων» της 27ης Δεκεμβρίου 1833 (8.1.1834), σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του οποίου: «Όλον το Βασίλειον της Ελλάδος θέλει διαιρεθή εις Δήμους, εκάστου δε Δήμου θέλει προσδιορισθή η περιοχή». Το δεύτερο άρθρο του Νόμου ανέφερε ότι «Τα όρια των Δήμων και περιοχών θέλουν τεθή λαμβανομένης επιμελώς υπ' όψιν της φυσικής τοποθεσίας και, όπου είναι δυνατόν, κατά τα υπάρχοντα μόνιμα σήματα, δηλαδή τας ράχας των βουνών, τας φάραγγας, τα νερά και τα τοιαύτα». Το τρίτο άρθρο όριζε ότι «Εκαστος υπήκοος του Κράτους πρέπει να ήναι αυτός και η οικογένειά του μέλος Δήμου τινός», ενώ το τέταρτο προέβλεπε ότι «Παν χω-

---

2001· Αντ. Μακροδημήτρης, *Διοίκηση και Κοινωνία. Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999· Ν.-Κ. Χλέπας, *Η Τοπική Διοίκηση στην Ελλάδα. Ο διαλεκτικός ανταγωνισμός της αποκέντρωσης με την αυτοδιοίκηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.

4. Ο αριθμός των επαρχιών, που θεσπίστηκαν με τον νόμο αυτό, ήταν στην πραγματικότητα 47, όπως εμφανώς προσδιορίζεται στο άρθρο 3 του ίδιου νόμου. Άρα, η αναφορά του αριθμού 42 ως προς τις επαρχίες στο πρώτο άρθρο, οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος.

ρίον έχον τουλάχιστον 300 κατοίκους δύναται να σχηματίση ίδιον Δήμον με ιδίαν Δημοτικήν Αρχήν».

Ο νόμος αυτός, στο γερμανικό πρωτότυπο, εφ' όσον στη γλώσσα αυτή γράφτηκε από τους συντάκτες του, ονομάζεται «Gemeinde-Gesetz», όρος που στα ελληνικά αποδόθηκε ως νόμος «περί συστάσεως των Δήμων». Και στη συνέχεια του κειμένου, το πρώτο μέρος του νόμου φέρει τον τίτλο στα γερμανικά «Von der Bildung und Eintheilung der Gemeinden», φράση που στα ελληνικά αποδόθηκε ως εξής: «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των δήμων». Η σημασία του όρου «Gemeinden», όμως, κατ' ακριβολογία, θα έπρεπε να αποδοθεί ως «Κοινότητες», πράγμα που αποφεύγει να κάνει ο Έλληνας μεταφραστής.

Είναι εμφανές ότι η ελληνική απόδοση του γερμανικού κειμένου επιλέγει σαφώς τον όρο «δήμος» απομακρυνόμενη, όχι μόνο από το γερμανικό πρωτότυπο, αλλά και από την ορολογική αμφισημία που εξακολουθούσε να υπάρχει στο κείμενο του πρώτου σχετικού νόμου του Απριλίου 1833, ο οποίος αναφερόταν, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, σε «κοινότητες, ήτοι δήμους». Αντιθέτως, το κείμενο του νόμου του Δεκεμβρίου στα ελληνικά κάνει λόγο απλώς και μόνον περί Δήμων. Έχει φύγει η αναφορά στις κοινότητες, ενώ το γερμανικό πρωτότυπο εξακολουθεί να κάνει λόγο περί «Gemeinden» (δηλαδή, κατά μεταφραστική ακριβολογία «Κοινότητες»!).

3. ΟΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΙ

Προτού σχολιάσουμε αυτή τη φραστική διάσταση (ηθελήμενη, άραγε;) μεταξύ του γερμανικού και του ελληνικού κειμένου του νόμου –και αναφερθούμε και σε κάποιες άλλες πηγές– ας επιστρέψουμε στο ζήτημα της θεσμικής προετοιμασίας αυτών των μεταρρυθμίσεων στο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα κατά την περίοδο εκείνη. Ειδικότερα, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι κατά το χρονικό διάστημα που προηγήθηκε της θεσμοθέτησης των νέων τοπικών οργανισμών, με το Β.Δ. του Δεκεμβρίου του 1833 «περί συστάσεως των Δήμων», μεσολάβησαν και καταρτίστηκαν τρία ξεχωριστά σχέδια διαταγμάτων για το ζήτημα αυτό, σχέδια που έχουν αδιαμφισβήτητη ιστορική αξία.⁵

5. Βλ. εκτενώς, Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η Θεμελίωση του Δημοτικού Συστήματος*, ό.π., σ. 37 κ.ε., 119 κ.ε.

Αυτά ήταν: πρώτον, το σχέδιο περί διαιρέσεως της Επικρατείας του Μαρτίου 1833, όταν Πρόεδρος του Συμβουλίου των Υπουργών ήταν ο Σπυρίδων Τρικούπης. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό η Επικράτεια διαιρείτο σε 24 Νομούς (Départments), 77 Επαρχίες (Provincies) και έναν ακαθόριστο αριθμό Κοινοτήτων. Στο άρθρο 2 αυτού του σχεδίου διατάγματος προβλεπόταν ρητά ότι «chacque département est subdivisé en communes». Στο δε δεύτερο συναφές διάταγμα, που απαρτιζόταν από 124 άρθρα, και έφερε την ίδια με το προηγούμενο ημερομηνία, προβλεπόταν ότι για τη διοίκηση των Κοινοτήτων θα αναδεικνύονταν Δημογέροντες και Κοινοτικά Συμβούλια. Έχει ενδιαφέρον να τονιστεί ότι το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο του νομοσχεδίου, όπως κατατέθηκε στην Αντιβασιλεία, κάνει μνεία επακριβώς για «Communes», δηλαδή για «Κοιότητες» κατά πλήρη μεταφραστική ακριβολογία.

Το δεύτερο νομοσχέδιο (σχέδιο Abel) για την τοπική (αυτο-)διοίκηση καταρτίστηκε τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς (1833) από τον Karl von Abel που ήταν μέλος της Αντιβασιλείας. Εντυπωσιάζει ότι και στο σχέδιο αυτό γινόταν εκτενώς λόγος περί «Συστάσεως και Διοικήσεως των Κοινοτήτων», όπως χαρακτηρίζονταν κατά το γερμανικό πρωτότυπο («Verfassung und Verwaltung den Gemeinden»). Προβλεπόταν δε, στο άρθρο 1 του νομοσχεδίου, ότι «παν χωρίον του οποίου οι κάτοικοι εσχηνάτιζαν μέχρι τούδε ιδιαίτερον σώμα, έχον ιδίαν περιουσίαν και δικαιώματα, θέλει υπάρχει και εις το εξής ως σώμα εξιδιασμένον». Η διατύπωση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σχέδιο Abel, τουλάχιστον, απέφυγε τη συλλήβδην κατάργηση των κοινοτήτων, αλλά προωθούσε την ιδέα του συγκερασμού μάλλον «μεταξύ του προϊσχύσαντος θεσμικού καθεστώτος και της εισηχθήσης από του Απριλίου 1833 νέας περιφερειακής διοικητικής οργανώσεως».⁶

Το τρίτο σχέδιο ήταν αυτό που κατάρτισε και παρέδωσε τον Δεκέμβριο του 1833 η Επιτροπή υπό την Προεδρία του νομάρχη Αργολίδο-Κορινθίας Φραγκίσκου-Κρίστη Μαύρου. Η επιτροπή αυτή είχε συγκροτηθεί τον Αύγουστο του 1833 και στα μέλη της περιλαμβάνονταν οι Κ. Σχινάς, Ν. Θεοχάρης, Σπ. Σκούφος, Π. Κουντουρής και Γρ. Παλαιολόγος. Το σχέδιο της Επιτροπής Μαύρου επιγραφόταν «Sur la formation des Communes» (!) και επαναλάμβανε, μάλιστα, στο άρθρο 1 σχεδόν αυτολεξεί τη διάταξη του σχεδίου

6. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η Θεμελίωσις του Δημοτικού Συστήματος*, ό.π., σ. 87.

Abel. Πράγμα που σημαίνει ότι όχι μόνο καθίστατο εφικτή αλλά προτεινόταν κιόλας η διατήρηση ως «Κοινοτήτων» «όχι μόνον των οικισμών οι οποίοι ως κεκτημένοι δημοτικής περιουσίας θα ηδύνατο να ανταπεξέρχονται εις τα κοινοτικά έξοδα, αλλά πάντων εκείνων οι οποίοι συνίστων από του 1822 Κοινοτήτες». Δικαιολογείται, επομένως, η εξαγωγή του συμπεράσματος ότι με το σχέδιο και αυτής της γνωμοδοτικής επιτροπής ουσιαστικά προτεινόταν η διατήρηση των Κοινοτήτων ως πυρηνικού οργανισμού της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης.

Τα σχέδια αυτά και ιδίως εκείνο της Επιτροπής Μαύρου, αποτέλεσαν τη βάση για την κατάρτιση από την Αντιβασιλεία σε τελική μορφή του νόμου «περί συστάσεως των Δήμων» του Δεκεμβρίου 1833/Ιανουαρίου 1834. Άρα τα σχέδια αυτά, και ιδίως το τρίτο, προσφέρονται ως πολύτιμες πηγές και ως ένδειξη μιας υψηλού επιπέδου νομοτεχνικής προεργασίας – διαδικασία η οποία στη χώρα μας, κατά κανόνα, μάλλον απουσιάζει και είναι ελλειπτική. Εκείνο που έχει ενδιαφέρον και είναι πλέον εφικτό, χάρη, ιδίως, στην τεκμηρίωση του Γ. Δ. Δημακόπουλου, είναι η λεπτομερής συγκριτική ανάλυση των σχεδίων και του τελικού κειμένου του νόμου, ώστε να επισημανθούν συνέχειες και αποκλίσεις, κάτι που χρειάζεται περαιτέρω έρευνα και ανάλυση.⁷ Το βέβαιον είναι ότι το τελικό κείμενο του νόμου δεν προέκυψε αιφνίδια, «out of the blue» όπως θα έλεγαν οι Άγγλοι, αλλά ήταν αποτέλεσμα συστηματικής κατά το μάλλον ή ήττον προεργασίας.

Τούτο δεν συνεπάγεται, όμως, eo ipso ότι το τελικό κείμενο του νόμου αποδέχθηκε τις προτάσεις των σχεδίων – ούτε ότι αυτές ήταν απόλυτα αυτόνομες και ανεξάρτητες από το γενικό πνεύμα των αλλαγών. Αλλαγών το στίγμα και η κατεύθυνση των οποίων είχε ήδη δοθεί με το Β.Δ. του Απριλίου 1833, σύμφωνα με το οποίο «το Βασίλειον της Ελλάδος, ακυρουμένης της μέχρι τούδε υπαρχούσης διαιρέσεως της Επικρατείας, διαιρείται εις δέκα Νομούςς

7. Για παράδειγμα, στο πρώτο σχέδιο –επί Τρικούπη– προβλεπόταν ένα μάλλον προωθημένο σύστημα διαχωρισμού αρμοδιοτήτων μεταξύ δημογεροντίας και κοινοτικού συμβουλίου, ούτως ώστε να υπάρξει ένα είδος ελέγχου της εκτελεστικής αρχής (checks and balances). Στο τελικό κείμενο του νόμου, αντίθετα, το σύνολο σχεδόν των αποφασιστικών αρμοδιοτήτων μεταφέρεται στον δήμαρχο και ατροφεί αναλόγως το συλλογικό όργανο διαβούλευσης και τοπικής διακυβέρνησης.

και 47 Επαρχίες. Εις εκάστην επαρχίαν καθίστανται άνευ αναβολής κοινότητες, ήτοι δήμοι».

4. ΑΛΛΟΔΑΠΑ ΠΡΟΤΥΠΑ

Εξ άλλου, και σε τελευταία ανάλυση, η βασική πηγή έμπνευσης του νομοθέτη δεν ήταν, βέβαια, οι παραδόσεις και οι εγκαταστημένοι θεσμοί στη χώρα και τον λαό της αλλά, μάλλον, αλλοδαπά πρότυπα, με την ιδέα ότι ήσαν πιο σύγχρονα και πιο εξελιγμένα από τις γηγενείς καταστάσεις.

Έτσι, αν πρόκειται να πιστέψει κανείς τον Μάουρερ που ήταν μέλος της Αντιβασιλείας, «το παλιό κοινοτικό σύστημα που επικρατούσε επί Τουρκοκρατίας, δεν ήταν φυσικά δυνατόν, κάτω από τις νέες συνθήκες, να ικανοποιεί τους Έλληνες. Γιατί, μολονότι εκείνο το σύστημα παρουσίαζε πολλά καλά, ιδιαίτερα ως προς τη διατήρηση της ελληνικής εθνότητας, ωστόσο έδινε λαβή και σε κάθε λογής αυθαιρεσίες, πράγμα που καθιστούσε ακόμα πιο βαρύ τον τουρκικό ζυγό».⁸ Άρα, η Αντιβασιλεία τασσόταν ευθύς εξ αρχής κατά του ancien regime των κοινοτήτων και των κοινοταρχών ή τοπαρχών, οι οποίοι αποτελούσαν μεταξύ άλλων και θεσμούς πολιτικής επιρροής και πατρωνείας και, εκ των πραγμάτων, στρέφονταν κατά της νέας και επείσασκτης συγκεντρωτικής λογικής της κρατικής θεμελίωσης.⁹

Η ιδέα της ίδρυσης του Κράτους εξ υπαρχής (state building) ήταν γεγονός που περιελάμβανε μια «big bang» νομοθέτηση (σύσταση Γραμματειών, νομαρχιών, επαρχιών, δήμων, υπαλληλική στελέχωση, οργάνωση στρατού, δικαστηρίων, ακόμη και της εκκλησίας) και είχε το ύφος μιας ταχύτητας και μιας ριζοσπαστικότητας που δεν έπρεπε να θυμίζουν το παρελθόν. Εν πάση περιπτώσει, όχι το

8. Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, [Χαϊδελβέργη, 1835], εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 472.

9. Βλ. σχετικά, D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989· J.A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985· Νικ. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, και Αντ. Μακρονδημήτρης, «Η διάρθρωση του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την περίοδο της απολυταρχίας», στο Αλ. Παπαγεωργίου-Βενετός (επιμ.), *Η Οθωμανική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 2002, σ. 57-76.

άμεσο, το οθωμανικό ή το βυζαντινό παρελθόν – εξ ου και η εμφάνιση προτίμηση για την αρχαιοελληνική παράδοση σε ονομασίες, σύμβολα, σφραγίδες, κλπ.¹⁰ Το όραμα της κρατικής θεμελίωσης αναφερόταν σε μια υποθετική «αναγέννηση» του αρχαίου και παλαιότερου ελληνισμού με ανάλογη περιθωριοποίηση του πιο πρόσφατου μεσαιωνικού και οθωμανικού παρελθόντος.

Τα αλλοδαπά πρότυπα που μεταφέρθηκαν, όχι σπάνια, και ως «ημεδαπά κακέκτυπα» στη διοργάνωση του νέου συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης στάθηκαν δύο μάλλον συναφή υποδείγματα κρατικής οργάνωσης: ο βαναρικός νόμος του 1818, και ο γαλλικός νόμος του Μαρτίου 1831, δηλαδή, της Ιουλιανής περιόδου μιας τρόπον τινά πεφωτισμένης και προοδευτικής βασιλείας, έστω «αστικής βασιλείας», αλλά όχι βέβαια ενός γνήσιου κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος.

Όσα σχεδιάστηκαν και, εν τέλει, πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα δεν ήταν απλώς βαναρική αντιγραφή αλλά μάλλον «κένωμα χύτρας γαλλικής», όπως το χαρακτήρισε κάποτε ο Θύρσιος.¹¹ Η γαλλική διοικητική παράδοση έφτασε στην Ελλάδα μέσω Βαναρίας λόγω των συνθηκών της ιστορικής συγκυρίας. Έγιναν, έτσι, δεκτά και ενταύθα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του γαλλικού προτύπου τοπικής αυτοδιοίκησης εκείνης της περιόδου όπως, λ.χ.:

i) Η έμμεση εκλογή των δημοτικών συμβούλων.

ii) Ο διορισμός δημάρχων και παρέδρων από τον νομάρχη ή τον βασιλέα.

iii) Η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στον δήμαρχο.

iv) Ένα γενικό πνεύμα συγκεντρωτισμού που χαρακτήριζε την περίοδο εκείνη.

Σε γενικές γραμμές αυτές οι επιλογές υιοθετήθηκαν και στα ημεδαπά αντίγραφα.

5. ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Ενδεικτικά σημειώνεται ότι, σύμφωνα με το νέο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως αυτό διαμορφώθηκε με τον νόμο «περί

10. Βλ. σχετικά, Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος, 1833-1912*, ΥΠΕΣ, ΤΕΔΚ Αργολίδος, Αθήνα 1993.

11. Κ. Γεραγιάς, *Σελίδες από την διοικητικήν ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήνα 1948, σ. 31.

συστάσεως των Δήμων» του Δεκεμβρίου 1833, τα όργανα διοικήσεως των δήμων (οι δημοτικές αρχές) ήταν ο Δήμαρχος, οι Πάρεδροι και το Δημοτικό Συμβούλιο. Κατά δε το άρθρο 38 του Νόμου, «Αι αρχαί αύται εκλέγονται συνερχομένων επί τούτω των εχόντων δικαιωμάτων εκλογής δημοτών».

Από τα όργανα αυτά, ο δήμαρχος αποτελούσε την «πρώτη εκτελεστική του Δήμου Αρχή, ενεργούσα και διεκπεραιούσα όλες τας δημοτικές υποθέσεις» (άρθρο 40). Η θητεία των δημάρχων προβλεπόταν ότι θα ήταν τριετής (άρθρο 43), ενώ στη διάρκειά της, όπως όριζε ο νόμος, «ο Δήμαρχος ούτε σταθερόν μισθόν λαμβάνει, ούτε από τα επί της περιουσίας επιβαλλόμενα βάρη των Δήμων είναι ελεύθερος» (άρθρο 41).

Οι πάρεδροι, ο αριθμός των οποίων κυμαινόταν από έναν έως έξι, ανάλογα με την τάξη και το πληθυσμιακό μέγεθος κάθε δήμου, ήταν, σύμφωνα με το άρθρο 45 του νόμου, «βοηθοί του Δημάρχου εις την εκτέλεσιν των εργασιών αυτού, θέλουσι δε ενεργεί κατά τας παραγγελίας του». Υπηρετούσαν δε και αυτοί αμισθί.

Ως προς τα δημοτικά συμβούλια, ο αριθμός των μελών των οποίων κυμαινόταν κατά το πληθυσμιακό κριτήριο από 6-18, ήταν όργανα η ύπαρξη των οποίων αποσκοπούσε, κατά το άρθρο 49 του νόμου, στο να βοηθούν «τον Δήμαρχον ως συμβουλευτική και συνεπιτηρούσα αρχή». Ειδικότερα, περιγράφοντας την αποστολή του δημοτικού συμβουλίου, ο νόμος προέβλεπε στο ίδιο άρθρο ότι αυτό «επαρхυπνεί ως αντιπρόσωπος της ολομελείας του Δήμου εις το να δίδεται εις αυτόν πάσα δυνατή ωφέλεια και εις το να απομακρύνηται απ' αυτόν πάσα ζημία». Τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου εκλέγονταν, σύμφωνα με τα άρθρα 61 και 62 του νόμου, άμεσα από τους δημότες για 9ετή θητεία, αλλά και με την πρόνοια της μερικής ανανέωσης της σύνθεσης του δημοτικού συμβουλίου ανά τριετία.

Αντίθετα, οι δήμαρχοι και οι πάρεδροι δεν εκλέγονταν άμεσα από τους δημότες,¹² αλλά έμμεσα από ειδικό όργανο, το δημαιορειακό συμβούλιο (άρθρα 75 και επόμενα), που απαρτιζόταν από τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου και ίσο με αυτούς αριθμό εκ των «μάλλον φορολογούμενων» δημοτών. Ειδικότερα, για κάθε θέση δημάρχου εκλέγονταν από το δημαιορειακό συμβούλιο τρεις υποψήφιοι, μεταξύ των οποίων όφειλε να γίνει η τελική επιλογή και ο διορισμός του δημάρχου για μεν τους δήμους α' και β' τάξε-

12. Αυτό προβλέφθηκε πολύ αργότερα, το 1864, επί βασιλείας Γεωργίου Α'.

ως από τον ίδιο τον βασιλέα, για δε τους δήμους γ' τάξεως από την αρμόδια νομαρχία.

Το γεγονός ότι, σύμφωνα με το νέο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης που εισαγόταν τότε στη χώρα, η ύπατη, η «πρώτη εκτελεστική του Δήμου Αρχή», δηλαδή ο δήμαρχος, δεν εκλεγόταν άμεσα από τους δημότες αλλά, έμμεσα, από το διευρυμένης συνθέσεως δημοκρασιακό συμβούλιο, το οποίο μάλιστα και αυτό περιοριζόταν σε μια διαδικασία προεπιλογής τριών υποψηφίων, αποτελεί ασφαλή μαρτυρία της πρόθεσης της κεντρικής διοίκησης για την εξασφάλιση ενός καθεστώτος αυστηρής εποπτείας και ελέγχου της τοπικής αυτοδιοίκησης. Πράγμα που δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι το νεοπαγές σύστημα περιφερειακής διοίκησης του κράτους έμοιαζε περισσότερο με θεσμό αποκεντρωμένης διοίκησης παρά με γνήσια έκφραση τοπικής αυτοδιοίκησης.

6. ΑΝΑΝΕΩΣΗ Ή ΠΑΡΑΔΟΣΗ;

Το αν οι επιλογές των συγκεκριμένων προσώπων ήταν εύστοχες και επιτυχείς είναι ζήτημα άλλης τάξεως και χρήζει εμπειρικής επαλήθευσης ή επιλάθευσης. Εδώ αναφερόμαστε σε ζητήματα θεσμικής κατάστροφησης ενός έθνους που έβγαινε μεν από καταστάσεις εμφυλίων συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων, από ένα καθεστώς αναρχίας και αποσύνθεσης, αλλά και από μια εθνικο-απελευθερωτική επανάσταση φιλελεύθερου, μάλιστα, προσανατολισμού. Τα δημοκρατικά κεκτημένα, τα σπέρματα του συνταγματικού πολιτισμού, όπως αυτά εκφράστηκαν στα τρία συνταγματικά κείμενα της επαναστατικής περιόδου [ιδίως στα Συντάγματα του 1822, 1823 και 1827] και η συμβολική, έστω, δυναμική αυτής της νεοπαγούς πολιτικής παράδοσης συχνά δεν εκτιμήθηκαν σωστά, ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της θεμελίωσης του νέου κράτους.

Μπορεί, πράγματι, καθ' όλη την περίοδο της απολυταρχίας οι τοπικές εκλογές για την ανάδειξη των δημοτικών αρχών να συνιστούσαν τη μόνη και αποκλειστική μορφή εφαρμογής της δημοκρατικής αρχής και τη μοναδική εκδήλωση της λειτουργίας ενός οιονεί αντιπροσωπευτικού συστήματος,¹³ αλλά ο κεντρικός κρατι-

13. Η μετάβαση από το «κράτος των δήμων» στην πραγματική «δημοκρατία» συντελέστηκε σταδιακά και, φυσικά, ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα.

κός έλεγχος, αν όχι και η κηδεμονία, ήταν παραπάνω από εμφανής και απόλυτα αισθητός. Ένα πρόσθετο ενδεικτικό στοιχείο της δυνατότητας παρεμβολής της κεντρικής διοίκησης ήταν το δικαίωμα που διέθετε, σύμφωνα με το διάταγμα περί εκλογής των Δημάρχων του Φεβρουαρίου 1835, ακόμη και της αποβολής και της αντικατάστασης μελών του δημαρειακού συμβουλίου, εάν κατά την εκτίμηση της «απαρώνονται άνευ αιτίας αποχρώσης να εκπληρώσωση τα χρέη, τα οποία εις αυτούς επιβάλλει ο Νόμος διά την εκλογήν του Δημάρχου».¹⁴

Κατά την εκτίμηση της Αντιβασιλείας που διέθετε και την αποκλειστική ευθύνη διακυβέρνησης της χώρας, την περίοδο εκείνη, οι νέοι θεσμοί ήταν αυτοί που ανταποκρίνονταν καλύτερα στις πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες της χώρας τότε. Αποτελεί πράγματι ένα μείζον και εξαιρετικά δύσκολο ερώτημα εάν και κατά πόσο θα μπορούσαν να αποτελέσουν κρατικό μόρφωμα θεσμοί που υφίσταντο πριν από τη σύσταση του νέου κράτους. Καθώς επίσης, εάν οι προεπαναστατικές συνθήκες μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως εκφάνσεις μιας κοινωνίας των πολιτών που είναι διακριτή και αυτόνομη από το κράτος.¹⁵ Εάν συνιστούσαν ένα είδος «ανθρωποκεντρικής» και «βιοκοσμικής» έκφρασης και διάθεσης αυτοκυβέρνησης της κοινωνίας αλλά και αντίστασης σε ένα δεσποτικό σύστημα κυριαρχίας που επιβάλλεται έξωθεν και υπεράνω, όπως το οθωμανικό.¹⁶ Ακόμα, πώς θα μπορούσε, άραγε, αυτή η παράδοση να ενταχθεί ομαλά σε ένα νέο πλαίσιο πολιτειακής οργάνωσης, όπου η κοινωνία των πολιτών δεν στέκει απέναντι αλλά μέσα στην πολιτική κοινωνία, δηλαδή το συγκεντρωτικό κράτος. Πολλώ δε μάλλον, αν αυτό το κράτος δεν αποτελεί μια δημοκρατική πολιτική

14. Αξίζει, εν τούτοις, να επισημανθεί ο ισχυρισμός του Μάουρεν ότι με το νέο σύστημα «η Ελλάδα απέκτησε ένα ελεύθερο δημοτικό οργανισμό, πολύ πιο φιλελεύθερο από κάθε άλλο κράτος. Γιατί κανένας άλλος φραγμός δεν περιόριζε τις δημοτικές ελευθερίες, εκτός από εκείνον που θεωρήθηκε απόλυτα απαραίτητος για να προλαμβάνονται οι καταχρήσεις», στο Γκ. Λ. Μάουρεν, *Ο Ελληνικός Λαός...* ό.π., σ. 476.

15. Βλ. σχετικά, Αντ. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2003.

16. Βλ. σχετικά, Γ. Δ. Κοντογώργης, *Κοινωνική Δυναμική και Πολιτική Αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, Αθήνα 1982, και του ίδιου, «Τα “κοινά” της οθωμανοκρατίας», στο «Ιστορικά», εφημ. *Ελευθεροτιπία*, αφιέρωμα: «Δημοτικές Εκλογές, τοπική αυτοδιοίκηση: 1834-2002», σ. 6-14.

κοινωνία, αλλά απλά μια απολυταρχία, έστω αναγκαία και, εν τινί μέτρω, αποδεκτή. Εξ ου και ο προβληματισμός αν οι νέοι επείσακτοι θεσμοί οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας αποτελούσαν προϋόντα ιστορικής αναγκαιότητας ή δογματικές κατασκευές στερούμενες σαφούς ιστορικής βάσης.

Το ζήτημα τούτο δεν μπορεί, φυσικά, να λυθεί εδώ, τώρα. Το γεγονός, εν τούτοις, ότι το δημοτικό σύστημα που σχεδιάστηκε και θεμελιώθηκε κατά την περίοδο της απολυταρχίας διατηρήθηκε σε γενικές γραμμές για 80 περίπου χρόνια, ως τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα –οπότε με τον νόμο ΔΝΖ' του 1912, που εισήγαγε η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, ανασυστήθηκαν οι κοινότητες, χωρίς να καταργηθούν οι δήμοι –αποτελεί ένδειξη όχι μόνο της βιωσιμότητας των νέων θεσμών, αλλά και της στοιχειώδους αποτελεσματικότητάς τους στη διαχείριση των δημοσίων τοπικών υποθέσεων με τις οποίες συνδέθηκε ευθύς εξ αρχής η ίδρυσή τους. Παρά το ότι οι νέοι δήμοι δεν έμοιαζαν, τελικά, διόλου με τις προεπαναστατικές κοινότητες ούτε στο σχήμα, ούτε στο πνεύμα και το περιεχόμενο, αλλά ούτε καν στις ονομασίες, τούτο δεν τους εμπόδισε να προσαρμοστούν και να ριζώσουν στη νεοελληνική κοινωνική πραγματικότητα αλλά και να αποτελέσουν έκτοτε αναπόσπαστο τμήμα της πολιτικο-διοικητικής παράδοσης και της κουλτούρας του τόπου.

Έτσι από «κράτος των δήμων», που θεμελιώθηκε επί απολυταρχίας, φθάσαμε κάποτε στη «δημοκρατία», στο πλαίσιο της οποίας υποτίθεται ότι οι δήμοι λειτουργούν καλύτερα από ό,τι στην απολυταρχία. Το παράδοξο είναι ότι, μολονότι η απολυταρχία δεν έγινε αποδεκτή και δεν ριζώσε στην πολιτική συνείδηση των Ελλήνων –γι' αυτό και ανетράπη 10 χρόνια αργότερα, όταν η χώρα έβγαине ξανά από τον λήθαργο της πολιτικής ζωής με τη θέσπιση Συντάγματος, την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και τη διενέργεια περιοδικών βουλευτικών εκλογών–, το αντίστροφο συνέβη με τους βασικούς κυβερνητικούς και διοικητικούς θεσμούς, τους οποίους η απολυταρχία είχε θεσπίσει και θεμελιώσει στη λειτουργία του νεοσύστατου κράτους (λ.χ., οι Γραμματείες, οι Νομαρχίες, οι Επαρχίες και οι Δήμοι). Αυτοί διατηρήθηκαν και, σε γενικές γραμμές, επιβίωσαν στον χρόνο με τις αναγκαιές, φυσικά, τροποποιήσεις και τις προσαρμογές στις νέες συνθήκες και καταστάσεις.

7. TRADUTTORE TRADITTORE?

Ας μας επιτραπεί, εν κατακλείδι, ένα σχόλιο για την ορολογία. Ενώ το γερμανικό κείμενο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως από την αρχή (Β.Δ. Απριλίου 1833) έως το τέλος (Νόμος Δεκεμβρίου 1833) χρησιμοποιεί για τον νέο θεσμό τον όρο «Gemeinden» (ήτοι, Κοινότητες) και «Gemeindebezirke» (ήτοι, Κοινοτική περιφέρεια), το ελληνικό κείμενο, αντιθέτως, ενώ αρχικά (στο κείμενο του Απριλίου 1833) έκανε λόγο για «Κοινότητες, ήτοι Δήμους», τελικά καταλήγει στο κείμενο του Δεκεμβρίου στον όρο «Δήμοι» μόνο.

Άραγε περί τίνος πρόκειται; Έχουμε εδώ μια ακόμη περίπτωση εκδήλωσης του φαινομένου «traduttore tradditore», σημειώθηκε μια συνειδητή υπερακόνηση του γερμανικού πρωτοτύπου ή μήπως πρόκειται για μια ευφυή δημιουργική κατασκευή ενός νέου ελληνικού όρου συλλαμβάνοντας συνάμα έτσι την απώτερη στόχευση και το πνεύμα του νομοθέτη; Ποια από τις τρεις εκδοχές ισχύει και γιατί; Αναδεικνύεται μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ορολογικής αμφισημίας που περιπλέκει ως έναν βαθμό τη διαμάχη μεταξύ υπέρμαχων και πολέμιων των κοινοτήτων.

Έχει, επίσης, κάποια σημασία ότι η απόδοση των όρων στα γαλλικά και τα αγγλικά, αντιστοίχως, διαφέρει και φωτίζει εν τίνι μέτρο το ζήτημα. Έτσι, στα μεν γαλλικά ο όρος «Gemeinden» αποδόθηκε ήδη από τότε και μάλιστα σε επίσημα κείμενα ως «Communes», στα δε στα αγγλικά ως «Municipalities». ¹⁷ Η γλωσσική αυτή ποικιλία έχει τη σημασία της. Ο όρος «Commune» παράγεται από τη λατινική ρίζα *communia-communis* και αναφέρεται στην κοινή κατοχή πραγμάτων. Κατά συνέπεια οι «Communes» (Κοινότητες) προσδιορίζουν τοπικούς συνδέσμους ανθρώπων με κοινά συμφέροντα και με το δικαίωμα της από κοινού διοίκησης και διακυβέρνησής τους

Ο όρος «Municipality» παράγεται από την λατινική, επίσης, ρίζα *Municipium-Municipes* και αναφέρεται σε πολίτες εκ της αυτής πόλεως (ισοπολίτες), οι οποίοι είχαν την ικανότητα να φέρουν ευθύνες, καθήκοντα και λειτουργίες (εκ του *munus capere*, ευθύνες φέρων). Κατά δε τη ρωμαϊκή περίοδο, τα *municipia* ήταν ελεύθερες πόλεις που είχαν όλα τα δικαιώματα της πόλεως της Ρώμης (*Urbs*)

17. Η διατύπωση της διάταξης είχε, αντιστοίχως, ως εξής: «*Tout le Royaume de Grèce sera divisé en Communes*», και «*The Kingdom of Greece shall be divided into municipalities*».

και είχαν την αρμοδιότητα της αυτοδιοίκησης των δικών τους υποθέσεων με δική τους ευθύνη. Δεν ήταν επομένως, σε καμία περίπτωση, αποικίες (coloniae).

Δεν ξέρω αν η ετυμολογία διαφωτίζει καθόλου το όλο ζήτημα, δεδομένου ότι το έτυμον μιας λέξης είναι η αυθεντική και γνήσια σημασία που προκύπτει από τη ρίζα της. Μπορούμε να συμπεράνουμε, ωστόσο, ότι ο ανώνυμος έλληνας μεταφραστής του γερμανικού όρου «Gemeinden» δεν μοιάζει να προδίδει ασυνείδητα ή να υπερακοντίζει συνειδητά αυτό που ήθελαν οι νομοθέτες. Μάλλον προβαίνει σε μια διαπλαστική, δημιουργική απόδοση ενός πνεύματος εκσυγχρονισμού και ανανέωσης πλάθοντας τη λέξη «δήμος» και «δημότης». Μια λέξη και ένα νόημα που αντιστοιχεί στην ίδια τη νοηματική του ρίζα στη συνθήκη της δημοκρατίας. Αφήνοντας, ίσως, έτσι και τον υπαινιγμό, που ίσως οι φορείς της εξουσίας δεν κατανόησαν, ότι πραγματικό «κράτος δήμων» δεν μπορεί να υπάρξει δίχως ουσιαστική «δημοκρατία». Η μετέπειτα εξέλιξη των καταστάσεων, όσο και αν καθυστέρησε, νομίζω πως δικαίωσε αυτή την επιλογή του άγνωστου εκείνου δημιουργικού μεταφραστή και υπαλλήλου.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, 327 σελ.

Η ιστοριογραφία του ελληνικού εμφύλιου ακολούθησε, όπως και η μνήμη του, τα βήματα της πολιτικής συγκυρίας. Σημαντικότερες τομές υπήρξαν η μεταπολίτευση (1974), το 1982 με την αναγνώριση της «Εθνικής Αντίστασης» και, κυρίως, το 1989 με τη «συγκυβέρνηση», την ψήφιση του νόμου για την «άρση των συνεπειών του εμφυλίου» και το κάψιμο των φακέλων. Την ίδια χρονιά, στο διεθνές επίπεδο, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης σηματοδότησε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου – γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει την προσοχή ότι ο ελληνικός εμφύλιος διεξήχθη στα πλαίσια της παγκόσμιας αυτής σύρραξης.

Η πολιτική συγκυρία καθόρισε επίσης και τις διαθέσιμότητες των αρχειακών πηγών. Η πρόσβαση στα αγγλικά και αμερικάνικα αρχεία προσανατόλισε την έρευνα προς την πολιτική και διπλωματική ιστορία και οι γενικότεροι αριστεροί προβληματισμοί των δεκαετιών του 1970 και του 1980 προς το ΕΑΜ/ΚΚΕ. Μέχρι και τη δεκαετία του 1980, ο Εμφύλιος θεωρείτο ως μια υπόθεση πολιτικών στρατηγικών που καθοριζόταν στα υπουργεία, στις πρεσβείες ή στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ. Το ερώτημα ποιος έφταιξε ή εάν οι «τρεις γύροι» ήταν αναπόφευκτοι ή όχι, ήταν κυρίαρχα. Η κοινωνική ιστορία απουσίαζε.

Στη δεκαετία του 1990 αρχίζουν να διερευνώνται και οι κοινωνικές πτυχές του Εμφυλίου. Η αλλαγή οπτικής στην ιστοριογραφία έγινε ορατή στα Συνέδρια που οργανώθηκαν το 1999, πενήντα χρόνια από τη λήξη της ένοπλης σύρραξης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η δουλειά του Νίκου Μαραντζίδη, πολιτικού ε-

πιστήμονα που διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Το βιβλίο του, *Γιασασίν Μιλλέτ*, που στα ελληνικά σημαίνει *Ζήτω το Έθνος*, αναφέρεται στην εθνοτική ομάδα των τουρκόφωνων ελληνορθόδοξων κατοίκων του Δυτικού Πόντου, τους Μπαφραλήδες. Αυτοί ήρθαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες με την ανταλλαγή των πληθυσμών, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και εγκαταστάθηκαν στη Δ. Μακεδονία.

Το συγκεκριμένο βιβλίο του Νίκου Μαραντζίδη (γνωστού και από τις *Μικρές Μόσχες*) είναι πρωτοποριακό και καινοτόμο, γιατί άνοιξε δύο «παράθυρα» στην ιστοριογραφία του ελληνικού Εμφυλίου. Το πρώτο αφορά το ίδιο το θέμα του και το δεύτερο τη μέθοδο προσέγγισης. Και τα δύο αλληλοκαθορίζονται. Όσον αφορά το θέμα, η έρευνα του αναζητά τα αίτια της αλλαγής της πολιτικής συμπεριφοράς των Μπαφραλήδων: στον Μεσοπόλεμο υπήρξαν βενιζελικοί, ενώ στη μεταπολεμική κοινωνία ακραιφνείς δεξιοί. Η αιτία αυτής της μεταστροφής, σύμφωνα με τον συγγραφέα, πρέπει να αναζητηθεί στην «κρίσιμη» δεκαετία του 1940, όπου οι τουρκόφωνοι καπεταναίοι αντιστάθηκαν στην αφομοίωσή τους στον ΕΛΑΣ, συγκρούστηκαν με τις δυνάμεις του, συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και, στη συνέχεια, στήριξαν την «εθνικόφρονα» παράταξη.

Ίσως υποστηρίξει κάποιος ότι οι τουρκόφωνοι πόντιοι αποτελούν μια τοπική, μερική περίπτωση και δεν μας επιτρέπουν γενικεύσεις. Θεωρώ ότι η αρετή και η δύναμη του βιβλίου του Μαραντζίδη έγκειται στο ότι έδειξε την ουσιαστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο τοπικό και το γενικό, στο μέρος και το όλο. Η τοπική προσέγγιση δεν στρέφει μόνο τον φακό από την κορυφή στη βάση, στους «απλούς» ανθρώπους, αλλά διαφοροποιεί και την πρόσληψη της συνολικής οπτικής. Αναδεικνύει τον γεωγραφικό παράγοντα, τη σημασία των τοπικών εξουσιών, των παραδόσεων, των ταυτοτήτων και των αντιθέσεων. Απαραίτητο στήριγμά της τα μεθοδολογικά εργαλεία, η εμπειρική έρευνα και η διεπιστημονική προσέγγιση. Για τη μελέτη της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας χρησιμοποιήθηκαν η ιστορία, η κοινωνιολογία, η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνική ψυχολογία και η πολιτική επιστήμη. Ο συγγραφέας χρησιμοποίησε δημιουργικά τη θεωρία τους και τη συνδύασε με την εμπειρική έρευνα.

Η εμπειρική του έρευνα στηρίχθηκε σε νέα (για τα ελληνικά δεδομένα) εργαλεία σκέψης και δράσης. Άφησε χώρο να αναπτυχθεί

η υποκειμενικότητα των απόμων και των επιλογών τους, γιατί ακόμη και αν οι «ξένοι» έφταιγαν για τον Εμφύλιο, οι Έλληνες τον πραγματοποίησαν. Δημιούργησε νέες πηγές, με τις συνεντεύξεις, και τις συνδύασε με τις γραπτές πηγές. Είχε με το μέρος του και την πολιτική συγκυρία: στη δεκαετία του 1980 ο Εμφύλιος (και μάλιστα οι εθνοτικές του διαστάσεις) δεν ήταν αφηγήσιμος και μια δεκαετία αργότερα θα ήταν, ίσως, πολύ αργά.

Το βιβλίο *Γιασασίν Μιλλέτ* αποτελείται από τρία μέρη, έχει πλούσια βιβλιογραφία, παράρτημα με πίνακες καθώς και ευρετήριο. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η ζωή και η ταυτότητα των τουρκόφωνων ελληνορθόδοξων ποντίων στη γενέτειρά τους, η πολεμική τους εμπειρία, καθώς και η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία. Αν και όλοι οι πρόσφυγες δεν ήταν καλοδεχούμενοι, αυτοί έφεραν ένα επιπλέον «στίγμα», γιατί μιλούσαν τη γλώσσα των κατ' εξοχήν εχθρών των Ελλήνων.

Στο δεύτερο μέρος, το σημαντικότερο κατά τη γνώμη μου, εξετάζεται η περίοδος 1941-1949. Αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους οι τουρκόφωνοι δεν εντάσσονται στο ΕΑΜ: οι διαφορετικές εμπειρίες, ιδεολογίες, συμφέροντα, όπως η συντηρητικότητα των Μπαφραλήδων που δεν «κατανοούν» τη συμμετοχή των γυναικών στο ΕΑΜ, η έντονη θρησκευτικότητα τους σε αντίθεση με τους «άθετους» εαμίτες/κομμουνιστές, το μίσος τους για τους Ρώσους που βοήθησαν τον Κεμάλ Ατατούρκ και οδήγησαν στον ξεριζωμό τους, κ.ά. Εξετάζεται η βία που ασκήθηκε και από τις δύο πλευρές, στη διάρκεια της κατοχής, αλλά και στην περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας». Αποτελεί και αυτό μια καινοτομική παράμετρο, αφού θέτει σε αμφισβήτηση τον περιορισμό του εμφύλιου στην τριετία 1946-1949.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου αναλύεται ο ρόλος της μνήμης, κυρίως της τραυματικής βίας που υπέστησαν οι τουρκόφωνοι από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην περίοδο της κατοχής, η οποία τους ώθησε στη μεταπολεμική πολιτική-εκλογική συμπεριφορά τους. Ως ένας επιπλέον λόγος για την ταύτισή τους με τη δεξιά καταγράφεται η επιθυμία ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία. Έγιναν «εθνικόφρονες» σε αντίθεση με τους «εαμοβούλγαρους».

Για όσους αγνοούσαν την ύπαρξη αλλόγλωσσων πληθυσμών μέσα στα σύνορα της ελληνικής επικράτειας ή θεωρούσαν την παρουσία τους ασήμαντη στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού γίγνεσθαι, ο Νίκος Μαραντζίδης έχει να επιδείξει σε ποια

χωριά –και γιατί– ακόμη και σήμερα η δεξιά ψήφος υπερετερεί. Είναι ένα βιβλίο που σίγουρα αξίζει να διαβαστεί. Αποτελεί μια συμβολή στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας και του Εμφύλιου.

ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ

Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα: Η ολοκλήρωση της Τριλογίας, 1959-2000*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.¹

Πρόκειται για τον τρίτο τόμο, την ολοκλήρωση, όπως σημειώνεται, μιας σημαντικής προσπάθειας για την καταγραφή της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Η επιμέλεια της τριλογίας έγινε από την Καθηγήτρια της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη.

Πρόκειται για ένα επιβλητικό έργο, με αυξημένο επιστημονικό κύρος αλλά, κυρίως, εύκολα αναγνωρίσιμο πια λόγω της ιδιαίτερης ιστορικής του πορείας. Και, ασφαλώς, δεν είναι μόνον ο όγκος που προοιδαίνει τον αναγνώστη για τον πλούτο του. Πιο πολύ είναι η ιστορική εμβέλεια και το αντίστοιχο βάρος που συνδυάζεται με την πανοραμική διάσταση του έργου σχετικά με όσα διαμείφθηκαν όλα αυτά τα χρόνια γύρω από και για το γνωστικό πεδίο της Κοινωνιολογίας, τις επιμέρους εκφάνσεις της και τους θεράποντες τους.

Πρόκειται για το πρώτο, αλλά πολύ μεγάλο βήμα, αυτού που η κ. Λαμπίρη-Δημάκη, με μετριοφροσύνη, εύχεται κάποτε να γίνει πληρέστερα, η μελέτη, δηλαδή, και συγγραφή της Κοινωνιολογίας της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και των ελλήνων κοινωνιολόγων. Το βάθος χρόνου στο οποίο εκτείνεται, ως προς το εκδοτικό του μεν μέρος είναι τα 13 χρόνια (1987-2000), καλύπτει όμως όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέσω των εισαγωγικών κειμένων της ίδιας της επιμελήτριας όλη την ιστορία της Κοινωνιολογίας και την πορεία των ελληνίδων-ελλήνων Κοινωνιολόγων κατά τον περασμένο αιώνα. Το πανόραμα των θεμάτων που παρουσιάζεται εί-

1. Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή εισήγησης στην παρουσίαση (12-11-2002) του τρίτομου έργου «Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα, 1959-2000».

να μεγάλο. Στις εκτενείς εισαγωγές της κ. Λαμπίρη-Δημάκη περιγράφονται το χρονικό της γέννησης και η φύση των θεσμών (πανεπιστημιακά τμήματα, ερευνητικά κέντρα, κλπ.) που σταδιακά δημιουργήθηκαν και στέγασαν τις ανησυχίες των κοινωνιολόγων.

Σίγουρα, οι νέοι θεσμοί που αποτέλεσαν τους κατ' εξοχήν χώρους επαγγελματικής απασχόλησης, συνέβαλαν στην αύξηση του αριθμού των «επαγγελματιών» κοινωνιολόγων, δίνοντας στην Κοινωνιολογία τον χαρακτήρα ενός διακριτού επαγγελματικού κλάδου. Αυτό είχε ως συνέπεια, από τη μια μεριά, να ενσωματώνονται στην κοινωνική θεώρηση και έρευνα όλο και περισσότερα πεδία της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής και, από την άλλη, να αυξάνεται τόσο το παραχθέν εμπειρικό-θεωρητικό έργο όσο και ο πλούτος των θεωρήσεων.

Πράγματι, στους τρεις τόμους διακρίνει κανείς τον αυξανόμενο αριθμό των «ειδικών κοινωνιολογιών», όπως τις ονομάζει η κ. Λαμπίρη-Δημάκη. Στον πρώτο τόμο π.χ. η ίδια η επιμελήτρια διακρίνει 12 ειδικές κοινωνιολογίες, ενώ στον τρίτο τόμο βρίσκει κανείς τουλάχιστον 17. Αυτό δείχνει ότι η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα πλουτίζει μέσα στον χρόνο, όχι μόνο στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά κατακάι με τις εμπειρικές έρευνες και μια σημαντική θέση ως ιδιότυπου εργαλείου παρέμβασης.

Ασφαλώς, οι θεσμοί δεν αποτελούν τα πρωταρχικά αίτια της ανάπτυξης της Κοινωνιολογίας αλλά μάλλον το αποτέλεσμα άλλων μεταβολών στην ελληνική κοινωνία.

Σχετικά με αυτό, σημειώνουμε, κατ' αρχάς, τη χρονική υστέρηση της «εισαγωγής» και αναγνώρισης της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης και, κυρίως, ως εργαλείου για τη θεώρηση των κοινωνικών διεργασιών. Μετά τις υβριδικές μορφές των πρώτων 60 περίπου ετών του 20ού αιώνα, η ουσιαστική αρχή της εισαγωγής της Κοινωνιολογίας τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η δε περίοδος άνθισης της στη μεταπολιτευτική περίοδο και, κύρια, στη δεκαετία του 1980.

Ως λόγοι της υστέρησης, μπορούν να υιοθετηθούν αυτοί που αναφέρονται από τους συγγραφείς του α' τόμου ως απαντήσεις σε σχετικό ερωτηματολόγιο της κ. Λαμπίρη-Δημάκη (σ. 48), όπως: η υπανάπτυξη των εκπαιδευτικών θεσμών, η καθυστέρηση της έρευνας σε όλα τα πεδία, ο υπανάπτυκτος χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας, οι πολιτικές περιπέτειες της χώρας, το γεγονός ότι η κοινωνιολογία θεωρήθηκε φορέας σοσιαλιστικών ιδεών, κλπ. Εν-

διαφέρουσα είναι και η άποψη του καθηγητή Περιστεριανή για την κεντρική αντίφαση της νεαρής ελληνικής κοινωνίας που αναζητά την ταυτότητα της. Η αντίφαση αυτή συνίστατο, από τη μια μεριά, από την υπερβολή της αρχαιολατρικής διάθεσης και του ένδοξου παρελθόντος που συνέιχε τους διαμορφωτές των κυρίαρχων ιδεολογιών και, από την άλλη, από «...το παρόν [που] ... ήταν τόσο φτωχό ώστε δεν υπήρχε επιθυμία για έναν αντικειμενικό καθρέφτη που θα αντανακλούσε τη χωρίς στολίδια εικόνα του...». «Η διάθεση αυτή φυγής από τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα...» συμπληρώνει η κ. Λαμπίρη-Δημάκη (σ. 33, α' τόμος), «ήταν φυσικό να αντιστρατεύεται την ερευνητική διάθεση για την ανατομία και για την απομυθοποίηση του παρόντος της νεοελληνικής κοινωνίας», διάθεση όμως απαραίτητη για την κυριαρχία του ορθού λόγου και την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας ως διαγνωστικής και κριτικής επιστημονικής δραστηριότητας.

Η μεγάλη μεταβολή τοποθετείται, εύλογα, στη μεταπολιτευτική περίοδο. Είναι η περίοδος της έκρηξης της συσσωρευμένης καταπίεσης, της ριζοσπαστικοποίησης της σκέψης, της έντασης της κριτικής διάθεσης και αναζήτησης κάτω και από τις επιρροές των κοινωνικών αμφισβητήσεων στις αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού. Σε αντίθεση προς την τάση «φυγής από την πραγματικότητα» του παρελθόντος, στη μεταπολιτευτική γενιά κυριαρχεί η ελευθερία και η διάθεση να αγγίξει τα πάντα. Ο επαναπατρισμός σημαντικού αριθμού αξιόλογων επιστημόνων, φορέων διάφορων θεωρητικών ρευμάτων, συμπληρώνει το αναγκαίο υπόβαθρο για την έκρηξη του επιστημονικού διαλόγου γύρω από τη δομή και τη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας καθώς και την επανεξέταση της ιστορικής συγκρότησής της. Τα απλουστευτικά και οριζόντια ιδεολογικά σχήματα της «αγροτικής Ελλάδας» των δεκαετιών του 1950 και, εν μέρει, και 1960, υποχωρούν μπροστά στην αυξανόμενη ανάδυση/αναγνώριση της πολυπλοκότητας των κοινωνικών διεργασιών. Η συγκυρία της κρίσης στον χώρο του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού στις δεκαετίες του 1970 και 1980 αντανακλάται και στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας, εμπλουτίζοντας ακόμη πιο πολύ και στον ελληνικό κοινωνιολογικό χώρο, την εξειδίκευση και, συνεπώς, και την ανάγκη για ορισμό περαιτέρω υποπεδίων ανάλυσης ή «ειδικών κοινωνιολογιών» που θα επιτρέψουν την πληρέστερη ανάγνωση της κοινωνίας. Παράλληλα, φαινόμενα της μεταβιομηχανικής κρίσης, όπως η αποβιομηχάνιση, η κρίση του ασφαλιστι-

κού συστήματος, κλπ. γίνονται αισθητά και στην Ελλάδα, ενώ νέα προβλήματα ή η ένταση παλαιών, όπως η εισροή μεταναστευτικών πληθυσμών, χρήση ουσιών, μειονοτικά ζητήματα, κλπ. αυξάνουν τους αναγκαίους προς μελέτη και παρέμβαση χώρους.

Έτσι, η παρουσία στους τρεις τόμους τόσων πολλών παρεμβάσεων, σε τόσα πολλά υποπεδία προκύπτει ως εύλογη και αναγκαία για μια πιο ενδελεχή ανάγνωση της κοινωνίας μας.

Η κρίση της κοινωνιολογίας και η διαρκής υποβάθμιση της κοινωνικής έρευνας που διαπιστώνεται από τη δεκαετία του 1990 και μετά, αποτελεί ένα διαφορετικής υφής ζήτημα που χρήζει ιδιαίτερης μελέτης.

Η χρησιμότητα του παρόντος τρίτομου έργου είναι αναμφισβήτητη, καθώς επιτρέπει στον αναγνώστη να γνωρίσει σε σύντομες καταγραφές ένα μεγάλο φάσμα των δράσεων της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Ακόμα πιο χρήσιμη είναι για τους νέους επιστήμονες του χώρου καθώς αποτελεί έναν συγκεντρωμένο βιβλιογραφικό πλούτο και, άρα, απαραίτητη βάση για το ξεκίνημα των δικών τους αναζητήσεων.

Έτσι ή αλλιώς πρόκειται για ένα μεγάλο συνολικά έργο και μια ιστορική και βιβλιογραφική παρακαταθήκη για το μέλλον που απαιτήσε πολύ μόχθο και πολύ κουράγιο από την κ. Λαμπιτση-Δημάκη.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΩΥΣΙΔΗΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΠΑΝΟΥ, *Διοίκηση, Πολίτες και Δημοκρατία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, 603 σελ.

Οι τρεις πόλοι, Διοίκηση-Δημοκρατία-Πολίτης, συνοψίζουν το εγχείρημα της Κ. Σπανού: επιχειρεί και κατορθώνει να μιλήσει για το ζήτημα της δημόσιας διοίκησης σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, στο πλαίσιο του οποίου γίνεται λόγος για τα πιο αμφιλεγόμενα και δύσκολα προβλήματα της πολιτικής θεωρίας. Η διοίκηση αντιμετωπίζεται ως θεμελιώδης παράμετρος του ζητήματος της οργάνωσης και άσκησης της δημοκρατικής εξουσίας. Η συγγραφέας αναφέρεται στην αντιπροσωπευτικότητα, στη δημοκρατία, στην αυτονομία και, ακόμη ευρύτερα, στην πολιτική, διατρέχοντας ένα μεγάλο μέρος από το τεράστιο corpus της πολιτικής θεωρίας.

Το εγχείρημα καθίσταται ακόμη μεγαλύτερο εάν προστεθεί η ιστορική διάσταση: η Σπανού όχι μόνον αναλύει και αφηγείται αλλά και περιοδολογεί. Παρακολουθεί τους μετασχηματισμούς του θεμελιώδους προβλήματος της σχέσης ανάμεσα στη διοίκηση και στους πολίτες εντάσσοντάς τους στην ευρύτερη κοινωνικο-ιδεολογική εξέλιξη των αναπτυγμένων και νόμο κρατουσών Πολιτειών. Προσφεύγει, έτσι, σε μια βαθιά και εξονυχιστική ανάγνωση μεταλλαγών που εντοπίζονται σε πολλαπλά επίπεδα: (α) της μεταλλαγής των *θεσμικών δεδομένων* που περιβάλλουν το τρέχον σύστημα των διοικητικών πρακτικών· (β) εκείνης των *πολιτικών προτεραιοτήτων* και κατευθύνσεων που περιχαράσσουν τις υποτιθέμενες θεμελιώδεις αρχές συγκρότησης και λειτουργίας της Πολιτείας, και (γ) της μεταλλαγής του *κυρίαρχου λόγου* όπως αυτός αποκρυσταλλώνεται στις τρέχουσες θεωρίες περί των στόχων και των αξιακών θεμελιώσεων της δημόσιας διοίκησης και παρέμβασης. Εδώ, υπάγεται και μια τέταρτη, ευρύτερη, διάσταση που αναφέρεται στην εν γένει πρόσληψη του ατόμου και στις σχέσεις του με το κοινωνικό Όλο.

Η συγγραφέας επιτυγχάνει μια υποδειγματική σύνθεση ανάμεσα στις αναλυτικές επί μέρους προσεγγίσεις πολλών δύσβατων προβλημάτων και σε μιαν ευρύτερη σύνθεση όπου εμφανίζονται οι προσωπικές της απόψεις. Εδώ, μάλιστα, αναδεικνύεται η σημαντικότερη, ίσως, αρετή του βιβλίου: η Σπανού διατρέχεται συνεχώς από τις πεποιθήσεις της, δεν παρουσιάζει απλώς αλλά και κρίνει, προβάλλει τη θέση της και μάχεται ακατάπανστα μέσα από τις ιδέες της και χάριν των ιδεών της.

Οι έννοιες και σημασίες ζωντανεύουν· εξελίσσονται, πάλλονται και απο-καλύπτονται με την πραγματική τους λειτουργία, εκείνη της πολιτικής και ιδεολογικής συγκρούσεως. Η τάξη του λόγου της διοικητικής επιστήμης μας προσφέρεται γυμνή, έτσι ώστε οι κατηγορίες να μην εμφανίζονται ως αυτονόητως έλλογες και οιονεί διστορικές αλλά να προβάλλονται ως *κοινωνικές κατασκευές*, ως ιστορικές κοινωνικές σημασίες με καθαρά πολιτικό, δηλαδή εξουσιαστικό, περιεχόμενο, σημασίες οι οποίες όχι μόνον δεν είναι ουδέτερες ή αθώες, αλλά επιδιώκουν να συσκοτίσουν την εξουσιαστική τους δύναμη πίσω από την ορθολογική τους μάσκα.

Η Σπανού αναδεικνύει εύγλωττα την κυμαινόμενη εξουσία του λόγου. Διατηρεί μια συνεχή απόσταση ανάμεσα στο ίδιο το κείμενο και στους όρους εκφοράς του λόγου της, δείχνοντας πόσο καλά

γνωρίζει ότι η σχέση του πολίτη με το Κράτος εκφέρεται πάντοτε σε ένα «κενό» σημασιών που ενισχύει τις εξουσιαστικές διαστάσεις του λόγου. Παραπέμπει διαρκώς στην εν δυνάμει γλώσσα των «άλλων» και προσεγγίζει την «εξωτερικότητα» του Κράτους-Διοίκησης ως προς τον πολίτη μέσα από τον εν δυνάμει λόγο των ιστορικά μεταβαλλόμενων Υποκειμένων – εκείνων που, και εάν ακόμη συμμορφώνονται προς τις νομικές και ιδεολογικές υποδείξεις, ενδέχεται και να αντιστέκονται στη δεδομένη αναπαραγωγή του δι-οικητικού-παρεμβατικού συστήματος ως τόπου άσκησης των εξουσιών που αποκρύπτονται συστηματικά.

Ένα παράδειγμα τεκμηριώνει τη σφαιρική και κριτική διάσταση της προσέγγισης: πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες-άτομα κατασκευάζονται ως κοινωνικά υποκείμενα των παρεχομένων από το Κράτος υπηρεσιών. Η Σπανού εκθέτει με σαφήνεια τους όρους υπό τους οποίους ο πολίτης αντιμετωπίζεται πρώτα σαν *υπήκοος*, στη συνέχεια σαν *χρήστης* και, τελικά, σαν *καταναλωτής-πελάτης* των δημοσίων υπηρεσιών. Δείχνει σαφώς πως η ιστορική αυτή εξέλιξη αντιστοιχεί (και, σήμερα, προφανώς κατισχύει) όχι μόνον σε μιαν ανάλογη εξέλιξη της κυρίαρχης θεώρησης για το άτομο και τη σχέση ατόμου και συνόλου αλλά και στην εξέλιξη του τρόπου θεώρησης της *ratio essendi* της δημοκρατικής Πολιτείας. Έτσι, στο όνομα και με το πρόσημα της αυτονομίας του ατόμου, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ώστε η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στον πολίτη και, ευρύτερα, η οποιαδήποτε παρεμβατική λειτουργία του Κράτους, να εστιάζεται επάνω στις υποτιθέμενες υποκειμενικές *ανάγκες* των πολιτών, στην αρχή ως «χρηστών» και, στη συνέχεια, ως καταναλωτών που φέρονται να ασκούν το θεμελιώδες δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής. Η ανάλυση της συγγραφώς είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα: φαίνεται καθαρά ότι, η διολίσθηση από το επίπεδο ενός πλασματικού έστω συλλογικού συμφέροντος στο επιστημολογικά εντελώς διαφορετικό επίπεδο της εξαιρετικά αμφίσημης έννοιας της ατομικής ανάγκης, οδηγεί στη μετασημασιολόγηση ολόκληρου του αξιακού και κανονιστικού υπόβαθρου της δημοκρατικής Πολιτείας. Το κοινωνικό δικαίωμα «ατομικοποιείται», κατακερματίζεται και αποδυναμώνεται, το δημόσιο συμφέρον θρυμματίζεται στις ατομικές συνιστώσες του, η υποτιθέμενη αποπολιτικοποίηση υποκρύπτει σαφέστατες και ολιστικές, εν τινί μέτρω, πολιτικές επιλογές και η εικαζόμενη διαφάνεια της ατομικής δράσης και επιλογής υποθάλλει

την πλήρη αδιαφάνεια των κοινωνικών παραμέτρων της κοινωνικής ανισότητας.

Οδηγούμαστε, έτσι, στην πλήρη υποβάθμιση και, ουσιαστικά, στην αχρηστία της έννοιας του δημόσιου αγαθού. Διαλύεται η πρωτογενής και απαρέγκλιτη προϋπόθεση οποιασδήποτε κοινότητας: η προστασία των συμβολικών σημασιών που, μόνες αυτές, εγγυώνται και προσδίδουν σημασία στην κοινωνική συνοχή του συλλογικού υποκειμένου. Αποδυναμώνονται οι πρωτογενείς και *αδιαιρέτες* δημόσιες αξίες όπως η ακεραιότητα, η δικαιοσύνη, η ασφάλεια αλλά και οι υπηρεσίες που προσφέρουν αδιαίρετα συλλογικά αγαθά, για να επικεντρωθεί το ζήτημα στους τρόπους παροχής *διαιρετών* δημόσιων υπηρεσιών, είτε υλικών είτε άυλων.

Εδώ, παρεισφύρει μια περαιτέρω ολίσθηση: οι εξατομικευόμενες παροχές και υπηρεσίες θεωρείται πλέον ότι αντιστοιχούν μόνον στο *ατομικό* συμφέρον και στο αντίστοιχο ατομικό δικαίωμα του πολίτη. Είναι παροχές και υπηρεσίες οι οποίες, και εάν βρίσκονται ακόμη «εκτός αγοράς», αυτό οφείλεται απλώς στον τρέχοντα τρόπο παραγωγής τους και δεν συναρτάται με το συλλογικά σημαίνον αξιακό τους περιεχόμενο. Κατά συνέπεια, στο μέτρο που θα προκύπτει πως η ιδιωτική παραγωγή τους αντιστοιχεί προς τα συμφέροντα των συμφεροντούχων χρηστών, δεν υπάρχει λόγος να παραμείνουν δημόσια αγαθά. Θα μπορούσαν και θα όφειλαν να εμφανίζονται και ως αγοραίες. Για αυτόν τον λόγο δεν «πρέπει» ποτέ να παρέχονται δωρεάν· πρέπει να εμφανίζονται ανταγωνιστικές σε σχέση με αντίστοιχες υπηρεσίες που παρέχονται στον ιδιωτικό τομέα. Η κοινωνική δικαιοσύνη, η ισότητα ενώπιον των συμβολικών αγαθών και το συλλογικό συμφέρον εξανεμίζονται ήδη εξ υπαρχής μπροστά στα εικαζόμενα συμφέροντα των ατόμων-χρηστών. Οι πολίτες γίνονται συμφεροντούχοι πελάτες. Και το συμφέρον των πελατών αποτελεί το μόνο κριτήριο για τον καθορισμό των όρων παραγωγής τους. Με την έννοια όμως αυτή, δεν μπορεί να υπάρξει κατά κυριολεξία δημόσιο συμφέρον.

Η ανάλυση της Σπανού εντάσσεται στην παράδοση των κριτικών αναλύσεων του καινού μας γίγνεσθαι. Υπογραμμίζεται ότι οι δημόσιες υπηρεσίες, ως αναγκαία συνιστώσα της δημοκρατικής κοινωνίας, οφείλουν συχνά να παραμένουν εκτός αγοράς, κυρίως όταν με αυτόν τον τρόπο εξυπηρετούνται ύπατες κοινωνικές αξίες αναγκαίες για να επιβιώσει το συλλογικά προτασσομένο αξιακό σύστημα. Δεν είναι τυχαίο ότι, όπως επισημαίνει ο Walzer, οποια-

δήποτε κοινωνία ορίζεται μέσα από τα συμβολικά αγαθά που δεν επιτρέπεται να τεθούν ποτέ υπό αγοραία διαπραγμάτευση. Τέτοια είναι το ανθρώπινο σώμα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες του, η πολιτική ελευθερία και η ψήφος, η θρησκεία και η πίστη, η δικαιοσύνη, οι σεξουαλικές σχέσεις και η αναπαραγωγή, αλλά και οι βασικές υπηρεσίες περιθάλψης, φροντίδας, παιδείας και ισότιμης συμμετοχής των ατόμων στο κοινό είναι και γίνεσθαι. Με άλλα λόγια, οι στοιχειώδεις δημόσιες παροχές και υπηρεσίες που αναφέρονται στο νέο απαρέγκλιτο συλλογικό αγαθό που έχει αναγνωρισθεί ως «ανθρώπινη αξιοπρέπεια». Δίχως την εξωαγοραία και ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτών στα αγαθά αυτά δεν μπορεί να συγκροτηθεί συμβολικά η δημοκρατική κοινωνία.

Η μεγάλη συμβολή της συγγραφέως είναι ότι δεν κουράζεται να μας θυμίζει ότι οι λέξεις με τις οποίες αναπαριστάνουμε τον κόσμο ως αυτονόητα αμετάλλακτο είναι εμποτισμένες σε μια κρυμμένη και, συνθήως, ανομολόγητη εξουσιαστική σκοπιμότητα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

ΚΩΝ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Αμερικανική Εξωτερική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. Ιδεολογικά ρεύματα, Ποιότητα*, Αθήνα 2000.
ΧΑΡΑΛ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αμερικανικό Πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική: 1945-2002*, Ποιότητα, Αθήνα 2002.

Τα δύο βιβλία των Χαρ. Παπασωτηρίου και Κων. Αρβανιτόπουλου, συμπληρωματικά σε μεγάλο βαθμό, είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την κατανόηση της σημερινής κρίσιμης συγκυρίας. Η κρίση με το Ιράκ ξαναφέρει, κατά δραματικό τρόπο, στο προσκήνιο τον ρόλο των ΗΠΑ στο παγκόσμιο σύστημα και καθιστά επίκαιρη την προσέγγιση των δύο συγγραφέων.

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Αρβανιτόπουλου επιχειρεί να συνδέσει τα κυρίαρχα πολιτικά ρεύματα, που είναι γνωστά από τη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων, με τη δημιουργία και άσκηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, να συνδυάσει τα θεωρητικά υποδείγματα με την αμερικανική παράδοση και τους πατέρες του αμερικανικού έθνους.

Η μελέτη ξεκινά με τον φιλελεύθερο ιδεαλισμό που βρρίσκει ανα-

φορές, αφενός στον απομονωτικό ιδεαλισμό που συνδέεται με τις παρακαταθήκες του Τόμας Τζέφερσον, αλλά και στον παρεμβατικό ιδεαλισμό του Γούντροου Ουίλσον.

Εξετάζοντας, στη συνέχεια, τον πολιτικό ρεαλισμό, ο συγγραφέας αναφέρεται στη σχολή του Άντριου Τζάκσον και την έμφαση που αυτός έδινε στο «πεπρωμένο του έθνους». Το ρεύμα αυτό δεν βασίστηκε στις αρχές του Διαφωτισμού αλλά στην έννοια της «κοινότητας», όπως εμφανίζεται μεταξύ των πρώτων βρετανών εποίκων. Αποτέλεσε πολιτική έκφραση του ρεύματος προς τη Δύση και των κατοίκων των παραμεθωρίων περιοχών, ατόμων καθολικής πίστης, βαθεία ατομικιστών. Για τους οπαδούς της σχολής αυτής, η ισχύς είναι το βασικό εργαλείο για την άσκηση πολιτικής. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι μέρος της επιτυχίας των προέδρων Νίξον και Ρέηγκαν ήταν η επιλογή τους να συνδεθούν με τις τζακσονιες αξίες. Ακόμη και σήμερα, μέρος της πολιτικής Μπους έχει αναφορές σε αυτό το ρεύμα. Πρόκειται, κατά βάση, για μια σχολή πατριωτισμού που θεωρεί ότι δεν απαιτείται ηθικός λόγος για τον πόλεμο.

Δεύτερη περίπτωση ρεαλισμού αποτελεί η οικονομική πτυχή του αμερικανικού ρεαλισμού, επηρεασμένη από τον Χάμιλτον. Η έμφαση εδώ δίδεται στις οικονομικές και εμπορικές σχέσεις οι οποίες αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα στην εξωτερική πολιτική. Και εδώ, η βάση είναι το εθνικό συμφέρον, μόνο που, ορίζεται αποκλειστικά με οικονομικά κριτήρια. Κατά τους οπαδούς της σχολής αυτής, το ελεύθερο εμπόριο και η παγκοσμιοποίηση μπορούν να οδηγήσουν σε σχέσεις θετικού αθροίσματος που προάγουν την ειρήνη και τη σταθερότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω είναι η έμφαση στην αρχή της ελεύθερης ναυσιπλοΐας και η αρχή των ανοιχτών συνόρων για τα αμερικανικά προϊόντα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αναγκαστικά και το άνοιγμα της αμερικανικής αγοράς στα ξένα προϊόντα. Η σχολή αυτή, αντίθετα με τη σχολή του απομονωτισμού, θεωρεί ότι η Αμερική έχει οικονομικά συμφέροντα σε όλον τον πλανήτη και για τον λόγο αυτό πρέπει να έχει παντού ενεργό συμμετοχή.

Τρίτη και τελευταία είναι η γεωπολιτική πτυχή του αμερικανικού ρεαλισμού. Επηρεάστηκε κυρίως από τους Μακίντεντ και Σπάικμαν. Σύμφωνα με αυτούς, η Ευρασία είναι ένα «παγκόσμιο νησί» και όποιος την ελέγχει, κυριαρχεί σε ολόκληρο τον κόσμο. Το ρεύμα αυτό καθόρισε την αμερικανική στρατηγική. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ενεπλάκησαν σε δύο παγκοσμίους πολέμους και

στον Ψυχρό Πόλεμο για να εμποδίσουν την ανάδειξη μιας αντίπαλης δύναμης που θα μπορούσε να ελέγχει τον χώρο.

Στη συνέχεια, αναλύονται οι θεωρίες του διεθνούς συστήματος και εξετάζεται ο τρόπος που η Αμερική συμβάλλει στην οικοδόμησή του. Οι ΗΠΑ δεν έχουν ιστορική παράδοση σε ένα σύστημα ισορροπίας ισχύος πολυπολικό. Η χώρα είτε κάνει την επιλογή της απομόνωσης είτε, από τον 20ό αιώνα πλέον, «εισβάλλει» στο διεθνές σύστημα σε μια αντιπαράθεση με άλλες δυνάμεις. Μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα την εποχή Νίξον/Κίσιγκερ, επιχειρείται να δημιουργηθεί ένα τριαδικό σύστημα ισορροπίας ισχύος με τη Ρωσία και την Κίνα. Ο πατέρας Μπους το επιχείρησε, αν και τελικά έτεινε προς τη μονομέρεια και τον ηγεμονισμό.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι σχέσεις ΗΠΑ με την Ευρώπη. Ο συγγραφέας αναφέρεται στις σταθερές που χαρακτήρισαν τις σχέσεις επί Ψυχρού Πολέμου και αναδεικνύει, έτσι, τη διττή πολιτική των ΗΠΑ προς τη Γηραιά Ήπειρο, δηλαδή την τάση να προκρίνουν το ευρωκεντρικό μοντέλο στις οικονομικές σχέσεις και το ατλαντικό στην άμυνα. Το κείμενο καταλήγει εξηγώντας τις φυγόκεντρες δυνάμεις στον Ευρωατλαντικό χώρο, μετά την εξαφάνιση της σοβιετικής απειλής.

Το βιβλίο του Χαράλαμπου Παπασωτηρίου επιχειρεί να παρουσιάσει, αφενός, μια συνολική εικόνα της πολιτικής εξέλιξης των ΗΠΑ από το 1945 μέχρι το 2002 και, αφετέρου, μια ανάλυση της μεταπολεμικής διεθνούς πολιτικής από τη σκοπιά της σημαντικότερης δύναμης της εποχής. Η παράλληλη αυτή εξέταση των εσωτερικών και των διεθνών εξελίξεων επιτρέπει στον συγγραφέα να τονίσει τις διαδράσεις μεταξύ τους.

Στο εσωτερικό σκέλος ο συγγραφέας αναλύει την άνοδο και κυριαρχία της δημοκρατικής συμμαχίας του New Deal, που μεσουρανούσε στο αμερικανικό πολιτικό στερέωμα κατά την περίοδο 1932-68. Στην τριακονταεξαιτία αυτή εξελέγη μονάχα ένας ρεπουμπλικάνος πρόεδρος, ο Αϊζενχάουερ, που συγκυβερνούσε με δημοκρατικές πλειοψηφίες στο Κογκρέσο και ήταν αναγκασμένος να ακολουθήσει μετριοπαθή πολιτική συμβατή με το κοινωνικό κεκτημένο του New Deal. Η αχίλλειος πτέρνα της κυρίαρχης συμμαχίας του New Deal ήταν, κατά τον συγγραφέα, ότι περιλάμβανε, από τη μια πλευρά, τον συντηρητικό και ρατσιστικό Νότο και, από την άλλη, τους μαύρους και τους κεντροαριστικούς φιλελεύθερους

του Βορρά. Η αντίφαση αυτή διέλυσε τη συμμαχία του New Deal κατά την πολυτάραχη δεκαετία του 1960. Στη συνέχεια, οι ρεπουμπλικάνοι ηγέτες Νίξον και Ρέηγκαν αναδιέταξαν το αμερικανικό κομματικό σύστημα και δρομολόγησαν την άνοδο μιας νέας συντηρητικής συμμαχίας, η κυριαρχία της οποίας επιβεβαιώθηκε από τη νίκη των ρεπουμπλικανών στις ενδιάμεσες εκλογές του Κογκρέσου τον Νοέμβριο του 2002.

Στο διεθνές σκέλος, ο συγγραφέας αναλύει την απότομη μετάβαση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής από τον ακραίο απομονωτισμό της δεκαετίας του 1930 στην παγκόσμια αντικομμουνιστική σταυροφορία των δεκαετιών του 1950 και 1960. Η αμερικανική κοινωνία αντέδρασε αρχικά στις πρωτόγνωρες προκλήσεις της μεταπολεμικής εποχής με ανασφάλεια, που μετατράπηκε σε υστερία με τον Μακαρθισμό. Στο βιβλίο εξετάζονται οι μεγάλες επιτυχίες της αμερικανικής πολιτικής στον αναπτυνόμενο κόσμο της δυτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας, που υπό την αμερικανική ηγεμονία γνώρισαν σταθερότητα και ευημερία χωρίς προηγούμενο. Στον Τρίτο Κόσμο, απεναντίας, η αμερικανική πολιτική υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αποτυχημένη και κληροδότησε στη σημερινή εποχή βαθειά ρεύματα αντιαμερικανισμού. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την προσπάθεια του Κένεντι να θέσει σε υγιέστερη βάση την αμερικανική προσέγγιση στα προβλήματα του Τρίτου Κόσμου, προσπάθεια που όμως πλήγηκε από το τέλμα του Βιετνάμ. Στη συνέχεια, αναλύονται διεξοδικά οι διαδοχικές προσπάθειες των Νίξον και Ρέηγκαν να ανασυγκροτήσουν τη μετά Βιετνάμ αμερικανική εξωτερική πολιτική, που συνέβαλαν στην τελική επικράτηση της Δύσης στον Ψυχρό Πόλεμο. Τα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου αναλύουν τη μεταψυχροπολεμική εποχή και τα ζητήματα της παγκοσμιοποίησης, της διεθνούς τρομοκρατίας και της παγκόσμιας ισορροπίας ισχύος στον 21ο αιώνα.

Τα δύο κείμενα, με εξαιρετικό θεωρητικό υπόβαθρο και βασισμένα σε σημαντικότερη βιβλιογραφία, προσφέρουν στον αναγνώστη, ακόμη και σε αυτόν που δεν έχει εξειδικευμένες γνώσεις για θέματα αμερικανικής πολιτικής, μια πλήρη εικόνα της πολιτικής των ΗΠΑ και της θέσης της στο διεθνές σύστημα, παρέχοντας του ουσιαστικά τα εργαλεία για να κατανοήσει μια κρίσιμη περίοδο της παγκόσμιας ιστορίας, όπως αυτή που ζούμε τώρα.

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΚΟΠΠΑ

Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, πέμπτος τόμος: *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομοποδανίας*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.

Στον τόμο αυτό, στον οποίο την εισαγωγή, την επιμέλεια και τα σχόλια έχει κάνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, δημοσιεύονται τα πολιτικά κείμενα του Ρήγα που τυπώθηκαν με τον τίτλο *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομοποδανίας το 1797* («Υπέρ των νόμων και της πατρίδος. Ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης», «Τα δίκαια του ανθρώπου», «Αρχή της νομοθετημένης πράξεως, και ψυχή της διοικήσεως, τάξις και τρόποι πώς να επακολουθώνται παρά των πολιτών» και «Θούριος»). Όπως σημειώνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης στην εισαγωγή της έκδοσης, η ερμηνεία και η αποτίμηση των πολιτικών αυτών ιδεών θα πρέπει να επιχειρηθεί «σε συσχέτισμό με την επαναστατική συγκυρία και την κρίση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που συνθέτουν τα άμεσα ιστορικά τους συμφραζόμενα μάλλον, παρά, όπως έχει επικρατήσει [...], με την ένταξή τους στη διαχρονία της ανελλισόμενης ελληνικής εθνικής σχέψης». Οι ιδέες του Ρήγα αντιπροσωπεύουν αγωγούς της επαναστατικής νοοτροπίας που προκαλεί «μικρές και μεγάλες συμβολικές και ψυχικές ρήξεις με το παρελθόν, σε περιορισμένους κύκλους και ομάδες, ανοίγει πάντως διόδους για την υποδοχή της νεωτερικότητας», ενώ η σημασία του πολιτικού του οράματος έγκειται «όχι στα πρακτικά του αποτελέσματα, που προσέκρουσαν στις πολύμορφες αντιστάσεις του βαλκανικού και οθωμανικού περιγύρου, αλλά στη συμβολική λειτουργία του ως μιας στιγμής έξαρσης και υπέρβασης που αναγγέλλει νέους, πρωτόγνωρους και για τούτο επαναστατικούς πολιτικούς προβληματισμούς». Στην έκδοση συμπεριλαμβάνεται επίμετρο: «Το γαλλικό πρότυπο του Ρήγα» («Constitution du 24 Juin 1793») και παράρτημα με έναν προτεινόμενο πίνακα περιεχομένων ενός δεύτερου επαναστατικού φυλλαδίου που τυπώθηκε το 1797 με τον τίτλο *Εγκόλλιον [Στρατιωτικόν] (ή Ο Στρατάρχης Κεβενχύλλερ)*, δύο τραγούδια που περιλαμβάνονταν σε αυτό («Ύμνος Πατριωτικός» και «Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί»), γλωσσάριο και γενικό ευρετήριο.

- J. Meynaud, Π. Μεγλόπουλος, Γ. Νοταράς,** *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Α' τόμος, 1946-1965, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2002.
- J. Meynaud,** *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Β' τόμος, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2002.

Η επανέκδοση του έργου του Jean Meynaud για τη μεταπολεμική πολιτική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας συμπίπτει με την τριακοστή επέτειο του θανάτου του. Όπως σημειώνει η Ελένη Ζωγράφου-Meynaud στον πρόλογο της έκδοσης, ο συγγραφέας έχει υπαρξιακή ανάμειξη με το αντικείμενο που μελετάει, το προσεγγίζει ωστόσο με σεβασμό στην ακαδημαϊκή δεοντολογία. Όταν όμως «η μελέτη του αναγκάζεται να στραφεί στην ανάλυση ιδιαίτερα ακραίων αντιδημοκρατικών καταστάσεων [...], δε διστάζει να λάβει θέση [...] χωρίς να προδίδει τη συστηματικότητα και τη μεθοδολογική συνέπεια [...] η επιστημονική ανάλυση γίνεται όπλο για την προάσπιση της δημοκρατίας και πολεμική ιαχή εναντίον του καθεστώτος». Ο πρώτος τόμος, που εξετάζει την ελληνική πολιτική ζωή μέχρι το φθινόπωρο του 1964, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα γαλλικά στις αρχές του 1965 και στα ελληνικά το 1966 με την προσθήκη του επιμέτρου που αναφέρεται στην πολιτική κρίση του καλοκαιριού του 1965. Αποτελείται από τρία μέρη: «Κόμματα και εκλογές», «Κατάσταση των κομμάτων» και «Κόμματα και ιθύνουσες ομάδες». Ο δεύτερος τόμος, η πρώτη γαλλική έκδοση του οποίου έγινε τον Οκτώβριο του 1967, χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα προέκταση του βιβλίου *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* και συνεχίζει την «έκθεση και ερμηνεία των γεγονότων από το χρονικό σημείο όπου τα είχε αφήσει η πρώτη». Αποτελείται από τρία μέρη: «Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965», «Το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου 1967» και «Η Ελλάδα κάτω από τη δικτατορία». Το τελευταίο μέρος και το επίμετρο, «Πέντε χρόνια δικτατορίας», γραμμένα τον καιρό της δικτατορίας, εκδίδονται για πρώτη φορά στα ελληνικά. Στο δίτομο έργο συμπεριλαμβάνεται λεξικό των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, ευρετήριο των εκλογικών συνασπισμών, πολλά ιδιαίτερος χρήσιμα παραρτήματα μεταξύ των οποίων στατιστικό και χαρτογραφικό παράρτημα σε σχέση με τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου, το παράρτημα κειμένων (I. «Η προ της κρίσεως αλληλογραφία βασιλιά-πρωθυπουργού» και II. «Το διάγγελμα του βασιλιά για τον καινούριο χρόνο 1966») και πίνακας ονομάτων προσώπων.

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2002.

Ενώ η εικόνα της πολιτικής εξουσίας παραμένει κυριαρχικά ανδρική, οι όποιες αλλαγές στο επίπεδο της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών είναι κυρίως ποσοτικές. Το ίδιο το πρόβλημα, ωστόσο, φαίνεται να μην είναι κυρίως ποσοτικό, σημειώνει η συγγραφέας στον πρόλογο του

βιβλίου και διατυπώνει την υπόθεση «περί της απόλυτης ασυμβατότητας της δημοκρατίας με το υπάρχον, κυρίαρχο σύστημα σχέσεων των φύλων» για να συμπληρώσει ότι «η καταπίεση που ανάγεται στο φύλο, και έχει συνέπειες στο επίπεδο της δημοκρατίας [...], αποτελεί δομικό στοιχείο της ιστορικής λογικής της νεωτερικότητας, παρότι αντιφάσκει προς κεντρικές παραδοχές της τελευταίας». Η μελέτη έχει στόχο να συμβάλει στον θεωρητικό διάλογο που διεξάγεται σε σχέση με τις προοπτικές της δημοκρατίας, υπογραμμίζοντας ότι «η πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών είναι και πρόβλημα δημοκρατίας» και να παρέμβει σε έναν πολιτικό διάλογο «σχετικά με τους τρόπους, τη στρατηγική και τις πολιτικές καταπολέμησης της γυναικείας πολιτικής υποτέλειας, καθώς και σχετικά με τις ιδεολογικές συνιστώσες και συνδηλώσεις των πολιτικών αυτών». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Η συσχέτιση δημοκρατίας και φύλου», «Μειωμένη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων: θεωρητικές αναζητήσεις και πολιτικές», «Το έμφυλο υποκείμενο ως πολίτης», «Φύλο, δημοκρατία, ουτοπία». Η έκδοση συμπεριλαμβάνει παράρτημα με τίτλο «Φύλο και δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα: Αριθμοί, ποσοστά, πραγματικότητες» με στοιχεία για τις γυναίκες στη Βουλή, την Ευρωβουλή, την κυβέρνηση, την τοπική αυτοδιοίκηση και τα πολιτικά κόμματα, καθώς και θεματικό ευρετήριο και ευρετήριο ονομάτων.

**Ν. Δεμερτζής, Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδί-
κτυο**, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.

Το βιβλίο αυτό, όπως σημειώνει ο συγγραφέας στον πρόλογο, έχει διπλό στόχο: «αφενός να εξοικειώσει τον αναγνώστη με τον επιστημονικό κλάδο της πολιτικής επικοινωνίας και, αφετέρου, να προσεγγίσει ορισμένα από τα πλέον κείρια ζητήματα που απασχολούν τον κλάδο αυτό σήμερα». Η πολιτική επικοινωνία, που ακολουθεί μια ανοδική πορεία στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια τόσο ως προς την πρακτική όσο και ως προς τη θεωρία και την ακαδημαϊκή έρευνα, είναι ένα «πολύ-επιστημονικό θεωρητικό και ερευνητικό πεδίο στο οποίο συγκλίνουν οι σπουδές επικοινωνίας, η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία, η ιστορία, η ψυχολογία και η ηθική φιλοσοφία» και τοποθετείται, ταυτόχρονα, σε τρία επίπεδα ανάλυσης: το ατομικό, το θεσμικό και το συστημικό. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, «στη μελέτη της πολιτικής επικοινωνίας δεν χωρούν μονομέρειες και ο αναγωγισμός. Η ανάλυση οποιουδήποτε φαινομένου στο χώρο της πολιτικής επικοινωνίας δεν μπορεί παρά να είναι πολυπαραγοντική» και «η μελέτη της πολιτικής επικοινωνίας δεν είναι άμοιρη κανονιστικών προκατανοήσεων και ηθικών δεσμεύσεων [...] Και τούτο διότι η οποιαδήποτε “ανάλυση” και “εξήγηση” προϋποθέτει –και άρα προεγγράφεται σε– μια “ερμηνεία” του κόσμου των υπό εξέταση αντικειμένων». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Η εξέλιξη της πολιτικής επικοινωνίας», «Οι θεωρητικές

προσεγγίσεις στην πολιτική επικοινωνία», «Το κριτικό-ερμηνευτικό παράδειγμα και η κοινωνική κατασκευή του πολιτικού», «Δημόσιο και ιδιωτικό στην κοινωνία του θεάματος», «Το περιβάλλον ως είδηση: η κατασκευή της διακινδύνευσης», «Η πολιτική της ταυτότητας στο διαδίκτυο: δυναμικές εθνότητες και ψηφιακό έθνος». Η έκδοση ολοκληρώνεται με ευρετήριο ονομάτων καθώς και θεματικό ευρετήριο.

Δ. Β. Παπούλιας, Δ. Α. Σωτηρόπουλος, Χ. Ι. Οικονόμου, *Το εκκρεμές της διοικητικής μεταρρύθμισης. Το παράδειγμα της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2002.

Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς στον πρόλογο του βιβλίου: «Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα έχει προφανή ανάγκη για άμεση μεταρρύθμιση. Πολλές μεταρρυθμίσεις που αποτολμήθηκαν στο παρελθόν παρουσιάζουν την εικόνα ενός εκκρεμούς: μετά από μια αρχική κίνηση προς τα εμπρός, ωθούνται προς τα πίσω, μετά ξανά προς τα εμπρός, σε μια κίνηση χωρίς τέλος». Η Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, που είναι το αντικείμενο του βιβλίου, αντιμετωπίζεται εδώ ως παράδειγμα αυτής της κίνησης, ενός εκκρεμούς «που απεικονίζει μια κίνηση από τη μια μεριά στην άλλη, χωρίς τέλος». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Το ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης», «Η διαδικασία εισαγωγής των σπουδαστών», «Ανάλυση του εκπαιδευτικού έργου της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης», «Η αποφοίτηση και η τοποθέτηση των σπουδαστών στη Διοίκηση», «Η οργανωτική-διοικητική κουλτούρα και οι προοπτικές της Σχολής», «Συμπεράσματα και προτάσεις για τη μεταρρύθμιση της Σχολής». Στην έκδοση συμπεριλαμβάνονται στατιστικοί πίνακες, ευρετήριο όρων και κυρίων ονομάτων καθώς και τρία παραρτήματα: «Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας», «Πίνακες στατιστικών στοιχείων για τη Σχολή», «Πίνακες αξιολόγησης της Σχολής από τους σπουδαστές και τους διδάσκοντες».

Επιμέλεια: Μαρέν Λογοθέτη

Γιώργος Γιαννουλόπουλος, *Ο λαμπερός κόσμος των ΜΜΕ: Εικόνα, μόδα, διαφήμιση*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 2002, 107 σελ.

Τα ΜΜΕ και, ιδίως, η τηλεόραση δεν ασκούν απλά επιρροή στον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των χρηστών/καταναλωτών τους. Ο κόσμος των ΜΜΕ είναι ένας μαγικός καθρέφτης που επιτελεί κάτι πολύ περισσότερο: μπροστά στον καθρέφτη, «...εμείς οι ίδιοι θα σπεύσουμε να πάρουμε το σχήμα του ειδώλου μας. Ήτοι, ο μαγικός καθρέφτης των Μέσων Ενημέρωσης αντικατοπτρίζει αυτό που είμαστε, με την έννοια ότι γινόμαστε αυτό που αντικατοπτρίζει». Η σχέση των ΜΜΕ (π.χ., της τηλεόρασης, των εντύπων με πλήθος φωτογραφιών) και των τηλεθεατών ή αναγνώστών είναι μια σχέση

εξουσίας, άρα μια πολιτική σχέση. Ο ρόλος της εικόνας πάντοτε ήταν «να δηλώνει και να πείθει χωρίς επιχειρήματα. Δηλαδή, να δηλώνει και να πείθει... από θέση ισχύος, μέσα από μια σχέση άνιση, σχέση εξουσίας, μεταξύ εκείνου που παράγει νόημα και εκείνου που το καταναλώνει».

Το βιβλίο περιλαμβάνει κριτικά κείμενα για τα ΜΜΕ και, ειδικότερα, για τη λειτουργία των ΜΜΕ στον σύγχρονο κόσμο. Η κριτική απευθύνεται τόσο στις τρέχουσες επιφανειακές αναλύσεις του θέματος όσο και στις εξουσιαστικές δυνατότητες των ΜΜΕ, αλλά και της διαφήμισης. Ο συγγραφέας έχει διατελέσει επί χρόνια διευθυντής της «Ελληνικής Υπηρεσίας» του BBC και έχει ζήσει στη Βρετανία, την Ελλάδα και την Ιταλία. Τα περισσότερα από τα κείμενά του αντλούν αφορμές από τη σύγχρονη Ιταλία και την Ελλάδα και έχουν δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*. Δεν είναι όμως διάσπαρτα κείμενα, αλλά «δένουν» μεταξύ τους ως κεφάλαια βιβλίου χάρη στη θεματική τους ενότητα και κυρίως χάρη στην –εξοπλισμένη με φιλοσοφική επάρκεια– κριτική ανάλυση του συγγραφέα. Παράδειγμα και αποκορύφωμα της ανατρεπτικής και ειρωνικής ματιάς του αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο «Η ρητορική της μεταμέλειας και το σύγχρονο ύφος» το οποίο αποτελεί ταυτοχρόνως άμεσο σχόλιο για τη λειτουργία των περιοδικών life-style και έμμεσο σχόλιο για την πολιτική συμμετοχή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.

Νίκος Γιαννής, *Τι είναι η κοινωνία πολιτών;* εκδ. Κίνηση Πολιτών Για Μια Ανοιχτή Κοινωνία, Αθήνα, Μάιος 2002, 39 σελ.

Το μικρό αυτό βιβλίο περιλαμβάνει μια εύγλωττη παρουσίαση της έννοιας «κοινωνία πολιτών» και άλλων σχετικών εννοιών (μη-κυβερνητικές οργανώσεις, εθελοντισμός, κινήσεις πολιτών, κ.ά.). Ο συγγραφέας υποστηρίζει θερμά την περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα σήμερα. Παρουσιάζει τις θετικές για τη δημοκρατία λειτουργίες της και τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας. Σε παράρτημα, παρουσιάζει την εξέλιξη της έννοιας από την εποχή του Διαφωτισμού, καθώς και τους σκοπούς και τις δραστηριότητες της μη κυβερνητικής οργάνωσης «Κίνηση Πολιτών Για Μια Ανοιχτή Κοινωνία». Συνολικά, πρόκειται για ένα χρήσιμο συμπλήρωμα στη σχετική ισχνή ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα. Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Ποια είναι η κοινωνία πολιτών», «Τι σημαίνει μη κυβερνητικές οργανώσεις», «Πώς συγκροτείται η δημόσια σφαίρα» και «Συμπερασματικές διαπιστώσεις».

Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η Πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.

Ο τόμος αυτός, που στοχεύει στην ώθηση των σπουδών πολιτικής επικοινωνίας σε θεωρητικό και ερευνητικό επίπεδο, συγκεντρώνει κείμενα, από την ελληνική εμπειρία, θεμελιωμένα σε πρωτογενή ποσοτική και ποιο-

τική έρευνα. Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, «Οι εκλογές και τα μέσα επικοινωνίας», συμπεριλαμβάνονται τα άρθρα: Στέλιος Παπαθανασόπουλος, «Τηλεόραση και εκλογές στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990-2000», Μανώλης Χαιρετάκης, «Η πολιτική διαφήμιση: μία εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000», Μανίνα Κακεπάκη, «Τηλεόραση και εκλογική συμπεριφορά: οι εκλογές της 9ης Απριλίου 2000», Βασιλική Κωτοικοπούλου, «Εκλογές και διαδίκτυο: η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ελλάδας», Νίκος Δεμερτζής - Αντώνης Αρμενάκης, «Οι βουλευτικές εκλογές του 1996 και του 2000 στον ελληνικό επαρχιακό Τύπο». Στο δεύτερο, «Ο πολιτικός λόγος», συνεισφέρουν οι: Γιώργος Πλειός, «Η ιδιωτικοποίηση των ΜΜΕ και η διαμόρφωση του (τηλεοπτικού) πολιτικού λόγου», Μαρλέν Λογοθέτη, «Η κατασκευή της συναίνεσης στη Μεταπολίτευση. Καταστέλλοντας την κατάληψη του Πολυτεχνείου το '95», Μίρκα Μαδιανού, «Εθνική ταυτότητα και τηλεοπτικός λόγος: το Κόσοβο στη ελληνική τηλεόραση», Κατερίνα Πάσσα, «Η τηλεοπτική εκκλησία του δήμου. Το "συμβόλαιο επικοινωνίας" στην πολιτική επικοινωνία». Στο τρίτο, που τιτλοφορείται «Πολίτες και πολιτικοί», περιλαμβάνεται το άρθρο: Τερέζα Καπέλου, «Ζήτημα ικανότητας. Η συνασθηματική παράμετρος της αξιολόγησης των πολιτικών».

Επιμέλεια: Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Σοφία Τσακρακλίδη, *The Structuring of Civic Action in State-Dominated Societies: State-Nonprofit Association Relations in Greece*, Πανεπιστήμιο Yale, Μάιος 2001. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Debra Minkoff.

Η μελέτη αυτή συνεισφέρει στην κατανόηση των οργανωσιακών χαρακτηριστικών της σχέσης κράτους και εθελοντικών ενώσεων σε περιβάλλοντα όπου κυριαρχεί το κράτος. Μέσω μιας ανάλυσης της κρατικής επιχορήγησης οργανώσεων κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα, εξετάζεται ένα ευρύ πεδίο σχέσεων κράτους και κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Ο κύριος στόχος είναι να εντοπιστεί το είδος των μη κυβερνητικών οργανώσεων που προσελκύουν την κρατική προσοχή και προωθούν αποτελεσματικότερα τα δικαιώματα ομάδων πίεσης συνεισφέροντας, έτσι, στην επέκταση του κράτους πρόνοιας.

Μια ιστορική επισκόπηση αναδεικνύει διαφοροποιήσεις στη συνεισφορά των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στην κοινωνική πρόνοια καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Χρησιμοποιώντας πρωτότυπα στοιχεία και μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων –που αντλούνται από συνεντεύξεις με περίπου εκατό επικεφαλής μη κερδοσκοπικών οργανώσεων–, η ανάλυση που παρουσιάζεται ενισχύει την άποψη ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στην Ελλάδα στηρίζονται λιγότερο από όσο θεωρούσαν οι περισσότεροι αναλυτές στην κρατική επιχορήγηση. Καταδεικνύεται ότι οι οργανώσεις που επιχορηγούνται τείνουν να είναι περισσότερο γραφειοκρατικές. Αντίθετα από τις υποθέσεις εργασίας ότι το μέγεθος και η περιπλοκότητα είναι οι μόνες σημαντικές μεταβλητές της κρατικής επιχορήγησης, καταδεικνύεται επίσης ότι υβριδικές οργανώσεις, που συνδυάζουν παροχή υπηρεσιών και υπεράσπιση δικαιωμάτων, είναι περισσότερο επιτυχείς στην προσέλκυση επιχορηγήσεων και, επομένως, στην προώθηση των στόχων των ομάδων που εκπροσωπούν. Η μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων υποδεικνύει ότι αυτός ο στρατηγικός νεωτερισμός συνιστά προσαρμογή στις οικονομικές και διοικητικές αβεβαιότητες που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Τέλος, μέσω μιας σύγκρισης οργανώσεων για ανάπηρους και οργανώσεων για μετανάστες και πρόσφυγες, υποστηρίζεται ότι διαφορές ως προς την υπηκοότητα και τις κοινωνικές προκαταλήψεις που υφίστανται οι δύο αυτές ομάδες, επηρεάζουν σημαντικά το ενδιαφέρον της κυβέρνησης στην ελέ-

κταση των δικαιωμάτων τους αναφορικά με την κοινωνική πρόνοια.

Το σημαντικότερο εμπειρικό εύρημα αυτής της διατριβής είναι η αναγνώριση του μεγάλου αριθμού και της ποικιλίας των οργανώσεων που εμπλέκονται στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και στην εκπροσώπηση των αντίστοιχων δικαιωμάτων των πολιτών στην Ελλάδα. Η διατριβή δείχνει σημαντικές διαφοροποιήσεις στη σχέση των διαφόρων ομάδων οργανώσεων με το κράτος. Έτσι, η εργασία επικεντρώνεται από αναλυτική άποψη στην ερμηνεία των διαφοροποιήσεων αυτών.

Το θεωρητικό πλαίσιο που χρησιμοποιείται στο πρώτο και στο δεύτερο κεφάλαιο μπορεί να περιγραφεί ως συσχετιστικό, οργανωσιακό και θεσμικό. Με άλλα λόγια, η ανάλυση εξετάζει τις σχέσεις κράτους με μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και εστιάζει στα οργανωσιακά χαρακτηριστικά αυτών των σχέσεων. Προσοχή δίνεται στους θεσμούς – τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τα διαμορφωμένα εκ των προτέρων πρότυπα συμπεριφοράς στα οποία στηρίζεται κάθε κοινωνική δράση. Παρότι τα διάφορα στοιχεία αυτής της προσέγγισης χαρακτηρίζουν την οργανωσιακή κοινωνιολογία από την εποχή του Weber, σπάνια έχουν εφαρμοστεί από ερευνητές των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Και όμως, ο τομέας αυτός συνιστά ιδιαίτερα χρήσιμο πεδίο για τον έλεγχο συμπερασμάτων που εξάγουν θεωρητικοί της οργάνωσης στηριζόμενοι σε στοιχεία από τον κερδοσκοπικό τομέα. Η εφαρμογή μιας συσχετιστικής-οργανωσιακής-θεσμικής οπτικής στη μελέτη του μη κερδοσκοπικού τομέα επιτρέπει να απομονώσουμε αντικειμενικές διαφορές στις σχέσεις οργανώσεων ή ομάδων οργανώσεων με το κράτος και να αρχίσουμε να εξετάζουμε τις αιτίες αυτών των διαφορών.

Το τρίτο κεφάλαιο αντλεί από δευτερεύουσες πηγές για να περιγράψει την ιστορική ανάπτυξη του ιδιωτικού μη κερδοσκοπικού τομέα στην κοινωνική πρόνοια σε συνάρτηση με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Σε αυτό το κεφάλαιο διαπιστώνεται ότι, παρά τις σύγχρονες πεποιθήσεις αναφορικά με την αδυναμία και την ασημαντότητα αυτού του τομέα, υπάρχει μια μακρά παράδοση ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην ελληνική κοινωνική πρόνοια. Πράγματι, στους περισσότερους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, η ιδιωτική πρωτοβουλία προηγήθηκε της κρατικής εμπλοκής. Επιπλέον, αυτό το κεφάλαιο καταδεικνύει ότι υπάρχει, και στην ελληνική κοινωνική πρόνοια, μια συνολική τάση να συνδυαστεί η κρατική εμπλοκή με τη δράση πολιτών, όπως συνέβη σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ.

Το τέταρτο κεφάλαιο δείχνει ότι η έννοια του κρατικού κορπορατισμού, που τόσο χρησιμοποιήθηκε στις μελέτες μη κερδοσκοπικών οργανώσεων και στις αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, δεν επαρκεί από μόνη της να εξηγήσει την πολυδιάστατη σχέση των ελληνικών μη κερδοσκοπικών οργανώσεων με το κράτος. Κάποιες ομάδες οργανώσεων έχουν δημιουργήσει διόδους επικοινωνίας με το κράτος και προβάλλουν τις απαιτήσεις τους πολύ πιο ανοικτά από ό,τι στο παρελθόν. Αυτό το εύρημα ση-

μαίνει ότι οι κορπορατιστικές κοινωνίες μπορεί να περιέχουν θύλακες πλουραλιστικής αντιπροσώπευσης και ότι ενδέχεται να είναι χρησιμότερο να μιλήσουμε για ένα είδος ατελούς, κατακερματισμένου πλουραλισμού. Μια περαιτέρω συνέπεια είναι ότι καθίσταται καιρίο να εξετάζονται ξεχωριστά τα συστατικά στοιχεία των κοινωνιών πολιτών προκειμένου να προβεί κανείς σε γενικές προτάσεις για την κατάστασή τους. Επομένως, ενώ η έννοια του κορπορατισμού μπορεί να αποτελεί χρήσιμο περιγραφικό μηχανισμό, αυτός δεν επαρκεί από μόνος του για να εξηγήσει τα χαρακτηριστικά των σχέσεων κράτους-κοινωνίας. Με άλλα λόγια, δεν γνωρίζουμε γιατί αναπτύσσονται κορπορατιστικές σχέσεις και, ιδιαίτερα, γιατί αυτές αναπτύσσονται σε ορισμένους τομείς πολιτικής και όχι σε άλλους.

Στο πέμπτο, έκτο και έβδομο κεφάλαιο περιγράφονται τα κύρια χαρακτηριστικά των οργανώσεων που επιχορηγούνται από το κράτος. Εν συντομία, αυτές οι οργανώσεις μοιάζουν να είναι περισσότερο γραφειοκρατικές (πέμπτο κεφάλαιο), να παρέχουν υπηρεσίες και, ταυτοχρόνως, να προασπίζονται δικαιώματα (έκτο κεφάλαιο) και να υπηρετούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (έβδομο κεφάλαιο). Ενώ το πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο επικεντρώνονται στο πώς η κρατική επιχορήγηση σχετίζεται με την οργανωσιακή μορφή των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, στο έβδομο εξετάζεται η σημασία των συλλογικών ταυτοτήτων στον καθορισμό κρατικών συμπεριφορών και πράξεων.

Η μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων οργανώσεων παροχής υπηρεσιών και οργανώσεων προάσπισης δικαιωμάτων, που παρουσιάζεται στο έκτο κεφάλαιο, πραγματεύεται τους αγώνες στους οποίους επιδίδονται αυτές οι οργανώσεις λόγω οικονομικών και διοικητικών αβεβαιοτήτων. Με βάση αποτελέσματα στατιστικής παλινδρόμησης και μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων, αναπτύσσεται το επιχείρημα ότι υβριδικές οργανώσεις –εκείνες που μετέχουν τόσο στην παροχή υπηρεσιών όσο και στην εκπροσώπηση δικαιωμάτων– εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της έλλειψης θεσμικοποιημένων μέσων για την εκχώρηση των κρατικών πόρων, πράγμα που συνιστά πηγή οργανωσιακής αβεβαιότητας. Στο έβδομο κεφάλαιο παραβάλλεται η σχέση των οργανώσεων που αφορούν αναπήρους με εκείνες που αφορούν μετανάστες και πρόσφυγες με το κράτος. Εδώ, οι υπάρχουσες διαφοροποιήσεις αποδίδονται, κυρίως, στη διαφορετική συμπεριφορά του κράτους προς τις ομάδες στις οποίες παρέχονται οι υπηρεσίες βάσει διακριτικής μεταχείρισης ως προς την υπηκοότητα και την κοινωνική θέση των ομάδων αυτών.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Η οργάνωση της πολιτικής εξουσίας στην Ελλάδα, 1946-1967*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, επιβλέπων καθηγητής: Πέτρος Πιζάνιας.

Πριν από πολλές δεκαετίες, ο Max Weber, ο Robert Michels, ο Moisei Ostrogorsky, κ.ά., άρχισαν να απομυθοποιούν την άσπιλη και ελαφρώς αρχαιοπρεπή εικόνα του ανιδιοτελή πολιτικού άνδρα. Αυτή η αλλαγή του βλέμματος έδωσε, αργότερα, πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες και θεωρίες όπως του Talcott Parsons, του Karl Mannheim, του Pierre Bourdieu, του Raymond Aron, κ.ά., οι οποίες αντιμετώπιζαν το πεδίο της πολιτικής ως σχετικά αυτόνομο από την κοινωνία.

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί, στο πρώτο μέρος, μια ιστορική περιδιάβαση στην ταραγμένη δεκαετία 1936-1946, αναζητά τις απαρχές και τις μικρές ή μεγάλες οδούς που διέβη η ιστορική συγκρότηση του μεταπολεμικού πλέγματος εξουσίας, και ιδίως του πολιτικού χώρου που έκτοτε αποκαλείται «Δεξιά». Με τους όρους *Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά* δεν παραλέμπουμε σε ορισμένους καθαρούς ιδεοτύπους της πολιτικής κοινωνιολογίας αλλά σε μια πολιτική κατηγοριοποίηση που προέκυπτε από τον ιστορικό συσχετισμό των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων της εποχής. Κατηγοριοποίηση που και οι ίδιες άλλωστε αποδέχονταν ως πολιτική τους ταυτότητα: με ενθουσιασμό οι δυνάμεις της Αριστεράς, με κρυφή χαρά οι δυνάμεις του Κέντρου (εφόσον ο όρος αυτός περιέγραφε έναν χώρο που διευκόλυνε πολύ τη μετακίνηση προς τα Δεξιά ή τα Αριστερά, ανάλογα την περίπτωση), και σιωπηρά οι δυνάμεις της Δεξιάς που προτιμούσαν σαφώς την ερμηνεία του κόσμου δια μέσου του δίπολου «εθνικόφρων-κομμουνιστής». Ας το σημειώσουμε από νωρίς: οι κυβερνώσες ομάδες της πολιτικής εξουσίας στην Ελλάδα αυτής της περιόδου, αποτελούν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο χωρίς ορατές φυσιογνωμικές διαφορές και χωρίς σαφώς προσδιορισμένες πολιτικές ταυτότητες, τουλάχιστον όσον αφορά τις πολιτικές οικογένειες του Κέντρου και της Δεξιάς, παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις. Η συνεχής, στο μήκος όλης της εικοσαετίας, πολύ υψηλή ροή του κεντρικού πολιτικού προσωπικού προς τη Δεξιά (38%) είναι ισχυρό πειστήριο της παραπάνω θέσης.

Το επίδικο αντικείμενο είναι το «έθνος» και, κατ' επέκταση, το ιδεολογικό όχημα για την αποτελεσματική προοτασία του είναι η «εθνικοφροσύνη» και ο αδιάλλακτος, εμπεδωμένος και καθεστωτικός αντικομμουνισμός και σε τούτο, με την προφανή εξαίρεση της Αριστεράς, οι υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις είναι σύμφωνες, αν και με αποχρώσεις.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται, από ιστορική και κοινωνιολογική άποψη, η βασική δομή οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας στην Ελλάδα, η *παράταξη*: αυτή η «συγκινησιακή κοινότητα», όπως θα μπορούσε να την αποκαλέσει ο Max Weber, με μηδενικό βαθμό γραφειοκρατικής οργάνωσης, υποτυπώδη ή ανύπαρκτη οργάνωση βάσης, με έναν απόλυτο άρχοντα επικε-

φαλής της και με στρατιές ταυτισμένων οπαδών από όλα τα κοινωνικά στρώματα και βαθμίδες. Από τη φύση της αυτή η δομή είναι αδιαχώρητη και ακαταμέριστη και συγκροτεί ένα πολυπολικό πεδίο ισορροπιών. Η δομή όμως αυτή υπακούει σε μια ιστορική δυναμική τεσσάρων κύριων μεταλλαγών στη διάρκεια της εικοσαετίας 1946-1967. Την περίοδο 1946-1952, όλοι οι ανταγωνιστές έχουν κοινό μερίδιο στην εξουσία. Το Παλάτι, ο πρωθυπουργός και η κυβέρνηση, η προεβεία των ΗΠΑ και ο ΙΔΕΑ δίνουν μάχες ο καθένας με τους υπόλοιπους για το παραμικρό κέρδος. Την περίοδο 1952-1955, το Παλάτι και ο πρωθυπουργός είναι οι βασικοί ανταγωνιστές για την ηγεσία της παράταξης, με τελική επικράτηση των Ανακτόρων την περίοδο 1955-1963. Τέλος, την περίοδο 1963-1967, ο πρωθυπουργός και η κυβέρνηση θα πάψουν να παρέχουν τη νομιμοποίησή τους στον Θρόνο και η δομή θα παρουσιάσει μια ανεπανόρθωτη ρωγμή.

Αυτή η πολιτική ελίτ έχει σταθερά δομικά χαρακτηριστικά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Απαρτίζεται από δύο ομάδες: από το ένα μέρος, μια πανίσχυρη, εντελώς αυτονομημένη, ολιγομελή, με ελάχιστο βαθμό ανανέωσης ομάδα· από το άλλο μέρος, μια ομάδα ανίσχυρη, πολυμελή και με αρκετά μεγαλύτερο βαθμό ανανέωσης και, συνεπώς, πολύ ανταγωνιστική στο εσωτερικό της, πλήρως εξαρτημένη από την ισχυρή ελίτ.

Η πρώτη ομάδα λαμβάνει τις στρατηγικές αποφάσεις, εκείνες που προσδιορίζουν την πορεία μιας χώρας στον χώρο και στον χρόνο. Η ομάδα αυτή συγκροτείται στο επίπεδο των ελάχιστων υψηλών προσώπων, απαρτίζει την ελίτ των ελίτ: ο Βασιλιάς με κάποιους λίγους συμβούλους του και το στενό του περιβάλλον, με τη σιωπηρή ή ρητή συγκατάθεση των ΗΠΑ, μέσω της προεβείας της ή των μυστικών υπηρεσιών της· ο πρωθυπουργός με τους ελάχιστους επίσης συμβούλους του, υπό τις πιέσεις πάντα κάποιων ελάχιστων ισχυρών υπουργών· ένα μικρό τμήμα της ανώτατης στρατιωτικής ιεραρχίας, δια μέσου των οργανώσεών της. Αυτά τα πρόσωπα που δεν πρέπει να ξεπερνάνε τα πενήντα, κατά το μέγιστο, αυτό το ερμητικά κλειστό σύστημα σχέσεων διαμορφώνει, κατόπιν συμφωνιών ή συγκρούσεων, όλες τις πολιτικές αποφάσεις μεγάλου βεληνεκούς, ελέγχοντας απόλυτα τα μέσα εφαρμογής τους. Χωρίς καμία διαπραγμάτευση με τους φορείς της νομοθετικής εξουσίας, οι οποίοι έχουν απλώς επικυρωτικό ρόλο. Η εξουσία τους πηγάζει από εξωθεσμικούς παράγοντες (π.χ. τον ΙΔΕΑ, τους συμβούλους του Βασιλιά, τη CIA)· για τούτο η δύναμη τους είναι πολύ μεγάλη και, φυσικά, εντελώς ανεξέλεγκτη. Οι σκληροί πυρήνες της παραγωγής πολιτικής αυτονομούνται πλήρως, σχηματίζοντας ένα πλέγμα εξουσίας που ακροβατεί ανάμεσα στις κεντρόφυγες και κεντρομόλες δυνάμεις που συγκροτούνται στο εσωτερικό του. Όπως είναι λογικό, αυτή η ισορροπία του τρόμου, η οποία αιωρείται στο θεσμικό κενό χωρίς πυλώνες στήριξης και, ταυτοχρόνως, χωρίς σαφείς, κοινώς αποδεκτούς κανόνες και πλαίσιο λειτουργίας, είναι εξαιρετικά εύθραυστη και γεννά πολύ συ-

χνές κρίσεις του πολιτικού συστήματος. Σε αυτό συντελούν οι ασφρυνκτικές πιέσεις που ασκεί στους ισχυρότερους φορείς της εξουσίας, κυρίως στη δεκαετία του 1960, η κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή ο πρωθυπουργός και ο στενός περί αυτόν κύκλος, διεκδικώντας μεγαλύτερα περιθώρια συνδιαχείρισης της εξουσίας. Το πραγματικό διακρίβημα όλη αυτή την περίοδο είναι η παραμονή της χώρας στο δυτικό στρατόπεδο. Ο δυτικός προσανατολισμός διατηρείται τελικά, παρά τις όποιες παλινωδίες, χρησιμοποιώντας δύο οχήματα: τον αδιάλλακτο, εμπεδωμένο και καθεστωτικό αντικομμουνισμό και τη θρησκευτική προσήλωση στη σκληρή νομισματική πολιτική που δημιουργούσε τις σταθερές προϋποθέσεις μιας οικονομικής ανάπτυξης η οποία ωφελούσε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού.

Η δεύτερη ομάδα, η αδύναμη πολιτική ελίτ, απαρτίζεται από τους εκπροσώπους των παρατάξεων στο κοινοβούλιο. Αυτοί αναλαμβάνουν να επιλύσουν, λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικά και με αρκετό πατερναλισμό, κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα υψίστης σημασίας για την επαρχία (υγεία, εργασία, μετανάστευση, κλπ.), χωρίς πολιτικούς αποκλεισμούς και ταξικές διακρίσεις. Επιτυγχάνουν ένα αρκετά εκτεταμένο κοινωνικό consensus, τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, πολύ πιο εκτεταμένο δε εκτός της Αθήνας. Επίσης συντελούν με την παρουσία τους στην εθνική ομογενοποίηση των κατά τόπους πληθυσμών. Είναι κάτοχοι υψηλότατου –για την εποχή και τον μέσο όρο της υπόλοιπης κοινωνίας– κοινωνικού και πολιτιστικού κεφαλαίου, γεγονός που εξηγεί και το τεράστιο κύρος που διατηρούν στις τοπικές, ιδίως, κοινωνίες και την εκτεταμένη κοινωνική ισχύ τους. Επτά στους δέκα (7/10) κεντρικούς ή δεξιούς βουλευτές είναι δικηγόροι, γιατροί και στρατιωτικοί (45% το αντίστοιχο συνολικό ποσοστό για την Αριστερά) και, πάντως, σχεδόν όλοι πτυχιούχοι ΑΕΙ. Πολύ υψηλά και τα ποσοστά όσων εκ των δεξιών βουλευτών κατέχουν μεταπτυχιακούς τίτλους (25%) και μιλούν μία ή περισσότερες ξένες γλώσσες (80%). Το φαινόμενο αυτής της υψηλής ποιότητας πολιτικής ελίτ, εντυπωσιακά αδιαφοροποίητης στο εσωτερικό της, ανεξαρτήτως παρατάξης (Δεξιά, Κέντρο, Αριστερά), αποτελεί μια ιστορική τάση που διαμορφώνεται από το 1843 ως το 1967 τουλάχιστον, σε ευθεία συνέχεια και με πολύ μικρές αυξομειώσεις κατά περιόδους, συνεπώς με πολύ μεγάλες δυνατότητες αναπαραγωγής. Δεν είναι, όμως, φορείς πολιτικής εξουσίας, διότι, όπως είδαμε η εξουσία βρίσκεται, αλλού, εκτός του Κοινοβουλίου και στο μεταίχμιο των θεσμών. Με μια φράση: το ελληνικό κοινοβούλιο επικυρώνει συμβολικά και πολλαπλασιάζει πρακτικά την κοινωνική ισχύ του στρατηγικού πολιτικού υποκειμένου, της ελίτ εντός της ελίτ.

Από τα παραπάνω έγινε αντίληπτό ότι η διδακτορική αυτή διατριβή κινήθηκε με βάση το πλαίσιο που θέτει η ιστορική κοινωνιολογία. Η ιστορική τεκμηρίωση προέκυψε από τη συστηματικότητα αποδελτίωση πέντε μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδων της εποχής, τα ελληνικά Who's Who του 1962 και 1965, τα μητρώα όλων των βουλευτών των κοινοβουλίων της περιόδου

1946-1967, τις λίγες προφορικές συνεντεύξεις από κάποιους πρωταγωνιστές της εποχής, τους πλούσιους σε ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία πίνακες που συνέταξε ο αμερικανός καθηγητής K.R. Legg για την πολιτική ελίτ της περιόδου, κατόπιν επιτόπιας έρευνας στη δεκαετία του 1960, ορισμένα καταστατικά πολιτικών σχηματισμών, πρακτικά συζητήσεων του ελληνικού κοινοβουλίου, ξένα δημοσιευμένα ή αδημοσίευστα αρχεία.

Ο ιστορικός της σύγχρονης ιστορίας πληρώνει ένα τίμημα: γνωρίζει ότι η κάθε διατύπωσή του θα διαβεί υποχρεωτικά τις συμπληγάδες της ζωσας ιστορίας που έχει όψη ανθρώπου με σάρκα και οστά. Αυτός, σε αντίθεση με τον ιστορικό, έχει κάψει τη γούνα του. Πρόκειται για την περίφημη απόκλιση των λογικών σχημάτων από τη «βρωμική» ιστορική πραγματικότητα. Αλλά όπως μας θυμίζει ο M. Bloch, «η ιστορία διατηρεί όλες τις συγκινήσεις μιας ανασκαφής που συνεχίζεται».

Άντα Α. Διάλλα, Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο ρωσικός διάλογος, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομική Σχολή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Απρίλιος 2002. Επιβλέπων: Γ. Β. Δερτιλής.

Η εργασία επιχειρεί να καταγράψει τον ρωσικό πανσλαβισμό κυρίως διαμέσου του συντηρητικού λόγου και του φιλελεύθερου αντι-λόγου. Ο πανσλαβισμός (ή, εγγύτερα προς την ορολογία της εποχής, η σλαβική κοινότητα, η σλαβική ιδέα, η ιδέα της σλαβικής προσέγγισης, η σλαβική ένωση) παραπέμπει στην επεξεργασία μιας «διπρόσωπης», τουλάχιστον, συλλογικής ταυτότητας: της εθνοτικά ρωσικής και της φυλετικά-πολιτισμικά σλαβικής. Ο πρώτος στόχος της εργασίας είναι η διερεύνηση αυτών των ταυτοτήτων. Και επειδή η έννοια της ταυτότητας προϋποθέτει την ετερότητα, επειδή η ταυτότητα σχηματίζεται και ανασχηματίζεται σε συνεχή διάλογο του εαυτού με τον Έτερο, οι δύο συλλογικές ταυτότητες, σλαβική/ρωσική, προϋποθέτουν τον διάλογο με τους Άλλους της λοιπής Ευρώπης και της Οθωμανικής Ανατολής· αλλά και με τους Άλλους του λοιπού σλαβικού κόσμου και των Βαλκανίων, εκείνους που δεν είναι ή δεν αυτοαποκαλούνται Σλάβοι. Από αυτή την οπτική, το Ανατολικό Ζήτημα προσφέρει ένα πεδίο δοκιμών και επαληθεύσεων για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι Ρώσοι διανοούμενοι προσέγγισαν το θέμα της «εθνικής τους ιδιοπροσωπίας». Εξάλλου, η ιδέα της σλαβικής κοινότητας συνυφάινεται με τις, και πηγάζει από τις, διεκδικήσεις για εθνική και πολιτική χειραφέτηση των σλαβικών εθνών. Έτσι, ο πανσλαβισμός συναρτάται με όψεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας και, σε μεγάλο βαθμό, με το μείζον διεθνές πρόβλημα του 19ου αιώνα, το Ανατολικό Ζήτημα.

Η εργασία χωρίζεται σε εισαγωγή, τρία μέρη με δεκαπέντε κεφάλαια, επίλογο, γλωσσάριο, και σύντομα βιογραφικά σημειώματα. Στην εισαγωγή διευκρινίζονται οι μεθοδολογικοί προσανατολισμοί. Δεν υιοθετείται μια

οποιαδήποτε θεωρία περί εθνικισμού προτιμάται η εκλεκτικότητα στη χρήση των μοντέλων και των εργαλείων· τούτο διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ρωσίας καμία από τις κρατούσες θεωρίες δεν επαρκεί για την ερμηνεία του ρωσικού εθνικισμού και του πανσλαβισμού.

Στο πρώτο μέρος, ιχνηλατώντας τη διαμόρφωση των συλλογικών ταυτοτήτων, παρουσιάζονται τα δύο ιστορικά υποκείμενα που κυρίως συντέλεσαν στην ιστορική αυτή διαδικασία: αφενός, η ιντελιγκέντσια της εποχής και, αφετέρου, το κράτος, πολυ-εθνοτικό και «α-εθνικό»: ο οίκος των Ρομανόφ, παρά τις πολιτικές εκρωσισμού δεν προώθησε τον ρωσικό εθνικισμό για να ενισχύσει τη νομιμοποίηση της εξουσίας του. Υπό αυτές τις συνθήκες, το ρωσικό κράτος δεν ταυτίστηκε με το ρωσικό έθνος. Η διάκριση των εννοιών έθνος και κράτος επηρέαζε και επιβράδυνε την εξέλιξη της ρωσικής εθνικής ταυτότητας.

Στο δεύτερο μέρος παρακολουθείται ο λόγος/διάλογος σλαβόφιλων και δυτικιστών (με την ιστορική αλλά και την ευρεία σημασία των όρων) διανοουμένων περί της «ρωσικής εθνικής ιδιοπροσωπίας». Ο αρχικός προβληματισμός ερείδονταν στη ζοφερή ρωσική πραγματικότητα· οι απαντήσεις, όμως, προέκυψαν και από τη σύγκριση με το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Ο δυτικοευρωπαϊκός λόγος στιγματίζε τη Ρωσία. Ο ρομαντικός σλαβοφιλικός λόγος απάντησε στην ευρωπαϊκή αμφιθυμία και στον ευρωπαϊκό αντιρωσισμό, αμφισβητώντας τη μοναδικότητα και την πρωτοκαθεδρία του ευρωπαϊκού μοντέλου. Η συζήτηση στους κόλπους της μορφωμένης κοινωνίας αρθρωνόταν γύρω από ερωτήματα όπως: η σχέση της Ρωσίας με την (δυτική) Ευρώπη (ή εναλλακτικώς: απόρριψη, αντιγραφή ή σύνθεση του δυτικοευρωπαϊκού προτύπου με το ρωσικό παράδειγμα); οι συνέπειες των μεταρρυθμίσεων του Μεγάλου Πέτρου στη ρωσική ιστορία (με άλλα λόγια: Παλαιά ή Νέα Ρωσία)· ο ρόλος και η σημασία του λαού στην ρωσική ιστορία· το ειδικό βάρος της ορθοδοξίας· η ιδιαιτερότητα των κοινωνικών δομών (συγκεκριμένα: η αγροτική κοινότητα)· τέλος, και κυρίως, η αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό του ρωσικού κράτους. Η διεθνής συγκυρία (επανάστασεις του 1848, η «εθνική αφύπνιση» των σλαβικών εθνών, το σλαβικό ζήτημα), η τραυματική για τους Ρώσους Συνθήκη των Παρισίων (1856) και, αργότερα, η ενοποίηση της Ιταλίας και της Γερμανίας συμβάλουν ώστε στο ρεπερτόριο των εθνικών μύθων περί ιδιαιτερότητας, αποκλειστικότητας και εθνικού ανεπανάληπτου να προστεθούν η σλαβική ιδέα και, συνακολούθως, το αιτούμενο να «αποκατασταθεί η χαμένη σλαβική συνείδηση». Οι προσεγγίσεις ποίκιλαν αναλόγως την κοσμοθεώρηση και την ιδεολογική τοποθέτηση των ομάδων/ατόμων. Από τις απαντήσεις εξαρτιόταν και ο προσδιορισμός του εθνικού συμφέροντος – οι συγκλίσεις ή οι αποκλίσεις από τις κυβερνητικές αντιλήψεις και οι επιλογές περί κρατικού συμφέροντος.

Το τρίτο μέρος της εργασίας παρακολουθεί τις προσδοκίες και τις απογοητεύσεις από τις συχνές κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος και τις

συνέπειές τους στη διαμόρφωση της ρωσικής εθνικής ταυτότητας. Οι διάφορες εκδοχές του εθνικού συμφέροντος συνεξετάζονται με τις κυβερνητικές αντιλήψεις περί κρατικού συμφέροντος. Συντηρητικοί και φιλελεύθεροι, σλαβόφιλοι και δυτικιστές πρότειναν τη δική τους εκδοχή για τις προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής και τις μεθόδους εκφοράς του διπλωματικού παιχνιδιού με γνώμονα τη βαρύτητα εννοιών όπως: ορθοδοξία, σλαβισμός, ευρωπαϊκότητα. Έννοιες καθοριστικές στα εναλλακτικά αφηγήματα της εθνικής ταυτότητας, οι οποίες και διέπλαναν τις διαφορετικές αντιλήψεις.

Η αστάθεια και η μεταβλητότητα του πανσλαβισμού και της σλαβικής ιδέας στη Ρωσία (ιδίως στον χώρο που, από τους συγχρόνους αλλά και τους μεταγενέστερους, χρεώθηκε τον πανσλαβισμό: τον συντηρητικό) αναδεικνύονται με τη στάση των καλλιεργημένων στρωμάτων απέναντι στον «λαοφιλή» ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877. Εάν ο Κριμαϊκός Πόλεμος είχε δώσει το έναυσμα για την εισαγωγή του σλαβισμού στον ρωσικό διάλογο και στη διαπραγμάτευση των σλαβικών καταβολών της ρωσικής ταυτότητας, ένα άλλο μείζον διεθνές γεγονός, η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος κατά το 1875-1878, συντέλεσε στην επαναδιαπραγμάτευση του ερωτήματος: τι σημαίνει για τη ρωσική «ιδιοπροσωπία», ακολούθως και κυρίως τι συνεπάγεται για τη μελλοντική πορεία του έθνους το συνανήκειν στη σλαβική φυλή. Σε αυτή την προοπτική το ερώτημα των ομοιοτήτων μεταξύ Ρώσων και Σλάβων μεταστράφηκε στο ερώτημα των διαφορών. Η τάση προς την ενδοσκοπηση και την επεξεργασία του ιδιαίτερου ρωσικού ενισχύθηκε και από τους νέους «εσωτερικούς εχθρούς»: τα εθνικά κινήματα της περιφέρειας και τα επαναστατικά κοινωνικά κινήματα. Ο αναπροσανατολισμός αυτός, όπως υποστηρίζεται στην εργασία, φαίνεται να παρακολουθεί τις επιλογές της επίσημης εξωτερικής πολιτικής η οποία, την εποχή αυτή, προκρίνει σε ιδεολογικό επίπεδο την ιστορική αποστολή της αυτοκρατορικής Ρωσίας στην ασιατική Ανατολή και όχι στην χριστιανική Ανατολή, μια πολιτική που εναρμονιζόταν με τις αντιλήψεις για τον χώρο επιρροής του αναπτυσσόμενου ρωσικού καπιταλισμού.

Η εργασία καταλήγει ότι ο ρωσικός πανσλαβισμός δεν ήταν ένα συνεκτικό σύστημα αντιλήψεων ούτε στο επίπεδο της διαπραγμάτευσης της ταυτότητας ούτε στο πολιτικό επίπεδο. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους στις συζητήσεις για τον ρωσικό εθνικό χαρακτήρα δεν σημαίνει ότι η σλαβική ιδέα εξαφανίζεται: εξακολουθεί να υφίσταται ως ένα σιωπηρό στοιχείο. Ο πανσλαβισμός, παρότι απασχόλησε με ένταση μέρος των καλλιεργημένων στρωμάτων, κυρίως στη διασύνδεσή του με το Ανατολικό Ζήτημα, ως έκφραση του ρωσικού εθνικισμού ήταν σύντομος χρονικά και περιορισμένης βαρύτητας. Δεν υιοθετήθηκε από το κράτος, παρό το γεγονός ότι κράτος και έθνος συνέκλιναν στην αντίληψη ότι το Ανατολικό Ζήτημα ήταν ζωτικής σημασίας για τη χώρα.

Νίκη Μαρωνίτη, Πολιτική και Εθνικό Ζήτημα, 1895-1903, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομική Σχολή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Απρίλιος 2001, Επιβλέπων: Γ. Β. Δερτιλής.

Τα χρόνια που μεσολαβούν από την παύση πληρωμών του ελληνικού κράτους μέχρι και το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, είναι υποβαθμισμένα από την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή, τη σύγχρονη με την εποχή αλλά και τη μεταγενέστερη. Θα έλεγε κανείς ότι, οι ιστορικοί της εποχής, για λόγους ευνόητους, ως έναν βαθμό, κληροδότησαν στους μεταγενέστερους μια ψυχολογικού τύπου απώθηση για τη συγκεκριμένη περίοδο, χαρακτηρίζοντας την, καταρχάς και κατεξοχήν, ως παρακμιακή. Εγγράφοντας κυρίως, στη βραχύχρονη, μα τραυματική πορεία της, ελλείμματα, αρνητικά δεδομένα και κυρίως πληγές: ελάσσονες πολιτικές ηγετικές φυσιογνωμίες, «ανορθόδοξες» και «παράδοξες» πολιτικές επιλογές, εθνικές χίμαιρες, ένταση της εξάρτησης της χώρας, ζοφερές αιχμές, όπως ο «ατυχή» πόλεμος του 1897 και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Επιπλέον, η συγκριτική ανάγνωση της «άδοξης» αυτής περιόδου με προηγούμενες ή επόμενες που, αντιθέτως, ως ακμαιότερες, προμοδοτήθηκαν από την ιστοριογραφική παραγωγή, επιβεβαίωσε και κατοχύρωσε τον άχαρο και καθαρά μεταβατικό ρόλο της περιόδου. Με αποτέλεσμα, οι ερευνητές να εντάσσουν την ιστορική συγκυρία είτε στην καθοδική πορεία της ιδεολογίας του τρικουπισμού, είτε στο κατώφλι, στο πρώτο αναγκαίο σκαλοπάτι, για τη μετάβαση στην ανοδική πορεία του εκσυγχρονιστικού άρματος του βενιζελισμού.

Οι συμβατικές τομές που προτείνονται –1895-1903– ανταποκρίνονται με επάρκεια στην κατανόηση της δεδομένης συγκυρίας με καταλύτη τον πόλεμο του 1897· η αναθέριμανση του κρητικού αγώνα επαναφέρει στο προσκήνιο τον ρόλο του απελευθερωτή του ελληνικού κράτους, και καθιστά δραστική την πολεμική προοπτική· η απότομη προσγείωση μετά την ήττα του 1897, αναδεικνύει ως επίκαιρη, αντιθέτως, την άλλη όψη του μεγαλοϊδεατισμού, την πρόταξη του ανορθωτικού οράματος. Η ένταξη, από το 1903 και μετά, του Μακεδονικού ζητήματος στην επίσημη κρατική πολιτική, καθώς και ο τρόπος που επικαθορίζει η αυτρωτική δυναμική τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις οριοθετούν ξεχωρη ερευνητική ενότητα.

Το εθνικό ζήτημα και η πολιτική είναι, επομένως, οι άξονες που προσφέρονται για την κατανόηση της βραχείας περιόδου που εξετάζουμε αλλά, κυρίως, για την ένταξη των επιμέρους προβληματισμών αυτής της περιόδου στον ευρύτερο διαχρονικό διάλογο που συνθέτει η ιστορική δυναμική συσχέτισή τους. Με βάση την παραπάνω επισήμανση, η μελέτη διέπεται από τέσσερεις βασικές παραδοχές. Η πρώτη: εθνικό ζήτημα και πολιτική δεν είναι σταθερά μεγέθη· πρόκειται για μεγέθη εξελισσόμενα, πολύσημα, διακριτά, πάντως όχι στεγανά. Επομένως, οποιοσδήποτε in abstracto ορισμός, με θετικό ή αρνητικό προσδιορισμό, δεν ανταποκρίνεται στον

δυναμικό, ανοιχτό, και ευρύ τρόπο με τον οποίο τα αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι της εποχής. Δεύτερη παραδοχή: οι όροι συλλαμβάνονται και απαντούν είτε στη γενική αφηρημένη και απόλυτη μορφή τους, όποτε εθνικός και πολιτικός λόγος συγγενεύουν, συγκλίνουν με πρόσφορο πεδίο συνάντησης τον ιδεολογικό συμβολισμό και την μεταφορά: είτε χρησιμοποιούνται στην ειδική και εφαρμοσμένη μορφή τους, οπότε εθνικό ζήτημα και πολιτική αντιπαράβλλονται κυριολεκτικώς, ανταγωνίζονται, αντιπαρά τίθενται, με συνηθέστερο προβάδισμα στον εθνικό όρο. Ο μεγαλοϊδεατισμός είναι παράλληλα μια διανοητική σταθερά, αλλά και ένα καθολικό πολιτικό πρόταγμα. Αποτέλεσμα αυτής της παραδοχής είναι μια τρίτη, μερική: ο πολιτικός λόγος προσεγγίζεται σε μια ενότητα με την πολιτική δράση, και όχι από την άγονη ερμηνευτικώς σκοπιά της προγραμματικής αντίθεσης τους: άρα και της αναποτελεσματικότητας, ως σταθερό αιτούμενο/έλλειμμα της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Τέταρτη και τελευταία παραδοχή: το εθνικό ζήτημα, ειδικότερα ο μεγαλοϊδεατισμός, εμπεριέχει και τον αλτρωτικό προσορισμό που παραπέμπει περισσότερο στην εξωτερική πολιτική και το οργανικό πρόταγμα του εκσυγχρονισμού στο οποίο προσβλέπει η εσωτερική ανόρθωση: προκειμένου να ξεπεράσουμε την αναλυτική διάκριση ή, κυρίως, την πρόκριση μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής παραμέτρου, δεχόμαστε ότι εξωτερική και εσωτερική πολιτική συνθέτουν, υπό τη σκέπη του εθνικού ζητήματος, ένα ιδιάζον, αδιάκριτο, ιδεολογικό-πολιτικό μόρφωμα, το οποίο παράλληλα έδωσε κατά συμβολική συνθήκη και διακρούσε σε πραγματικούς όρους: αφετέρου, ότι η κοινωνική δυναμική που αποκτούσε ο εθνικός-πολιτικός λόγος, ειδικότερα η διχαστασία που υπόθαλπε, γονιμοποιούσε τις οριακές θέσεις προσφέροντας στη θέση του απειλητικού άλλου και τον εξωτερικό και τον εσωτερικό εχθρό.

Η διάρθρωση της μελέτης επιχείρησε να κατανείμει ισόρροπα κομβικά ερωτήματα γύρω από τη δράση των κυρίαρχων παραγόντων, ανιχνεύοντας, παράλληλα, με βάση τις επιταγές της αφήγησης, τον κατάλληλο χώρο και χώρο για την ενδελεχή ανάπτυξη της εκάστοτε προβληματικής. Έτσι, κατά κανόνα, σε κάθε κεφάλαιο της μελέτης, η ανάλυση βαθαίνει σε ένα ή ορισμένα υποθέματα – εκτός από τα πεδία εκείνα, όπου η σύνθεση είναι απαραίτητη για την αφαίρεση και, εν τέλει, την ερμηνεία. Τον μίτο σε αυτήν τη μετακίνηση από το ειδικό στο γενικό και αντίστροφα τον φανέρωσε η διαλεκτική συζήτηση μεταξύ συστημάτων και φορέων δράσης: ειδικότερα, ο ανθρώπινος παράγοντας που αρνούνταν να υποταχθεί στη λειτουργική, αξιωματική διάκριση της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα, της επίσημης από την ανεπίσημη πολιτική δράση, του ορθολογισμού από τον ανορθολογισμό.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε Εισαγωγή, τέσσερα μέρη και, συνολικώς, δεκαέξι κεφάλαια.

Το εισαγωγικό μέρος της διατριβής, ολοκληρώνεται με την παρουσίαση

των προσώπων του δράματος, με τη σκιαγράφηση του στίγματος της πολιτικής ολιγαρχίας. Μέσα από την ανάγνωση των παράλληλων πολιτικών βίων ανιχνεύονται, κυρίως, οι κοινότητες απόψεων και εικόνων, και όχι οι διαφορές που αναδεικνύονται στο πνεύμα του πολιτικού ανταγωνισμού.

Το πρώτο μέρος εξετάζει τους διεθνείς και εσωτερικούς όρους που ανέδειξαν ως κυρίαρχη την πολεμική προοπτική και μελετά τον ίδιο τον πόλεμο ως καταλύτη της κρίσης. Καταρχήν, ελέγχεται η πολλαπλή στόχευση των Μεγάλων Δυνάμεων. Στη συνέχεια, προσδιορίζεται η στάση των πολιτικών πρωταγωνιστών, προκειμένου να κατανοηθούν: η «ανεπίσημη» πατριωτική δράση σε αντιδιαστολή ή συμπληρωματικά με την «επίσημη» κρατική ή πάνδημη εθνική κινητοποίηση, καθώς και ο τρόπος που «κατασκευάζουν» και δύο τελικά μορφές την πολεμική προοπτική ως κυρίαρχη. Ως καθοριστικός διαμεσολαβητικός κρίκος μεταξύ της εσωτερικής και της διεθνούς διάστασης εξετάζεται ο θρόνος – στη θεσμική θεώρησή του και στην επιμέρους οικογενειακή, δυναστική συμπεριφορά του.

Στη δεύτερη ενότητα, η αφήγηση επικεντρώνεται στις συνέπειες του πολέμου, κυρίως στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο.

Στο τρίτο μέρος, εξετάζονται οι όροι μετάβασης στην πολιτική ομαλότητα και την οικονομική εξυγίανση· οι σημαντικές επιπτώσεις που επέρχονται στον οικονομικό τομέα, λόγω της επιβολής του ΔΟΕ, καθώς και ο αναπροσανατολισμός της εξωτερικής πολιτικής. Στην περίοδο αυτή ανασυντάσσονται οι κομματικές δυνάμεις, με κυρίαρχο πολιτικό σύνθημα τη μεταρρύθμιση, την επιτακτική ανόρθωση. Οι «πολιτισμένες εκλογές» του 1899, αναδεικνύουν ως κυρίαρχο του κομματικού στίβου το Νεοτριακουπικό Κόμμα υπό την ηγεσία του Γεωργίου Θεοτόκη. Τα *Ευαγγελιακά* και, ειδικότερα, η εναλλακτική θεώρηση του εθνικού ζητήματος από τη μεριά των δημοτικιστών, τορπιλίζουν σημαντικά το επισφαλές συναινετικό κλίμα της περιόδου 1899-1901, στον βαθμό που φιλοδοξούν να αντισταξούν τον έτερο Λόγο.

Στα τελευταία μέρη της διατριβής αναδεικνύονται και πάλι η αστάθεια και ρευστότητα της εσωτερικής πολιτικής ζωής. Σταθερός παράγοντας: ο θρόνος, ρυθμιστικός-διαχειριστικός η παρουσία του τρίτου κόμματος του Αλέξανδρου Ζαΐμη. Τα *Ορεστικά* θα ολοκληρώσουν τον κύκλο των συγκρούσεων της περιόδου με άξονα το εθνικό ζήτημα και την πολιτική υπογραμμίζοντας τη δυσχερή, όλο και πιο συχνά εκρηκτική, συμβίωσή τους.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

**EUROPEAN CONSORTIUM FOR POLITICAL RESEARCH (ECPR)
JOINT SESSIONS, Εδιμβούργο, 28 Μαρτίου-2 Απριλίου 2003**

Το φετινό συνέδριο του European Consortium for Political Research έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Όπως είναι γνωστό, το συνέδριο είναι οργανωμένο σε ομάδες εργασίες (workshops). Ορισμένοι από τους τίτλους των ομάδων εργασίας αντανακλούν τα τρέχοντα ενδιαφέροντα της ευρωπαϊκής πολιτικής επιστήμης. Αναφέρουμε ενδεικτικά: «Θεσμική θεωρία: ζητήματα μέτρησης και μεταβολής», «Νέα κοινωνικά κινήματα και κινήματα διαμαρτυρίας στη Νότια Ευρώπη», «Υπερασπίζοντας τη δημοκρατία: πώς τα δημοκρατικά καθεστώτα απαντούν σε εξτρεμιστικές προκλήσεις χωρίς να υπονομεύουν τα ίδια τα θεμέλιά τους», «Η ανάπτυξη διαχωριστικών τομών (cleavages): αίτια και συνέπειες», και «Εκτιμώντας τις αναδεικνυόμενες μορφές διακυβέρνησης: ευρωπαϊκές δημόσιες πολιτικές πέρα από το "θεσμικό κενό"». Στις ομάδες εργασίας συμμετείχαν περισσότερο από δέκα έλληνες πολιτικοί επιστήμονες και κοινωνιολόγοι, μέλη ΔΕΠ, ερευνητές και υποψήφιοι διδάκτορες προερχόμενοι από πανεπιστήμια της Ελλάδας, της Βρετανίας και της Γερμανίας.

Τη δεύτερη ημέρα του συνεδρίου έλαβε χώρα η κύρια ομιλία προς όλοους τους συνέδρους. Ομιλητής ήταν ο Gianfranco Roggi, παλιότερα καθηγητής των πανεπιστημίων του Εδιμβούργου και της Βιρτζίνια (ΗΠΑ), και του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας. Ο Roggi έχει δημοσιεύσει βιβλία για την κλασική κοινωνιολογική θεωρία και για το κράτος και την εξουσία, κυρίως από βεμπεριανή σκοπιά. Το σημαντικότερο μεταξύ αυτών ήταν το *The Development of the Modern State* (Stanford University Press, Stanford, California 1978). Ο τίτλος της ομιλίας του ήταν: «Ιδιότητα του Πολίτη: η ιστορία της έννοιας μέχρι στιγμής και οι συνέπειές της για το παρόν». Ο ομιλητής διέκρινε και σχολίασε τις εξής σημασίες της έννοιας: 1) Οι πολίτες ως υπήκοοι. Δηλαδή οι πολίτες παραμένουν ως έναν βαθμό υπήκοοι ακόμη και κατά τη νεωτερική περίοδο, μετά την κατάλυση των απολυταρχιών. 2) Οι πολίτες ως φορολογούμενοι. 3) Οι πολίτες ως στρατιώτες. 4) Οι πολίτες ως άτομα που συγκροτούν συνειδητά μια πολιτική κοινότητα. 5) Οι πολίτες ως φορείς ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. 6) Οι πολίτες ως συμμετοχοί στη δημοκρατία αλλά και ως φορείς αντίπαλων πολιτικών ιδεολογιών, κυρίως δηλαδή ως μέλη ή οπαδοί κομμάτων. 7) Οι πολίτες ως θεατές της πολιτικής σκηνής. 8) Οι πολίτες ως συμπατριώτες. 9) Οι πολίτες ως ιδιώτες, ενδιαφερόμενοι για την προστασία των ιδιωτικών τους συμφερόντων. Σε αυτήν την έννοια εντάσσονται και οι πολίτες ως καταναλωτές. 10) Οι πολίτες ως ίσα μεταξύ

τους άτομα. Κατά τον ομιλητή η τελευταία έννοια δεν διακρίνει ανάμεσα σε φυσικά και νομικά πρόσωπα ούτε λαμβάνει υπόψη της τη μεγαλύτερη ισχύ των δεύτερων έναντι των πρώτων.

Στο τέλος της ομιλίας του, ο Roggi έθιξε το πώς η ευρωπαϊκή ενοποίηση επηρεάζει τις παραπάνω δέκα διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη. Ήταν μια μεστή και γοητευτική ομιλία από την οποία, όμως, έλειπε κάποια ανάλυση για το πώς η ιδιότητα του πολίτη χρησιμοποιείται στην τρέχουσα φεμινιστική θεωρία και στη θεωρία για τις φυλετικές και εθνικές ταυτότητες. Επίσης θα είχε ενδιαφέρον να παρουσιάσει ο ομιλητής κάποιες σχέψεις για την ιδιότητα του πολίτη στις σύγχρονες πολυ-πολιτισμικές κοινωνίες.

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης θα ήθελε να ευχαριστήσει δημοσίως την κυρία Μαρία Σιταρά, η οποία αποχώρησε πρόσφατα από τη θέση της διοικητικής υπευθύνου του περιοδικού. Τα τελευταία χρόνια η κυρία Σιταρά αφιέρωσε πάρα πολλές ώρες στη διοικητική υποστήριξη της έκδοσης του περιοδικού, στο πλαίσιο των υπόλοιπων καθηκόντων της στα γραφεία της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Η αφοσίωσή της στην Εταιρεία και το περιοδικό ήταν πολύτιμη.

Στη θέση της κυρίας Σιταρά εργάζεται πλέον η κυρία Λίνα Νικολακοπούλου. Το γραφείο της βρίσκεται στον 6ο όροφο του κτιρίου της οδού Ομήρου 19 και Ακαδημίας, στην Αθήνα. Την καλοσωρίζουμε και της ευχόμαστε καλή συνεργασία.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word (μέχρι την έκδοση Word 97). Η έκταση του κειμένου πρέπει να είναι τουλάχιστον 7.000 λέξεις και να μην ξεπερνά τις 12.000 λέξεις. Δεκτά γίνονται και βιβλιογραφικά δοκίμια μέχρι 8.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 130 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Coulombis, C. Lyrantzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Coordination G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logothesi ~ **Financial Assistant** L. Nicolacopoulou ~ **Public Relations** V. Aranitou

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: L. Nicolacopoulou

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 6 Euro. Subscriptions: Individuals 12, Foreign 30, Institutions 60, Students 10. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

NIKOLAOS TSIROS

THE CRITIQUE OF PANAYIOTIS KONDYLIS TO HABERMAS' THEORY OF COMMUNICATION

This article presents a critique of Panagiotis Kondylis on the theory of communicative action by Jürgen Habermas. This critique refers on one hand to the epistemology and on the other hand to the content of the German philosopher's theory. Specific points are underlined which make the Habermasian arguments vulnerable due to the absence of anthropological assumptions. In addition, the descriptive theory of decision by Kondylis and his "sociontology" as an attempt of explanation of social relationships are sketched. Consequently, the theoretical advantages and disadvantages of the analyses of both thinkers are pointed out.

STATHIS BALLIAS**ORDER AND AUTONOMY
IN POLITICAL AND SOCIAL THEORY**

This article analyses the problem of order in the work of Hobbes, as well as the critique which his views were submitted to by Parsons, who counter-proposed to consider the normative system ("cultural tradition") as the framework within which order can be founded. Thus Parsons approach itself stems from the sociological tradition which, in conceptualising order, employs an organic view. From a certain standpoint, the latter is also a characteristic of the approaches developed in the field of political theory. However, this organic conception, precisely because it lies within the "Universe of Modernity", is differentiated insofar as it integrates an idea of autonomy based on the "metaphysics of the subject", which to the extent that it stipulates a self-sufficient individuality, is closely linked to the "ethical-normative crisis of Modernity". At this point, the possibility to surpass the crisis is examined, as well as the possibility of founding order upon a non metaphysical humanism through the critical evaluation of tradition, in the framework of which, and with it as intermediate, the autonomy of the subject may be saved.

IRINI HEILA**THE CONSOLIDATION OF PEACE IN AFGANISTAN
IN THE POST-TALIBAN ERA**

In this article we attempt to analyze the concept and mechanisms of peace-building. In subsequent sections we analyze internal and external parameters of the Afghan crisis. We finally offer some conclusions concerning possibilities and limits of peace-building in Afghanistan. The thesis of this article is that peace-building is a process that aims at combating the deeper causes of a conflict. Since internal causes are influenced by international problems (uneven development, the North/South divide, hegemonic behavior) we argue that peace-building under these circumstances cannot be implemented if one does not put emphasis on these, external, aspects too.

DIMITRIS PANTAVOS**THE "ILLUMINATION" OF THE PUBLIC:
CINEMATOGRAPHIC NEWSREEL REGARDING
GREECE'S RELATIONS WITH NATO, 1961-1968**

The examination of the relations between Greece and NATO through the newsreels of the 1961-1968 period shows the way in which the official gov-

ernment propaganda reflected the dominant perception for NATO and its role. In 1961-1963 reports about NATO are continuous, in 1964, as a new Cyprus crisis erupts, they are limited, in 1965 there is none, in the next two years they are short, while during the two first years of the dictatorship, even secondary NATO issues are presented extensively. The alternation of governments involved minor changes in the projection of NATO in the newsreels. However, certain immutable structures existed, mainly that the alliance, a pioneer for peace and prosperity, guarantees the territorial integrity of the country. The Greek newsreels show that NATO was a major option for all political forces that exercised power in the 1960s.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Νικόλαος Τσίρος

Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas

Στάθης Μπάλλιας

Ευταξία και αυτονομία στην πολιτική και την κοινωνική θεωρία

Ειρήνη Χειλά

Η εδραίωση της ειρήνης στο Αφγανιστάν στη μετά-ταλιμπάν εποχή

Δημήτριος Πανταβός

Η «διαφώτιση» του κοινού: κινηματογραφικά επίκαιρα σχετικά με τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, 1961-1968

ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 2002

Γιάννης Μανρής

Νομαρχιακές εκλογές 1994-2002: Εκλογές δεύτερης τάξεως;

Γεράσιμος Μοσχονάς

Αυτοδιοικητικές εκλογές 2002: Αποκλίσεις, κόμματα και οι δύο «λογικές» των εκλογών

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Κοσμάς Ψυχοπαίδης

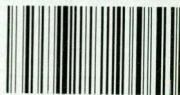
Η αυταρχική θεωρία της πολιτικής και το πρόβλημα των αξιών (C. Schmitt)

Αντώνης Μακρυνδημήτρης

«Κοινότητες, ήτοι Δήμοι». Σελίδες από τη διοικητική ιστορία της Ελλάδος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

**Μάιος
2003**

MD0006025884